ИСТОРИЧЕСКИ

2010
ГОДИНА ШЕСТДЕСЕТ
И ШЕСТА

БЪЛГАРСКА
АКАДЕМИЯ НА
НАУКИТЕ

ПРЕГЛЕД

(3–4)

МЕЖДУНАРОДНА РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. Гюнтер Принцинг (Германия); проф. Елена Сюпюр (Румъния);
проф. Искра Шварц (Австрия); проф. Мария Тодорова (САЩ);
проф. Ма Сипу (Китай); проф. Рита Гришина (Русия);
проф. Татяна Волокитина (Русия)

© Институт по история при БАН
2010

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

ISSN 0323 – 9748

ИЗДАНИЕ
НА ИНСТИТУТА ПО ИСТОРИЯ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА
АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

2010 г.

ГОДИНА LXVI
КНИЖКА 3–4

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Г. Марков (главен редактор),
Ил. Илиев (зам. главен редактор),
К. Косев, О. Маждракова, А. Запрянова,
Г. Никова, Е. Вечева, А. Димитров,
Р. Стоянова, Ст. Първева, Т. Стоилова,
Бл. Нягулов, Ил. Марчева

АДРЕС НА РЕДАКЦИЯТА:

Институт по история при БАН
София – 1113
бул. „Шипченски проход" № 52, бл. 17
Телефон: 979–29–14
http://www.ipregled.hit.bg
e-mail: ipregled@ihist.bas.bg

Редакционна обработка:
А. Василева-Якимова

Превод на резюмета:
Мария Станимирова

Предпечатна подготовка:
Кр. Анастасов, Р. Прахова

Формат 70x100/16 Печатни коли 17
Тираж 400

СЪДЪРЖАНИЕ

Статии и съобщения

С. Георгиева – Пол, брак и съпружески отношения според Библията и Отците на църквата 3

Б. Николова – Манастирът „Св. Богородица Елеуса" в Месемврия (В светлината на писмените сведения за него! 33

Й. Гешева – Босненско ?-българското начало на фамилия графове Пеячевич 41

А. Кирилова – Даренията на протосингел Кирил Нектариев за културно-просветното и духовното издигане на българите през Възраждането 61

М. Иванов, П. Митев – Първата вълна на българската модернизация, 1850–1912 г. 90

А. Кожухаров, А. Емелин (Русия) – Дебютът на обучението на българи в морското училище в Санкт Петербург (1882–1889) 136

М. Колева – Германската икономическа политика в Югоизточна европа 1919–1933 г.) Първа част) 144

Н. Г. Котев, С. Лагода (Украйна) – Афганистан 1978–1981 г.: от революция към инвазия 159

Р. Чукова – Българо-узбекски отношения (1991–2009). Договорености и перспективи 182

Помощни исторически науки

М. Димитрова – Славянска палиография – предмет и задачи 197

Рецензии и отзиви

И. Г. Илиев – Ани Данчева-Василева. Пловдив през Средновековието (IV–XIV в.). С., Академично издателство „Прф. Марин Дринов". 538 с. 228

П. Ангелов – Илия Г. Илиев. Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите. С., Изд. „Анубис", 2010. 335 с. 232

Л. Любенова – Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX в. от хаджи Господин Славов. Ред. Г. Вълчев. Съст. В. Койчева, Н. Ганева. Стара Загора, ИК „Кота", 2008, 291 с. 237

А. Кирилова – Документи от Архива на външната политика на Руската империя за дейността на генералното консулство на Русия в Русе (1865–1877 г.). Издирил, подготвил, съставил и бележки Иво Жейнов. Русе, 2009, 270 с. 239

Н. Поппетров – Навлизане в идейната история на междувоенния период. Нина Димитрова. Часът на българската

интелигенция. Българската интелигенция в междувоенния периодичен печат. С., Парадигма, 2010. 205 с.
Иван Христов. Кръгът „Стрелец" и идеята за родното. С., „Карина – Мариана Тодорова", 2009. 267 с. 243
Н. Поппетров – Markus Wien. Markt und Modernisierung. Deutsch-bulgarische Wirtschaftsbeziehungen 1918–1944 in ihren konzeptuellen Grundlagen (Маркус Вийн. Пазар и модернизация. Германо-българските стопански връзки 1918–1944 в техните концептуални основи). Muenchen, R. Oldenbourg Verlag, 2007. 356 S. (= Suedosteuropaeische Arbeiten, No. 128) 248
А. Запрянова – Николай Поппетров. В служба на научната общност. 65 години СУБ. Съюз на учените в България. С., 2009. 88 с. 251
Н. Котев – Уникално постижение на руската историческа и военноисторическа наука. Ч. III 254

Преглед

Е. Александрова – Национална научна конференция „Гласовете ви чувам. Личностите на гимназията и България" – Благоевград, 29–30 април 2010 г. 264
И. Илиев – „От тука започва България". Втора национална конференция по археология, история и културен туризъм – Шумен, 14–16 май 2010 г. 268

CONTENTS

Articles and Announcements

S. Georgieva – Gender, Marriage and Relations between Husbands as set by the Bible and the Fathers in the Church 32
B. Nikolova – The Basilica Holy Mother Eleusa (Tenderness) in Messembria (In the light of the written sources about it) 40
Y. Gesheva – The Bosnian ?-Bulgarian Start of the Family Counts Peyachevich 60
A. Kirilova – The Donation of Protosingel Cyril Nektariev for the Cultural, Educational and Spiritual Rise of the Bulgarians during the Renaissance 89
M. Ivanov, P. Mitev – The First Wave of Modernisation in Bulgaria, 1850–1920 135
A. Kozhuharov, A. Emelin (Russia) – The Debut in the Education of Bulgarians in the Marine School in Saint Petersburg (1882–1889) 143
M. Koleva – The German Economic Politics in South-East Europe 1919–1933 158
N. Kotev, S. Lagoda (Ukraine) – Afghanistan 1978–1981: from Revolution to Invasion 181
R. Chukova – The Relations between Bulgaria and Uzbekistan (1999–2001). Arrangements and Perspectives 196

Auxiliary Historical Sciences

M. Dimitrova – Slavic Paleography – Subject and Objectives 227

Reviews and Responses

I. G. Iliev – A. Dancheva-Vasileva. Medieval Plovdiv (IV–XIV centuries). Sofia, Academic Publishing "Prof. Marin Drinov", 2009. 538 p. 228
P. Angelov – Ilia G. Iliev. The Archbishop from Ohrid Dimitar Homatian and the Bulgarians. Sofia. "Anubis, 2010. 335 p. 232
L. Lyubenova – Chronological Description Made by Hajji Gospodin Slavov of some of the More Important and Remarkable Events in Stara Zagora in Regard to the Church, Schools and People during the XIX. Editor G. Valchev, Comp. V. Koicheva, N. Ganeva. Stara Zagora, Publishing House "Kota", 2008. 291 p. 237
A. Kirilova – Documents from the Archive of Politics of Exterior of the Russian Empire Regarding the Activities of the Russian General Consulate in Russe (1865–1877). Researched, prepared, compiled and explained by I. Jeinov. Russe, 2009. 270 p. 239
N. Poppetrov – An Inside Look into the Ideological History from the Period between the Two World Wars.
Nina Dimitrova. The Moment of the Bulgarian Intellectuals. The Bulgarian Intelligentsia Presented in the Military Press between the Two Wars. Sofia, "Paradigma", 2010. 205 p.
Ivan Hristov. The Circle "Sredetz" and the Native Concept. Sofia,. "Karina – Mariana Todorova", 2009. 267 p. 243
N. Poppetrov – Marcus Wien. Market and Modernisation. The German-Bulgarian Economical Relations and Their Conceptual Grounds between 1918–1944. Munich, 2007. 356 p. 248
A. Zapryanova – Nikolaj Poppetrov. In Service to the Scientific Society. 65th Anniversary of the Union of Scientists in Bulgaria. Sofia, 2009. 88 p. 251
N. Kotev – A Unique Achievement of the Russian Historical and Military Historical Science. Part III (25 selected thematic issues) 254

Overview

E. Alexandrova – National Scientific Conference "I Hear Your Voices. The Personalities form the High Schools and from Bulgaria" – Blagoevgrad, April 29–30, 2010 264
I. G. Iliev – "Here Starts Bulgaria". Second National Conference on Archaeology, History and Cultural Tourism – Shoumen, May 14–16, 2010 268

ПОЛ, БРАК И СЪПРУЖЕСКИ ОТНОШЕНИЯ СПОРЕД БИБЛИЯТА И ОТЦИТЕ НА ЦЪРКВАТА

Сашка Георгиева

Християнската представа за брачните отношения отразява моралните и социалните ценности, залегнали в християнската религия. Християнското учение представлява развита, цялостна и многостранна идеологическа система. В нея се преплитат възгледи от философско, нравствено, правно, социално естество, обединени от религиозния характер на тяхната обосновка, в основата на която лежи библейският монотеистичен светоглед. Благодарение на своя разнопосочен характер и на усърдието на своите проповедници, християнската религия оказва значително въздействие върху хората и изпълнява важни обществени функции. Християнството налага своите нравствени принципи. Обосновава правни норми. Формира до голяма степен общественото мнение. Така то монополизира основните методи за регулиране на човешкото поведение и начин на мислене, намесва се широко в обществения и личния живот.

Ценностите на християнското общество се определят преди всичко от църквата, утвърдила се къде по-рано, къде по-късно, като един от основните регулатори на човешките отношения. Важен фактор за формиране и формулиране на идеала за отношенията между съпруг и съпруга е и брачното право. Въпреки че през античността и средновековието религиозната система заема водещо положение по отношение на правото, взаимодействието между тях е двупосочно и понякога религиозните норми възпроизвеждат предшестващите ги правни норми. Връзката между двете регулативни системи се изразявала не само във взаимодействието на техните еднородни елементи, но и в съвместното им въздействие върху други социални системи – например върху нравствените представи или при регулирането на брачните отношения. Правните и религиозните норми, отнасящи се до една и съща материя са много близки, понякога тъждествени по характера на своите предписания. Те в категорична форма определят поведението на хората и диктуват представата за идеала като пример за подражание. Създаването на правни норми, аналогични по своите предписания на нравствените, е плод на стремежа да се утвърдят и заздравят дадени отношения чрез допълнителни и по-ефикасни регулатори. От казаното става ясно, че християнският идеал за брачните отношения трябва да се търси преди всичко в религиозната книжнина и правните паметници, както канонични, така и светски, и разбира се

във всички писмени извори, които отразяват възприемането на богословските виждания в обществото.

Естествено преди да се говори за отношенията в брака би трябвало да се разкрие какво са разбирали християните под брак. Дефинирането на тази институция се оказва повод за разгорещени спорове от богословско и правно естество, започнали още с появата на християнската религия.

Като част от философско-религиозните виждания на християнските мислители представата за брака като институция и за брачните отношения трябва да се търси най-напред в текстовете на Стария и Новия Завет, в Посланията на апостолите, в патристичната литература и едва след това в богословско-философските трактати, поучителните слова и проповедите, писани през средновековието, тъй като средновековните проповедници преди всичко цитират Светото писание и най-популярните Отци на църквата. Създаването на Библията и творенията на Отците на църквата хронологически погледнато излизат извън рамките на средните векове, но в никакъв случай не могат да бъдат изключени от едно изследване, посветено на начина на мислене и възприемане на света, който в най-висша степен се влияе от християнската религия. Библията и патристичната литература изясняват основните догми на християнското учение. Богословите, живели през средновековието, се занимават предимно с коментиране на библейските текстове и съчиненията на именитите си предци, в които търсят неопровержими доказателства за своите концепции, за предлаганите модели на поведение в християнското общество. Именно в тези текстове се откриват в художествено-митологична и дидактична форма светогледните идеи, морално-етичните норми, които определят специфичното за християнството отношение към брака и регламентират поведението на мъжа и жената, създали семейство.

Сътворението и грехопадението като необходими условия за възникването на брака

Едно от основните звена на християнската етика е библейският мит за сътворението на света, защото той определя хората като Божи създания, които се раждат, живеят и умират поради волята на всесилния Творец. В този мит е залегнала идеята и за „изначалното“ място на мъжа и жената един спрямо друг и в универса. Решаващо влияние върху християнските възгледи за жената оказват двата съвсем противоречиви библейски разказа за сътворението, предадени в първа и втора глава на старозаветната книга Битие и подредени в този си ред някъде към V в. пр. Хр. Текстът на глава втора принадлежи към така наречената „йахвистична“ традиция и е възникнал вероятно в Юдея към средата на IX в. пр. Хр., а текстът на глава 1 се отнася към „свещеническата“ традиция, която се смята за по-късна[1]. Съставителят

[1] За подробна аргументация на лексикалните и синтактическите въпроси, свързани с разликата между Битие гл. 1 и Битие гл. 2 вж.: *Bird, Ph.* Sexual differentiation and Divine Image in the Genesis Creation Texts. – In: The Image of God, Gender Model in Judeo-Christian tradition. Minneapolis 1995, 5-27.

изглежда е компилирал двата текста с желанието да разясни по-краткия разказ от Битие 1 с по-подробния от Битие 2, без да е забелязал скритото в тях противоречие.

В глава 1 от книгата Битие в петия ден Бог създава всяка твар във въздуха и водата (Битие 1: 20-22) на шестия ден – първо всички земни животни (Бит.1: 24-25) и след това – човека като мъж и жена – разделение, което става съществен признак на човешкия род. (Бит.1: 26-27). Основна грижа на този разказ е да подчертае зависимостта на всички създания от Бога и да разкрие йерархията в сътворения свят като ред установен от Господ от самото начало. В тази йерархия най-висше място е отредено на последното Божие творение – човека, създаден по подобие на своя Творец, за да властва над останалите обитатели на земята. Идеята за божествения образ на човека в неговата двойнствена идентичност служи тук да узакони и обясни специалното място и роля на човека сред другите създания. Въпреки богоподобието си обаче човекът все пак е същество, а не божество, и като всички останали същества е сътворен в два пола, за да се изпълнява функцията да се размножава и да пълни земята[2].

В тази версия хората са създадени най-накрая като венец на всички творения, явно мъжът и жената едновременно, като и двамата отразявали еднакво величието на своя божествен оригинал (Бит. 1:27). Идеята за отношението между мъжа и жената, залегнала тук, се основава на тяхната равностойност и взаимното им допълване. Тук няма и дума за разделяне на ролите, отговорностите и властта между двата пола. Не се говори и за равенство между половете, но то е логично следствие от едновременната им поява. Все пак думите, които се използват, са в мъжки род и „човекът", макар и да е представен като вид същество, е преди всичко в образа на мъж, което просто отразява влиянието на господстващия за времето на автора социален модел, характерен за патриархалното общество. Представителният и определящ образ на човешкия вид без съмнение е мъжът (Бит. 5:1-3; 9:1). Но това не е съществена характеристика. Онова, което отличава вида, отличава всеки индивид и подклас от него и по-точно двата пола. Половото разграничение, споменато в глава 1 на Битие, е свързано единствено с благословията за плодовитост и няма нищо общо с дефиниране ролите на двата пола, техния статут, взаимоотношенията помежду им или брака. То описва единствено биологическата двойка. Тук не се говори за психо-социалната двойка – съпруг и съпруга. Текстът в тази глава е насочен към изясняване произхода на реда в природата, а не на културата; тук няма противопоставяне на природа и култура, няма изтъкване на социални последствия от реда на сътворението.

Съвсем различна е втората версия на разказа за появата на живота, при това не само по съдържание, но и по език, структура[3], теология и настроение.

---

[2] Ibidem. 8-11.

[3] Ibidem. 13-15.

Според тази версия жената дори не фигурирала в първоначалния божи замисъл; едва когато Адам бил вече създаден, Бог видял, че „не е добро за човека да бъде сам“ и решил да му сътвори „помощник, нему подобен“ (Бит, 2: 18). Човекът е създаден като мъж, което обаче се отчита като грешка и останалата част от разказа описва мерките, предприети за поправяне на тази грешка. Текстът е андроцентричен по форма и перспектива, представен е от гледна точка на мъжа и описва нуждата на мъжа от другар и помощник. За да спаси творението си от самотата, Бог създал най-напред всички зверове и птици и чак след като сред тях „за човека не се намери помощник, нему подобен“ (Бит. 2: 20) от незначителна част от скелета на мъжа била създадена жената. (Бит. 2: 21-23).

Редът на творенията по техния ранг в двата разказа е очевидно различен. В първия случай този ред върви по възходяща линия от животните към човека, а във втория действието следва крива, която в крайна сметка завършва там, където е започнала. Първото и последното сътворение описват един-единствен акт – създаването на човечеството. От всички Божии създания само жената споделя напълно природата на мъжа, защото е направена като част от него и затова единствено тя е в състояние да удовлетвори нуждата му от другар. Произходът на Ева от реброто на Адам във втората версия внушава идеята за отношения на единство между мъжа и жената, но тук единството е на две неравностойни части в полза на мъжа[4]. В тази версия се обръща специално внимание на двуполовата природа на човешкия вид, за да се подчертаят отношенията между мъжа и жената, представени тук по-скоро като психо-социална, отколкото като биологическа двойка. Тук целта на сътворението на човека като мъж и жена е да се създаде връзка, по-важна от всички други човешки взаимоотношения, характеризираща се с другарство, сътрудничество, взаимно привличане и отдаденост, а също и сексуални отношения, ако се съди по казаното в Битие 2:24: „Затова ще остави човек баща си и майка си и ще се прилепи към жена си; и ще бъдат (двамата) една плът.“

Нито в глава 1, нито в глава 2 се споменава за господство или подчинение в отношенията между мъжа и жената, напротив – важна характерна черта в представянето на половете и в двата разказа за сътворението е подчертаването на равенството между двата пола, което внушава преди всичко идеята за единството между тях. В глава 1 това равенство е изразено с едновременната поява на мъжа и жената, а във втората версия – с радостта, която мъжът изпитва, познавайки в жената дълго търсения другар, нему подобен.

Въпреки това обаче половото различие, описано в глава 2, е основание и условие за създаването на общение, при което се налага индивидът да разчита на друг за удовлетворяването на основни нужди. Ала необходимостта от друг човек за удовлетворяването на лични нужди създава условия за експлоатация и полага основите за отхвърлянето на идеята за равенство между двата пола. Битие, глава 3 вече ясно постулира подчиненото положение на

---

[4] Бит. 2:23-24; Павел. Еф. 5:25-33, Кол. 3:12, Тит. 2, 2:4,1 Кор. 11:11-12.

жената спрямо мъжа, което е израз не на изначално предвидена йерархия, а последствие от нарушаването на първоначалната хармония в сътворението, предизвикано от престъпване на Божа заповед. Заради този грях човечеството е обречено на живот, изпълнен с болка и отчуждение. Отчуждението, настъпило в отношенията между Бога и човека, намира отражение във всички други взаимоотношения: разрушена е хармонията между мъжа и земята, от която е създаден, и от която зависи плодът на неговия труд; настъпва отчуждение и между жената и мъжа, от когото е създадена, с болка вече се свързва и основната ѝ функция за продължаване на рода. Нещо повече – нарушени са отношенията на единство и другарство между двата пола, установени при сътворението, заменени сега от отношения между господар и подчинен (Бит. 3:16)[5].

Влиянието на апостол Павел върху формирането на християнската представа за йерархията в брачните отношения

Каквото и да са имали предвид обаче авторите на разказите за Сътворението и Първородния грях, то далеч не може да се смята за меродавно, тъй като веднъж написани, текстовете излизат от контрола на своите създатели и могат да придобият ново, непредвидено значение в нова литературна или теологична среда. Такава среда създават например посланията на апостол Павел, в които разказът за сътворението с цялата му противоречивост намира най-широко приложение в очертаване на християнската представа за брачните отношения. Мнението на апостол Павел по въпроса е много важно, тъй като за новопокръстените народи писанията му са извор на познания за божията воля, цитати от тях се срещат много често и на Запад, и на Изток. Когато говори специално за жените или се обръща към тях, Павел показва явно предпочитание към разказа от глава 2 на Битие. Но докато във въпросния старозаветен текст последствията от вторичното създаване на жената не са ясно изразени, то в първото си послание до коринтяните Павел стига до категоричния извод за второстепенността на жената в сравнение с мъжа, „защото не мъжът е от жената, а жената от мъжа: и не мъжът е създаден за жената, а жената за мъжа“ (I Кор. 11:8-9).

За да звучи още по-убедително този извод, апостолът извлича и от първата версия онова, което е угодно за неговите виждания. Тъй като в Битие глава 2 няма и дума за богоподобието на хората[6], той взима от глава 1 твърдението, че човекът е създаден по образ Божи и я подчинява на втория разказ, според който човекът е създаден като мъж и следователно именно мъжът е „образ и слава Божия“ (I Кор. 11:7); и понеже в глава 2 ясно е казано, че

[5] *Bird, Ph.* Op. cit., p. 15.

[6] Бит. 2:7. Там е казано само: „И създаде Господ Бог човека от земна пръст и вдъхна в лицето му дихание за живот и стана човекът жива душа.“ Едва в глава 5:1-2 се повтаря, че човекът е създаден по образ Божи, но във версията от глава 1 като тук още по-категорично е изтъкнато, че понятието човек обединява равностойно мъжа и жената, само че този текст покъсно почти не се цитира.

жената е създадена по подобие на мъжа, тя е негова слава (I Кор. 11:7); а не на Бога. Така Павел развива идеята си за значението на богоподобието в реда на сътворението, възвестявайки християнския свят, че богоподобието на мъжа му дава правото да властва над жената, която от своя страна е второстепенно същество, създадено за нуждите на мъжа и зависима изцяло от него. За подчертаване на тази йерархия Павел настоява жената да влиза с покрита глава в църквата. Така жената показва пред Бога и пред света, че знае мястото си на най-ниското стъпало на йерархичната стълба, определена при сътворението. По този начин поне тълкува думите на Павел така нареченият псевдо-Амброзий[7], живял през четвърти век, но идеите му усърдно се повтарят през средновековието из цяла християнска Европа.

Тази еквилибристика с противоречивите истини на Стария Завет се оказва неопровержим аргумент за обосноваването и утвърждаването на отрицателния знак като господстващ в ортодоксалната християнска оценъчна характеристика на обикновената жена. Чрез нея било узаконено подчиненото положение на жената спрямо мъжа (Еф. 5: 22-24), за което като допълнително доказателство с изключителна тежест служел другият основен за християнската етика мит – за грехопадението на Адам и Ева.

Според Стария Завет по-късната поява на жената все още не била фатална за нейния авторитет спрямо мъжа и сам по себе си. Но първородният грях (Бит. 3: 1-7), който тя първа извършила, изкусена от дявола, окончателно определил нейната природа като слаба и податлива на пороци, също и като опасна за мъжа, защото жената вкарала и него в същия грях. Едва след престъпването на неговата заповед, когато раздавал наказанията, Господ ясно предопределил за жената: „към мъжа си ще тегнеш, и той ще господарува над теб“ (Бит. 3:16). Верен на тази старозаветна повеля апостол Павел заповядва на жените да се покоряват на мъжете си, като на Господа, защото мъжът е глава на жената, както и Христос е глава на Църквата. (Еф. 5:22-24).

Установил веднъж задължителната йерархия между брачните партньори, Павел навлиза още по-дълбоко в междуличностните им отношения и очертава своята представа за идеалния брак. В него мъжете трябва да обичат „жените си, както и Христос обикна църквата и предаде Себе Си за нея“ (Еф. 5:25), да обичат жените си, както обичат телата си... защото никой никога не е намразил плътта си, а я храни и съгрява“ (Еф. 5:29). Апостолът дава съвети и за сексуалния живот на съпрузите, които според него трябва да са абсолютно равнопоставени. „Мъжът да отдава на жена си дължимата любов; също и жената – на мъжа. Жената не е господарка на тялото си, а мъжът; също и мъжът не е господар на тялото си, а жената. Недейте се лишава един от други – освен по съгласие за някое време, за да пребъдвате в пост и молитва; след това бъдете си пак заедно, за да ви не изкушава сатаната, поради вашето невъздържане.“ (1 Кор. 7:3-5)

---

[7] *Børresen, K.* God's Image, Man's Image? Patristic Interpretation of Gen. 1:27 And I Cor. 11:7, 191-193.

От разсъжденията на Павел по повод на сексуалните отношения между съпрузите става ясно, че единствената причина, поради която той се примирява със съществуването на брака в новия християнски свят, са нуждите на плътта. „Но, за да се избягва блудството, нека всеки си има своя жена, и всяка жена да си има свой мъж“ (1 Кор. 7:2), но по-нататък в същото послание апостолът ясно изразява своите предпочитания към безбрачния живот (1 Кор. 7:25-40), в който човек очаква спасението в едно есхатологично съществуване, при което Бог е всичко за всеки и когато се възстановяват първоначалните отношения на хармония и единство между Бог и неговото творение, а също и между сътворените от него мъж и жена така, както е било в началото.

Девство или брак

Половите различия стават решаващи за отношенията между мъжа и жената едва след първородния грях, който осъжда хората на тление. Според християнското учение от тлението са и страстите, и болестите, и различията в пола и възрастта, във външния вид[8]. Идеалният християнин има една единствена цел в живота си – борба с тленното и произхождащите от него грехове, грижа за душата с оглед на отвъдното ѝ блаженство. Колкото по-пълна е победата над тленното тяло и неговите нужди, толкова повече християнинът се доближава до образа на първия човек, такъв, какъвто бил сътворен и следователно толкова по-близо до божествения първообраз[9].

Безбрачието е залегнало, макар и не под формата на закон, в най-дълбоката същност на християнството. То е ясно постулирано в свръхестествения произход на Спасителя – доктрина, в която неопетнената девственост се възхвалява като път към спасението – пътя на новия, християнски свят. Бракът се приема само в рамките на Стария завет, но не и в Новия. Новият завет познава по-висш свръхестествен принцип – тайнството на неопетненото девство. Съветът да се пребивава в девство се появява за първи път в Новия завет в Евангелието на Матей (19:11-12), където Христос напомня на своите ученици, че освен онези, които по природа са негодни за брак или са били скопени насила, има и такива, които са направили тази жертва в името на царството небесно и препоръчва на хората, които могат да са като тях, да бъдат като тях. Оттук насетне християнските богослови винаги са разбирали тези думи като съвет за вечно въздържание. Апостол Павел, от висотата на „помилуван от Господа да му бъде верен“, официално обявява брака за допустим, но съветът му е онези, които не са сключили брак, да си останат така. Посочва и причина: неженените и неомъжените имат възможност да се грижат за своето телесно и духовно извисяване. (1 Кор. 7:25-40) Християните, решили най-всеотдайно да следват този път, биват провъзгласявани от Цър-

---

[8] Иван Александровият сборник от 1348 г. ред. К. Куев, София 1981, Л. 1126-113а; *Сырку, П.* К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. Т. 1. Санкт Петербург 1898, с. 171.

[9] *Сырку, П.* Цит. съч., с. 172.

квата за светци, възхвалявани заради силата на духа, позволила им да достигнат идеала за християнско съвършенство.

В агиографската литература за светици има една показателна характерна черта, която не присъства в житията на мъжете светци. Светостта на жените се подчертава с противопоставяне на понятията „мъжко“ – „женско“ и се описва като нещо, което превъзмогва женствеността. В тези жития жената често бива наричана мъж, което несъмнено е висша възхвала. Метафората за смяна на пола от една страна може да се разбира като израз на идеята за изначалното съвършенство на мъжа, създаден по образ Божи. Но всъщност християнският аскетизъм имал за цел да се опита да се бори с последствията от грехопадението чрез аскетично отричане от тялото и сексуалността. Затова текстовете, в които се говори за преодоляване на женския пол в контекста на това разбиране на аскетичната вяра, по-скоро са свързани със стремежа към спасение на душата, отколкото с отричане на женствеността. Ала самият факт, че препоръчваният път към това спасение на душата минава през превъзмогване на женския пол като една от най-сериозните пречки към постигането на изначалното съвършенство на човека е достатъчно показателен за начина на мислене на повечето християнски проповедници, създавали и разпространявали житията на светици.

В непрекъснатата борба за богоподобие и мъжът, и жената превъзмогват своята плът, т.е. това, което ги различава един от друг, и възвисяват душата си, т.е. това, което е еднакво у тях. Климент Александрийски (ок. 150 – ок. 215) свързва моралните и интелектуалните способности на човешките същества – както мъже, така и жени – с привилегията да са богоподобни и с равните им възможности да очакват спасение след смъртта. „Защото богоподобието не се свързва с тялото (не може смъртното да се направи така, че да наподобява безсмъртното), а с ума и разума, върху които Бог е сложил печата на подобието“[10].

Тази позиция още по-ясно се застъпва от Василий Велики (ок. 329–379) в неговата проповед „За сътворението на човека“, в която личи убеждението му, че душата няма пол, мъжкото и женското са част от животинската природа на човека, но не и от вдъхнатата от Бога душа: „Жената наравно с мъжа има честта да е сътворена по образ Божий. Природата и на единия, и на другия е еднаква, равни са в добродетелите, равни са в наградите и във възмездието.Жената да не казва: ‘Аз съм слаба’. Безсилието е присъщо на плътта, а силата – на душата... Няма оправдание за този, който се позовава на телесната слабост“[11]. И по-нататък св. Василий подчертава, че набожни жени дори могат да надминат мъжете по добродетелност, религиозна рев-

---

[10] *Clement of Alexandria*. Stromata, 2, Patrologia Graecae, edited by J.P. Migne, Paris, 1857 (PG), vol. 8, 930-1097. Английски превод в http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf02.vi.iv.ii.i.html (влизане 21 май 2010 г.)

[11] *Basilius Magnus*. De creatione hominis sermo 1:18. Превод от руски в http://anthropology.rchgi.spb.ru/basil/basil_b_10.htm (влизане 16.02.2010)

ност и добри дела. Добродетелната жена постига богоподобие с щедра благотворителност и победа над страстите на тялото[12]. Това твърдение е често срещан мотив в житията на жени светици. На тази идея не е чужд и Климент Александрийски, който твърди, че жената се различава от мъжа само на този свят[13], което не е фатално, ако всички се стремят да избягат от него, като се опитват да се доближат колкото се може повече до божествения образ, придобивайки мъдрост в Христа. Той обаче навлиза в по-голяма конкретика, като заявява, че онова, което разделя човечеството е сексуалното желание и когато то изчезне, изчезва и разликата между мъжа и жената; тогава отново може да се използва общото понятие, с което те са обозначени при сътворението – антропос[14].

Явно не е случаен фактът, че аскетичният живот се представя като възстановяване на живота в рая и очакване на живота след възкресението, когато няма да има разлика между мъже и жени, няма да има и брачни отношения, както се казва в Евангелието на Лука (20: 34-35). Мъжете, и жените-светци още приживе, тук на земята, преодоляват недостатъците на плътта, благодарение на което на равни начала влизат в брачно общение със свръхестественото. Началото на тази брачна символика е положено отново от апостол Павел[15], който в посланието си до ефесяните сочи като пример за брачни отношения, отношенията между Христос и църквата (5:23-32), отличаващи се с всичко друго, но не и с равнопоставеност. Христос е глава на църквата и спасител на тялото, а църквата се покорява на Христа, който наистина я обича и всеотдайно се грижи за нея, но целта е да бъде тя „света и непорочна“ и в крайна сметка достойна за него.

Тази алегория, заета от Новия Завет[16], е задължителна за всички похвални слова и жития на светици, писани например в България през XIV в. Църковният календар е пълен със светци, представяни като образци на благочестие и добродетел както за мъжете, така и за жените. Тези примери за подражание са напълно лишени от половата си същност. Голямата част от агиографската литература защитава концепцията, че първоначално безупречното Божие творение било лишено от сексуалност. Половото желание всъщност възникнало след първородния грях. Застъпник на това становище е един от най-почитаните и най-влиятелните Отци на църквата Григорий Нисийски (ок. 335 – след 381)[17]. Според него човекът бил създаден на два

---

[12] Ibidem.

[13] *Clement of Alexandria.* Paedagogus, 4, PG, vol. 8, 217-684. – http://www.mb-soft.com/believe/txv/clemena2.htm (влизане 21 май 2010 г.)

[14] Ibidem, PG, vol. 8, 4.

[15] Подробно за етимологията и семантиката на тази метафора вж.: *Clark, E.* The Celibate Bridegroom and His Virginal Brides: Metaphor and the Marriage of Jesus in Early Christian Ascetic Exegesis. In: Church History 77:1 (March 2008), 1–25.

[16] Мат. 25:1-13. Вж. и тълкуването на евангелския текст в Иван Александровият сборник, Л. 2126; също и *Kałużniacki, E.* Werke..., S. 78; Bdinski Zbornik, p. 74.

[17] *Gregorii Nysseni.* De virginitate, 12, Patrologia Graecae, edited by J.P. Migne, Paris, 1863

етапа. Първият етап е описан в Битие 1:26-27а, когато човешкото същество е създадено по образ Божи и е напълно духовно. Това първоначално, предсексуално и съвършено създание ще се възроди след изкуплението. Втората фаза е възникването на полово различните тела, за които се говори в Битие 1:27б-28, което е свързано с появата на Адам и Ева в Битие 2:7,18, 21-23. Бог създал тези животински по своята същност тела, защото знаел предварително за първородния грях и затова трябвало да компенсира смъртта на хората, която щяла да се появи в резултат на грехопадението, с възможността да се размножават[18]. С други думи грехопадението е причина Адам и Ева да загубят своето безсмъртие и съответно да се появят двата различни пола, за да може хората да запазят човешкия род като се размножават. Разликата във вижданията на Павел и Григорий Нисийски се състои в това, че според Григорий не жената е създадена, за да се продължава родът, а половите различия.

Така андроцентричната комбинация между Битие гл. 1:26-27а и Битие гл. 2:7, направена от апостол Павел и намерила израз в първото му послание до коринтяните (11:7) се оказва чужда за разсъжденията на Григорий[19]. За него появата на половете е само временна мярка, която ще изчезне след възкресението, а дотогава и мъжът, и жената като полово различни същества са чужди на божествения първообраз, докато не преодолеят слабостите и ограниченията на плътта. Именно това трябва да е целта на истинския християнин, защото борбата с ограниченията на плътта му помага да се върне към първоначалната чистота. Пътят към изначалното съвършенство на човешкото създание минава през девството – добродетелта, която свързва в едно Бога и човека[20] не само в бъдещия живот след смъртта, а и в живота на този свят. Девството е духовен съюз, в който душата на човека, бил той мъж[21] или жена, намира помощник и доживотен другар в истинската Мъдрост – безсмъртния Жених, Господа[22]. Девството е пътят към съвършения брак на всеки християнин, в който душата на човека се жени за безсмъртен и вечно любящ съпруг, потомството от този брак е преданата вяра, която носи само радост, душата се освобождава от привързаността си към материални неща и забравя всички плътски нужди, а смъртта не води до тъжна раздяла с възлюбения съпруг, а до ново, още по-пълно свързване между двамата съпрузи

(PG), vol. 46, превод на англ. http://www.newadvent.org/fathers/2907.htm. (влизане 16.02.2010). (Нататък ще бъде цитирано като *Gregorii Nysseni.* De virginitate.)

[18] *Gregorii Nysseni.* De hominis opificio 16-18, 22. PG, vol. 44, 177-196, 204-205.

[19] Но не и за начина му на мислене, защото и той окачествява геройствата на сестра си света Макрина като проява на „мъжество" и преодоляване на женската слабост.

[20] *Gregorii Nysseni.* De virginitate..., 2.

[21] Алегорията звучи странно, когато се свързва с индивид от мъжки пол. Йоан Златоуст например убеждава приятеля си Теодор, отрекъл се от монашеския обет, че не може да сключи брак с жената, в която е влюбен, защото веднъж се е обрекъл на Христос и ако се ожени за нея, ще извърши прелюбодеяние. (*John Chrysostom.* An Exhortation To Theodore After His Fall, Letter 2, p. 113; *Schaff, Ph.* Nicean and Post-Nicean Fathers, Series 1, vol. 9, Edinburgh 1895, превод на английски W. Stephens. http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf109.v.iv.html/ (влизане 16.02.2010).

[22] *Gregorii Nysseni.* De virginitate..., 20.

– душата и Христос, защото, както казва апостол Павел, когато душата се пренесе в отвъдното, тя е с Христос[23]. В рамките на този висш идеал за брак хората още на този свят могат да се радват на блаженството, обещано на всички християни след смъртта, да бъдат като ангели, подражавайки на чистотата на тези безтелесни същества[24]. За Григорий девството е олицетворение на чистотата и неопетнеността. Нещо повече, то е по-силно от смъртта. Бракът, който съществувал в резултат на проклятието, умилостивявал смъртта, създавайки все повече и повече хора, които ще умрат. Девството обаче прекъсвало тази верига на смъртта, като преустановявало възпроизводството на смъртните хора. Така девството премахвало три от последствията, предизвикани от Грехопадението: сексуалността, брака и смъртта[25].

Още в Новия Завет е залегнала идеята, че не всекиму е дадено да постигне величието на девството (Мат. 19:10-12). Тази идея апостол Павел доразвива в своите послания. Така, въпреки че девството се смята за най-висша форма на праведност[26], християнската религия допуска до царството небесно и вярващи, които водят значително по-природосъобразен начин на живот и сключват брак. През късната античност и ранното средновековие християнските мислители не проявяват особен ентусиазъм, когато се изказват положително за брака. Сред по-благосклонните към тази идея е Григорий Нисийски. Макар и да не е чужд на убеждението, че бракът е първото нещо, от което човек трябва да се откаже, ако иска да се приближи до блаженството на живота преди Грехопадението, Григорий все пак ясно заявява, че бракът не бива да се смята за нещо ужасно и отблъскващо, защото е институция благословена от Бога[27]. Няма съмнение, че първата грижа на съвършения християнин трябва да бъде стремежът към райските неща, но ако той може да се възползва от предимствата на брака с мярка и умереност, не бива да презира този начин да служи на природата. Доказателство за правотата на това виждане Григорий намира в Библията – патриарх Исаак се жени за Ребека, защото семето му било благословено от Бога и той бил длъжен да продължи рода. Следователно, ако е възможно да останеш верен на любовта към Бога и едновременно да приемеш венчилото, няма причина да се върви срещу тази повеля на природата и да се приема за отблъскващо нещо, което всъщност е почтено. Необходимо е единствено на първо място винаги да се поставя духовното, а на плътските страсти човек да се отдава рядко и сдържано[28].

Също така искрено звучи в своето положително отношение към брака и Григорий Назианзин (ок. 329 – 390), който заедно с Василий Велики и Григорий Нисийски – така наречените трима кападокийци – е сред стълбовете на

---

[23] Ibidem, 3.
[24] Ibidem, 13.
[25] Ibidem, 4; 13; 14.
[26] Мат. 10:37; Павел. I Кор. 7:25.
[27] *Gregorii Nysseni.* De virginitate..., 8.
[28] Ibidem, 8.

Източното православие. Макар да споделя всеобщото мнение, че бракът е свързан със земните грижи, а девството – с небесните радости, Григорий Богослов изразява идеята, че понякога дори в условията на съпружеския живот могат да разцъфтят достойни за възхвала добродетели, които да възвисяват духа на брачните партньори. Това става, когато съпрузите са обвързали брачния си живот с целомъдрие и „всичките им надежди са съсредоточени в Христа“[29].

Григорий Нисийски, а също и Йоан Златоуст (347—407), смятат, че сексуалността не била присъща на първоначалното състояние на човешката природа, а се е появила след Грехопадението[30]. Това убеждение е основният аргумент, който се изтъква при обосноваване на твърдението, че девството е висшето състояние на тялото – истинска цел на съвършения християнин.

На запад се оформя много по-краен привърженик на девството в лицето на Йероним (347—420), посветил не една творба в защита на тезата, че девството е по-голямо благо от брака. Неговите съчинения са особено важни, защото разкриват начина на мислене, положил началото на аскетизма и принизил значението на брака като институция, допустима единствено за слабите духом[31]. В трактата си „За девството на Блажената Мария“ Йероним прави сравнение между девството и брака с изричната уговорка, че като възхвалява девството, в никакъв случай не омаловажава брака, нито разделя светците от Стария завет от светците на Новия завет, т. е. онези, които са имали съпруги от онези, които са избягвали прегръдките на жени. Просто една повеля е била заменена от друга в съгласие с разликата във времето и обстоятелствата: за едните е важало едно правило, а за другите, изправени пред края на света, – друго. Докато е бил в сила законът от Битие 1:28 „Плодете се и се множете и пълнете земята“, всички се женили и омъжвали, оставяли майка си и баща си и ставали една плът. Но по-късно прозвучали думите на Павел (1 Кор. 7:29): „...времето нататък е късо, та ония, които имат жени, да бъдат като че нямат“, защото „неженените се грижи за Господните работи – как да угоди Господу; а женените се грижи за световните работи – как да угоди на жената. Има разлика между жена и девица; неомъжената се грижи за Господните работи – как да угоди Господу, за да стане света телом и духом; а омъжената се грижи за световни работи – как да угоди на мъжа си“ (1 Кор. 7:32-34)... След като надлежно цитира думите на апостол Павел, Йероним с ентусиазъм заключава: „Забележете какво щастие носи това състояние, в което дори разликата между половете е изчезнала. Девата вече не се нарича жена, а се определя като „свята телом и духом“[32]. Очевидно за

---

[29] *St. Gregorius Theologus.* Oratio 37, c. 10; PG, vol. 36, 291; *Тенекеджиев, Л.* Цит. съч. – електронно издание http://patrologia.pravoslavie.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=206&Itemid=83&lang=bg (влизане 16.02.2010).

[30] *Gregorii Nysseni.* De virginitate, 12.

[31] *Hieronymus.* Adversus Jovinianum, Liber Unus, Migne – PL, vol. 23. Превод на английски: Jerome. Against Jovinianus Book I, http://www.newadvent.org/fathers/30091.htm (влизане 16.02.2010), (Нататък ще бъде цитирано като *Hieronymus.* Adversus Jovinianum) 1:8.

[32] *Hieronymus.* De virginitate Beatae Mariae, Migne – PL, vol. 23, cap. 20, col. 0203-0204. Превод

този проповедник бракът е имал своето място в живота на хората в далечните времена на Стария завет, но след раждането, смъртта и възкресението на Христос се е превърнал в отживелица, която няма място в живота на онези, които се стремят към съвършена праведност. И по времето на Йероним, както и в наше време, има хора, които обвиняват християнството в прекалено аскетично отношение към живота, което едва ли не обрича човешката раса на изчезване. На тези опасения обаче Йероним отговаря с убедителна логика: „Не се страхувайте, че всички ще останат девствени. Девството е трудна работа и затова рядко се среща. Малцина са тези, които могат да живеят в девство“[33].

Йероним се впуска в още по-обстойни разсъждения в полза на целомъдрието в сравнение с брака в съчинението си „Срещу Йовиниан“[34]. Той не може да не се съобрази с Божията повеля „Плодете се и се множете“, затова и тук заявява, че бракът е достойна за уважение институция, но после хвърля големи усилия да докаже, че девството винаги е било предпочитано пред брака (Кн. 1, гл. 16). Дори Адам и Ева били девствени в Рая преди да съгрешат, а след Падението били изгонени на земята и чак тогава се оженили. Без да влиза в спор дали е имало разлика между половете преди грехопадението или не, Йероним е категоричен, че прародителите Адам и Ева са живели в девство до изгонването им от Рая и едва когато дошли на земята познали брака и сексуалните отношения. Заключението на Йероним е, че от най-ранните дни на човечеството девството е било свързано с рая, а бракът – със земята[35]. За разлика от Григорий Нисийски Йероним не си задава въпроса кога са се появили половите различия при хората, но затова пък се спира на питането защо съществуват половите органи след като първоначалното състояние на сътворените от Господа човеци е девството. Единственото, което е в състояние да измисли като отговор на тази загадка, е твърдението, че съществуването на въпросните органи не означавало, че те непременно трябва да се използват. Те и без това били само за временно ползване и само за тези, които не могат да се въздържат. Иначе след възкресението тези органи, дори и да се запазят, нямало да имат никаква функция, защото хората щели да бъдат като ангелите[36]. Разсъждавайки над думите на апостол Павел в първото послание до коринтяните „А на неженените и вдовиците казвам: добре им е, ако си останат като мене. Но ако не се въздържат, нека се женят; защо-

---

на английски: Jerome The Perpetual Virginity of Blessed Mary. Against Helvidius, 22 http://www.newadvent.org/fathers/3007.htm (влизане 16.02.2010).

[33] *Hieronymus.* Adversus Jovinianum, 1:36.

[34] Йовиниан и неговите привърженици смятали за еднакво сериозни всички нравствени прегрешения, но отказвали да приемат, че аскетите са по-добродетелни и заслужават в по-голяма степен Божията благодат, отколкото обикновените християни, които сключвали брак, редовно влизали в сексуално общуване с брачните си партньори и дори изпитвали удоволствие от това. Спорът на Йероним с Йовиниан довежда да появата на едно от най-пламенните съчинения в защита на аскетичния живот.

[35] *Hieronymus.* Adversus Jovinianum, 1:29.

[36] Ibidem, 1:36.

то по-добре е да се женят, отколкото да се разпалват“, Йероним забравя заявеното в началото уважение към брака и споделя искрено мнението си: „съмнявам се в доброто на нещо, което налага съществуването си само защото е по-малката от две злини. Аз не искам по-малкото зло, а абсолютното добро“[37]. Защото девството отваря вратите на царството небесно още на земята, издигайки девствените до състоянието на ангелите[38]. Освен това християните вече трябвало да се подготвят за възкресението, което било много по-близо, и било крайно време да се живее според онова, което Господ искал, а не според онова, което разрешавал. Наистина Бог разрешавал брака, разрешавал и вторите бракове, ако е необходимо, предпочитал дори трети бракове пред блудството и прелюбодеянието, но християнинът трябва да принесе тялото си в саможертва, за да е достоен за Господа в деня на Сетния съд[39].

Освен с края на света Отците на Църквата трябвало да съобразяват своите виждания и с повелите на времето, в което непосредствено живеели. И Йероним се чувства длъжен да не низвергва напълно брака и да обясни отношението на Църквата към тази институция не само заради казаното в Библията, а и по друга причина: „Но сега, когато еретиците осъждат брака и презират Божията заповед, ние с радост слушаме всичко, което може да се каже във възхвала на брака. Защото Църквата не осъжда брака, а иска да го подчини на определени правила, тъй като, както е казано във Второто послание до Тимотей, „в голяма къща има не само златни и сребърни съдове, а и дървени и глинени; и едни са за почетна употреба, а други за долна“[40] (2 Тим. 2:20-21).

На запад се появява още една хипотеза за възникването на брака и сексуалните отношения, която принадлежи на Св. Августин (354–430) и разкрива неговата представа за съвършения брак и за недостатъците на човешката природа, които пречат на съществуването му на земята. Августин развива своите идеи за сексуалните отношения и брака в хода на разгорещени спорове с пелагианци и манихеи, повлиян от собствения си жизнен опит и разбирания. Особено силно влияние върху неговата мисъл оказва пелагианският спор, разразил се в началото на пети век. Този спор принуждава богословите на Запад да дискутират по някои въпроси, свързани с човешката природа, които дотогава не били част от богословската проблематика на Църквата. Основният акцент в учението на монаха Пелагий е, че човешката воля е свободна да избира между доброто и злото и не е обременена от първородния грях. Хората не вършат грехове и не умират заради греха на Адам и Ева, нито се спасяват и възкръсват заради саможертвата на Христос. Всеки е виновен за собствените си грехове, а спасението му зависи от неговите лични дела.

---

[37] Ibidem, 1:9.
[38] Ibidem, 1:36.
[39] Ibidem, 1:37.
[40] Ibidem, 1:40.

Според Пелагий всеки се ражда така праведен, както е бил Адам преди грехопадението, и в човешката природа поначало е заложено доброто, следователно човек би трябвало да остане праведен, следвайки своята природа и нейните естествени влечения. Пелагий обаче бил аскет и не успял да доведе докрай логиката на собствените си разсъждения и да включи към тези естествени влечения и половото желание. Тази крачка прави неговият ученик и последовател Юлиян Екланси, който твърди, че след като грехът не се предава чрез съвкуплението, то в половото влечение няма нищо греховно и осъдително.

Подобно крайно индивидуалистично учение заплашвало да подрине самите устои на Църквата, защото, ако отделният човек е в състояние сам да постигне спасение, няма нужда от Църква, която защитава учението за наследствения грях и Божията благодат като единствен път за спасение на хората. Но за да заслужи тази благодат, човек трябвало да се бори с греховната си същност. В своите съчинения Августин отстоява именно това становище. Бракът и сексуалните отношения са част от този многопластов богословски спор, който оказва значително влияние върху развитието на християнската представа за индивида и междуполовите отношения, но въздействието му се ограничава предимно в рамките на западното богословие. Конфликтът между пелагиянските и антипелагиянските идеи дава повод да се обсъждат теми, които на Изток изглежда остават табу през късната античност и целия период на средновековието.

Според Августин и бракът, и сексуалните отношения съществували от самото начало[41]. Нещо повече, според този мислител, изключително уважаван през средновековието на Запад, в своя първоначален вид бракът е първата естествена връзка в човешкото общество, възвишена форма на приятелство, в която мъжът и жената са толкова близки, защото Бог сътворил жената като част от мъжа, за да не са си чужди по рождение[42]. Но приятелството не е достатъчно, за да обясни съюза между двамата съпрузи, защото, ако на мъжа му е бил необходим само приятел, Господ щял да създаде друг мъж за негов другар, а Той е създал жена заради биологическото допълване на половете, чиято основна и най-важна цел е продължаването на рода. Отношенията между съпрузите в рая били безоблачни, искрени, основани на взаимна привързаност и вярност, а любовта им един към друг пораждала единствено щастие и радост[43]. Интересна е хипотезата на Августин за сексуалните отношения между Адам и Ева. Според него те не били свързани с похотливост и страст[44]. За разлика от повечето Отци на църквата той смята, че

---

[41] *St Augustinus.* De Civitate Dei, PL, vol. 41, Lib. XIV, cap. 22 – електронно издание: http://www.newadvent.org/fathers/120114.htm (влизане 16.02.2010).

[42] *St Augustinus.* De Bono Conjugali, PL, vol. 40, 1.1 (On the Good of Marriage, Translated by Rev. C. L. Cornish, M.A., of Exeter College, Oxford. http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf103.v.ii.ii.html/ (влизане 16.02.2010).

[43] *St Augustinus.* De Civitate Dei, PL, vol. 41, Lib. XIV, cap. 10.

[44] *St Augustinus.* De nuptiis et concupiscentia, PL, vol. 44. Превод на английски може да се

мъжът и жената са влизали в сексуално общение още преди грехопадението, за да се размножават, но в този акт нямало похот, дори жената си оставала физически девствена. Семеотделянето ставало със силата на волята и се изливало в утробата на жената, без да нарушава целостта на детеродните ѝ органи, а раждането било безболезнено[45]. Доказателство за това състояние на половата система Августин вижда във факта, че Адам и Ева първоначално не са се срамували от голотата си. Липсата на такъв срам се дължала на това, че телата им не били подвластни на неконтролируема похот и не проявявали неподчинение пред волята на разума[46].

След първородния грях нуждите на тялото започват да тегнат върху душата, появяват се сексуалните желания, оргазмите, загубата на девствеността, болките при раждане[47], а половата същност излиза извън хармонията на първоначалния план и праведният християнин започва да копнее за райското състояние, когато сексуалното желание и актът не са били подвластни на неуправляем нагон[48], който излиза извън контрола на ума и волята, и не е имал място в брачните отношения.

Августин не се поколебава да постави въпроса за сексуалното удоволствие като дори изтъква, че то е неразделна част от половия акт, при който се получава комбинация от психическа и физическа реакция, водеща до телесно удоволствие, което няма равно на себе си и е толкова обсебващо, че спира всякаква мисловна дейност[49]. Августин разгръща тезата, че бракът, понеже е от Бога, е добро, сексуалните отношения, присъщи на брака, също са от Бога и следователно също са добро, както и свързаното с тях удоволствие, стига то да се търси умерено и разумно[50]. Злото, появило се след първородния грях, се крие в телесната похотливост, под която се разбира неподчинението на плътта, в резултат на която човек загубва контрол над собствените си органи[51]. Зло е сексуалният апетит, които подтиква човека да търси физически контакт, заради удоволствието, което той му доставя, независимо дали духът му се противопоставя на това или не. Зло е именно този нездрав аспект на сексуалното желание, който се противопоставя на волята на човека и толкова често го кара да изпитва желания, чието удовлетворяване е или невъзможно, или незаконно, и замъглява чувството му за морал, карайки го да търси удоволствие независимо от разума и волята. Дори в рамките на брака похотливостта може да хвърли сянка върху иначе благословеното от Господа съпружеско общение заради властната природа на сексуалната похот.

намери онлайн на следната уебстраница: http://www.newadvent.org/fathers/15071.htm (влизане 16.02.2010).

[45] *St Augustinus.* De Civitate Dei, PL, vol. 41, Lib. XIV, cap. 26.

[46] Ibidem, cap. 17.

[47] Ibidem, cap. 26; De nupt. et conc. PL, vol. 44, I, c. 31, n. 35.

[48] *St Augustinus.* De nupt. et conc., PL, vol. 44, I, c. 27, n. 30.

[49] *St Augustinus.* De Civitate Dei, PL, vol. 41, Lib. XIV, cap. 16.

[50] *St Augustinus.* De Bono Conjugali, PL, vol. 40, 18.

[51] *St Augustinus.* De nupt. et conc. PL, vol. 44I, c. 6, n. 7.

Би могло да се случи така, че половото общуване, което би трябвало да бъде изцяло израз на взаимната любов между съпрузите, да се превърне в напълно егоистичен акт, предизвикан единствено от желанието да се задоволи собствения неподвластен на волята нагон. Брачното целомъдрие е призвано да предотврати подобни прояви.

Августин стига до основното заключение, че бракът е добро заради факта, че хората са създадени да се раждат и умират. Създаването на деца вкарва в „почтена употреба" плътската невъздържаност и извлича добро от похотта, която е зло[52]. Освен това любовта към децата укротява страстта между родителите. Св. Августин прави интересен компромис с преобладаващите виждания за продължаването на рода като основна цел на брака, признавайки за брак всяко съжителство между свободен от друг брак мъж и свободна от друг брак жена, ако не се съвкупяват с други лица; ако и двамата искат да останат заедно до смъртта си и ако не отхвърлят напълно мисълта да създадат деца, макар, когато влизат в полово общение, да нямат за цел създаване на потомство. Все пак, верен на идеята за истинското предназначение на брака, Августин е категоричен, че ако и двамата не искат да имат деца или още по-лошо – използват някакви средства да предотвратят раждането на деца, тогава тяхното съжителство не може да се нарече брак[53]. Целта на този компромис е да се наложи контрол върху сексуалните взаимоотношения като се ограничат само между двама постоянни партньори.

Така и Августин, както и повечето патристи, признава несъвършенствата на човешкото тяло, изразени в наличието на плътски нужди, и приема необходимостта от тяхното удовлетворяване при определени условия. Бракът е рамката, в която се смята за допустимо и прилично да се задоволяват сексуалните потребности, което по принцип е грях, но в рамките на брака е простим грях[54]. Простим, ала грях. Затова „бракът е добро, но въздържанието от секс е по-добро". След Възкресението смъртта и свързаната с нея необходимост от продължаване на рода ще изчезнат, няма да има нужда от брак между мъжа и жената[55]. Свободата от всякакви сексуални отношения е ангелско състояние, което е вечно[56] и именно към него трябва да се стремят християните, търсещи съвършенство. Така че идеалът е да няма сексуално общуване – колкото по-добри християни са двамата съпрузи, толкова по-рано се отказват от секса помежду си по взаимно съгласие, но не защото не могат да влизат в полово общение, а защото желаят да живеят в ангелска чистота[57]. Явно целомъдрието в брака е безспорно достойно за уважение, макар целомъдрието на неженените да стои много по-високо[58].

---

[52] *St Augustinus.* De Bono Conjugali, PL, vol. 40, 3.

[53] Ibidem, 5.

[54] Ibidem, 6.

[55] *St Augustinus.* De civitate Dei. PL, vol. 41, Lib. XXII, Cap. XVII. PL 41, 779.

[56] *St Augustinus.* De Bono Conjugali, PL, vol. 40, 8.

[57] Ibidem, 3.

[58] Ibidem, 27.

В крайна сметка християнските мислители са единодушни в мнението си, че бракът остава за по-слабите, но всеки според силите си може да се стреми към праведност чрез въздържание от секс. Макар и да е законен и напълно приемлив в рамките на брака, половият акт се смята за нечист и срамен; това е нещо, което дори съпрузите се стремят да правят на тъмно и в усамотение и се срамуват от този израз на любовта си[59]. Половите отношения са неразделна част от човешката природа, но напълно несъвместими с духовното и затова е добре да се избягват поне за известно време. Цитирайки апостол Павел, Йероним обяснява, че би било неразумно да се иска от обикновения човек да се отдаде на постоянно въздържание. Затова е препоръчително да се започне с кратки периоди на целомъдрие, в които съпрузите да се отдават на молитва, като надеждата е, че веднъж познали сладостта на целомъдрието, те могат да решат завинаги да се откажат от сексуалните отношения[60].

Въздържанието от секс в брака, препоръчвано от апостол Павел, се пропагандира възторжено от всички Отци на църквата като начин съпрузите поне от време на време да имитират непорочната любов между Христос и Църквата или отношенията между Дева Мария и Йосиф, които (според Йероним) макар и венчани, останали девствени до края на живота си, защото „Светото писание учи, че състоянието на девство и въздържание е повече в съгласие с волята Божия, отколкото брака“[61]. Отношенията между Дева Мария и земния ѝ съпруг Йосиф били смятани за най-възвишения идеал за семейни отношения. Не случайно на Запад се подчертава фактът, че тя е девица, което личи в предпочитаната форма за обръщение към нея – Дева Мария. На Изток църквата проявява склонност да подчертава майчинските ѝ качества като я нарича предимно Богородица, но и на Изток, и на Запад Мария е почитана заради своето целомъдрие и е възхвалявана като „най-чиста и безупречна“. Макар в Източна Европа да не наблягали на брачния модел, олицетворяван от Мария и Йосиф, те все пак го възприемали като осъществяване на райския идеал, призван да унищожи антагонизма между девството и брака като съчетава двете състояния в едно[62].

И на Изток, и на Запад идеален бил бракът, който не се консумира. За целта се препоръчва съпрузите да се стараят техният брак да прилича на брака между Христос и Църквата. В агиографската литература има редица примери за подобно доброволно отказване от сексуално общуване между съпрузи. В резултат на убеждението, че сексът е оскверняващ дори в рамките

---

[59] *Hieronymus.* Adversus Jovinianum, PL, vol. 23, 1:20; *Augustinus.* De Civitate Dei, PL, vol. 41, Lib. XIV, cap. 16, 17, 18.

[60] *Hieronymus.* Adversus Jovinianum, PL, vol. 23, 1:12.

[61] *Hieronymus.* De Virginitate Beatae Mariae, PL, 23, 22 http://www.documentacatholicaomnia.eu/20_40_0347-0420-Hieronymus,Sanctus.html (влизане 16.02.2010)

[62] *Тенекеджиев, Л.* Девство и целомъдрие (светоотечески анализ), Сборник статии от международна конференция в чест на професор Тотю Коев. В.Търново, 2005, 126-134 – електронно издание http://patrologia.pravoslavie.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=206&Itemid=83&lang=bg (влизане 16.02.2010).

на християнския брак, светите люде предпочитали да живеят с брачните си партньори като с брат или сестра. Тази тема е позната в цяла християнска Европа[63]. Пример за подобен род целомъдрие в брака намираме в житието на Мелания Младша. Тя била единствена дъщеря и нямало друг наследник на безбройните имения и несметни богатства на родителите ѝ. Щом светицата навършила четиринадесет години, те я омъжили против волята ѝ. Когато бракът бил сключен, Мелания не се разделила с мисълта и желанието си да съхрани ако не девството, то поне чистотата си, и всячески скланяла съпруга си към въздържание, като често го увещавала да се откаже от плътските сношения, но той искал първо да си родят деца. Мелания родила две деца, но и двете починали, след което мъжът ѝ се съгласил „да живеят в чистота". „И така, след естественото плътско съпружество Апиниан и Мелания навлезли в по-висше, духовно съпружество и се подбуждали един друг към добродетел, упражнявайки се в пост, молитва, трудове, умъртвяване на плътта"[64].

Блаженият Йероним, който бил съвременник и личен познат на Мелания и на нейната баба, също Мелания и също светица, разгръща в едно от своите съчинения идеята, че плътското съжителство и всички други задължения, произтичащи от брака, пречат на духовния живот на съпрузите. За целта той отделя голямо внимание на книга, наречена „За брака" и приписвана на Теофраст и я цитира, заявявайки, че е напълно съгласен с казаното в нея. Там авторът отговаря на въпроса дали мъдрият мъж се жени. Като преразказва книгата, Йероним излага своето мнение по поставените теми: причините, поради които един мъж се стреми да се ожени; условията за сключване на добър брак, сред които качествата на съпрузите; неприятните страни на брачното съжителство. Защо се женят мъжете? Първо, за да има кой да върти къщата им, също и за да не им е скучно и самотно. Но с първото може да се справи и верен роб или слуга, а приятелите могат да прогонят скуката и самотата, без да досаждат, без да е необходимо винаги да се съобразяваш с тях, с нуждите, болестите и капризите им, както се налага, когато си женен. Освен това мъдрият мъж никога не е самотен, защото винаги може да е в компанията на умни мъже, писали книги в най-различни времена, а ако това не му е достатъчно, може да разговаря с Бог. Докато жененият мъж няма възможност да отделя време за книги, защото трябва да се грижи за жена си, за децата, които впрочем са друга сериозна причина, поради която мъжете искат да се оженят – за да има кой да ги наследи след смъртта им. Йероним смята, че и това не е достатъчно основателна причина човек да си навлече брачните окови, защото понякога приятели и роднини се оказват по-достойни да наследят някого, отколкото собствените му деца[65].

Загрижен да предпази мъжете от злото на брака, Йероним описва брач-

---

[63] *Leclercq, D. J.* Le marriage vu par les moines au XIIe siècle. Paris, 1983, p. 43.

[64] Житие на преподобната наша майка Мелания Римлянка. – http://www.pravoslavieto.com/life/12.31_sv_Melaniia_Rimljanka.htm (влизане 16.02.2010).

[65] *Hieronymus.* Adversus Jovinianum, 1:47. – http:))www.newadvent.org)fathers)30091.htm. (влизане 16.02.2010).

ния живот изцяло в мрачни краски[66]. Предупреждава, че жените непрекъснато искат нещо – дрехи, бижута, слуги, мебели, и постоянно недоволстват – било, че мъжът ѝ е погледнал съседката, било, че е разговарял с някоя непозната; било, че другите жени имат по-хубави вещи от нея или че няма приятелки. Според Йероним да се издържа бедна жена е трудно, а да се понасят капризите на богата жена е мъчение. Жененият мъж все трябва да гледа съпругата си в очите, да хвали красотата ѝ, да не поглежда други жени, да не забравя рождения ѝ ден... Проблем е и управлението на къщата. Ако мъжът повери домакинството в ръцете на жена си, задължително се превръща в неин роб, ако пък запази някои ресори за себе си, ще бъде обвинен в нелоялност към съпругата, която ще го намрази до смърт. На всичкото отгоре съпругът се нагърбва с непосилната задача да опази честта и верността на жена си. Ако съпругата е красива, скоро си намира любовници – трудно се опазва нещо, по което мнозина въздишат, ако пък е грозна, мъжът ѝ лесно става безнравствен – страшно е неприятно да имаш нещо, което никой не би поискал. Брачното ежедневие на мъжа става още по-тягостно, когато жена му е болнава, защото тогава трябва едва ли не да боледува заедно с нея и да не се отделя от леглото ѝ. Ако пък на жената всичко ѝ е наред и е добра и сговорчива („какво рядко явление“ е такава жена, възкликва тук Йероним), мъжът пак не може да се надява на безоблачен живот, защото ще трябва да страда с нея докато ражда и да се измъчва от тревога по нея, когато тя е в опасност[67].

В друго свое съчинение Йероним изтъква причини, поради които и жената е по-добре да не търси брак. Задълженията ѝ като съпруга я карат да отделя всичкото си време да угоди на мъжа си и децата си и не ѝ остават сили да се моли и пости и да мисли за Бога[68]. Първоизточник на всички тези мисли, разбира се, отново са думи на апостол Павел. (1 Кор. 7:32-34)

Все пак, за да може и християните, които сключват брак, да не занемаряват напълно духовния си живот, се препоръчва от време на време да се избягват сексуалните отношения и въпреки че сключилите брак са лишили телата си от непорочността на девството, поне духом могат да подражават на тази непорочност чрез въздържание, което е „истинското богатство, истинската украса“ на брачния съюз[69], и да се отдадат на онази любов, която свързва Христос с Църквата.

Любовта в брака

Любовта е издигната на пиедестал в християнската религия. Тя е чувство, което възвисява и пречиства, защото е от Бога (1 Йоан, 4:7). Самият Бог е любов (1 Йоан, 4:8). Новият Завет превръща любовта към Бога и ближния в най-висша Божа заповед:

---

[66] Ibidem.

[67] Ibidem.

[68] *Hieronymus.* De Virginitate Beatae Mariae, PL, vol. 23: http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0347-0420, Hieronymus, De Virginitate Beatae Mariae, MLT.pdf. (влизане 16.02.2010).

[69] *Hieronymus.* Adversus Jovinianum, 1:7.

„Учителю, коя заповед е най-голяма в закона?

А Иисус му отговори: „възлюби Господа, Бога твоего, с всичкото си сърце, и с всичката си душа, и с всичкия си разум; тази е първа и най-голяма заповед; а втора, подобна ней, е: възлюби ближния си като себе си; на тия две заповеди се крепи целият закон и пророците." (Матей, 22:36-40)

Важна черта на проповядваната от Христос любов е нейната безусловност и всеотдайност, която най-ясно личи в думите, приписвани на Иисус в евангелието на Лука: „Но вие обичайте враговете си, и правете добро, и назаем давайте, без да очаквате нещо; и ще ви бъде наградата голяма...": (Лука, 6:35)

В своето Първо послание до коринтяните апостол Павел е оставил едно доста ясно определение за християнската любов и за нейното място в ценностната система на праведните. Апостолът описва любовта като най-важното качество на човека, защото заявява, че каквито и дарби да има някой, каквито и добри дела да върши, ако няма любов той е нищо (1 Кор. 13:1-3). След това Павел пристъпва към дефинирането на любовта: „Любовта е дълготърпелива, пълна с благост, любовта не завижда, любовта се не превъзнася, не се гордее, не безчинствува, не дири своето, не се сърди, зло не мисли, на неправда се не радва, а се радва на истина; всичко извинява, на всичко вярва, на всичко се надява, всичко претърпява. Любовта никога не отпада..." (1 Кор. 13:4-8)

Йоан Златоуст пише вдъхновена проповед за любовта, тълкувайки тези думи на Павел. Според Йоан Златоуст определението на апостола означава, че този, който познава истинската любов, е чужд на гнева, безразсъдството, арогантността, завистта, лошия нрав, без да се възгордява от това. Любовта помага на човека да се изчисти от всички злини. Любовта създава добродетели и изкоренява пороци, нещо повече – не позволява на пороците изобщо да се появят. За този, който обича, няма нищо неприлично, нищо унизително – всичко придобива ореола на славата, когато трябва да се направи в името на любимия. Срамно е единствено да не знаеш как да обичаш[70]. Любовта „не дири своето" според Йоан Златоуст означава, че когато обичаш някого, този някой вече не е друг човек, а самият ти. Обичащият и любимият не са две отделни личности, а една – нещо, което се получава само когато изпитваш любов. Затова и апостол Павел проповядва: „Никой да не търси своя полза, а всякой – ползата на другиго." (1 Кор. 10:24) Защото твоето собствено добруване се състои в добруването на другия, а неговото добруване – в твоето. „Заради това, когато искаме да свържем двама души ние даваме властта над единия в ръцете на другия и обратно така, че никой да не е подвластен сам на себе си." Така Йоан Златоуст, който е сред най-почитаните йерарси на Източната църква, стига до едно изключително романтично тълкувание на онези, непрекъснато цитирани през средновековието думи на

---

[70] *John Chrysostom.* Homily XXXIII, p. 195, http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf112.iv.xxxiv.html#iv.xxxiv-Page_200 (влизане 16.02.2010).

апостол Павел, според които мъжът е господар на тялото на жена си, а тя – на неговото. Богословът изважда думите от контекста на казаното от Павел и ги превръща в аргумент на своите философски разсъждения за естеството на любовта като духовна връзка между съпрузите. Макар в своята цялост думите на апостола ясно да показват, че става въпрос за сексуалните отношения, Йоан Златоуст предпочита да вижда в това поучение доказателство за съвършенството на любовта, която трябва да свързва брачните партньори[71], а не съвет за равенство в сексуалните отношения и препоръчителния режим на практикуването им, каквото всъщност представляват думите на Павел[72] и както са ги разбирали повечето богослови.

По-нататък Йоан Златоуст продължава своята възхвала на любовта и стига до заключението, че тя превръща обичащия в ангел, защото го освобождава от гняв, завист, тиранична страст, дава му сили с лекота да понася всичко – трудности, скърби, обиди, удари, дори смърт – без да губи вяра и надежда, че си струва да продължава да се грижи за любимия въпреки всичко. Истинската любов понася всичко, а най-голямото ѝ достойнство е, че „никога не отпада", което според Йоан Златоуст означава, че „този, който обича, никога не може да мрази"[73].

Любовта е велик учител, защото не само предпазва хората от грешки, но и преобразява характера им. И най-страхливият става смел, когато трябва да защити жената, която обича; и най-разпуснатият, според оптимистичните разбирания на Йоан Златоуст, ако истински обича съпругата си, няма да има очи за други жени. При това тази промяна става, без да се засяга природата на човека, а само благодарение на особената сила на любовта – все едно оловото да прояви качества на стомана, без да се е превърнало в стомана. Своя апотеоз на любовта Йоан Златоуст завършва с кратък цитат от Песен на песните: „Любовта е по-силна от смърт" (Песен на песните. 8:6) и призовава всички християни да посеят в душите си благодатните семена на това велико чувство.

Йоан Златоуст не случайно толкова пестеливо се позовава на „Песен на песните". Тази библейска книга винаги е смущавала екзегетите с откритата си възхвала на чувствената любов в брака и затова те се опитвали да открият скрита в нея алегория. Юдейските коментатори смятали, че възпява любовта на Господа към Израел[74], а раннохристиянските богослови я тълкували като алегория на любовта на Христос към Църквата и към отделните ѝ членове; на мистичния съюз между девицата и Господа[75]; на любовта на Господ

---

[71] Ibidem, p. 197.

[72] „Жената не е господарка на тялото си, а мъжът; също и мъжът не е господар на тялото си, а жената. Недейте се лишава един от други – освен по съгласие за някое време, за да пребъдвате в пост и молитва; след това бъдете си пак заедно, за да ви не изкушава сатаната, поради вашето невъздържание." (1 Кор. 7:4-5).

[73] *John Chrysostom.* Homily XXXIII, p. 198.

[74] *Boyarin, D.* The Song of Songs: Lock or Key? Intertextuality, Allegory and Midrash. – In: The Book and the Text: The Bible and Literary Theory, ed. Regina M. Schwartz, Cambridge 1990, 214–230.

[75] *Ambrosii Medilansis.* De virginitate, Li. 1, 8-9 – PL, vol. 16 – електронно издание: http://

към Дева Мария и други. В по-ново време Песен на песните се смята за антология на любовни поеми или сватбени песни, които открито свързват любовта между съпрузите с желанието за сексуална интимност и удовлетвието от нея[76], но това е било немислимо в периода на ранното християнство и през цялото средновековие.

Философи и теолози са изписали много страници през вековете за различните видове любов[77], но общо взето няма спор, че любовта, за която става дума в Новия Завет е най-възвишената, всеотдайна и безусловна – любовта, която кара Господ да предаде на смърт собствения си син заради хората; любовта, заради която Христос се отказва от своя живот; любовта, която се дава като пример за чувствата, които би трябвало да обвързват мъжа и жената в брака. Тази любов е изцяло обърната към любимия и търси щастие в неговото или нейното добруване.

Християнските мислители не са правели задължително връзка между любовта и сексуалното привличане. Напротив, те са ги противопоставяли. И на Изток, и на Запад проповедниците ясно различават два типа любов. Единият тип е духовната любов, която е истинската съпружеска любов. Именно духовната любов свързва двамата съпрузи в духовно единство и отговаря на любовта, която свързва Христос и Църквата и която според апостол Павел[78] трябва да бъде пример за идеалните брачни отношения. Оттук на Изток следва и логичното изключване на половия контакт като задължителен елемент на брака. Или, както пише св. Василий Велики, „Съвкуплението не е брак, нито начало на брака“[79]. А другият тип е плътската любов, която била подхранвана от сладострастието, водела до бедствени последствия като ревност, лудост и други пороци на духа и плътта; тласкала човека към зло и можела да се сравнява с тежък грях като прелюбодеянието. Тя дори не била удостоявана с името любов – Августин я нарича похотливост. Климент Александрийски смята плътската похот за див и жесток тиранин[80]. Йероним обаче говори за любов, а не за похот, и наставлява мъжете да обичат съпругите си с разум, не със страст, да контролират сладострастните си импулси

---

www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0339-0397. Ambrosius. De Virginitate Liber Unus, MLT.pdf (влизане 16.02.2010).

[76] *Zuck, R.* A Theology of the Wisdom Books and the Song of Songs. – In: *A BiblicalTheology of the Old Testament*. Chicago, 1991; *Tanner, J. P.* The History of the Interpretation of the Song of Songs, *Bibliotheca Sacra* 154 (January-March 1997), 23-46.

[77] *Nygren, A.* Agape and Eros, London 1953; *Kelly, T.* Love of Neighbor in Karl Rahner's Anthropology: Implications for a Theology of Marriage. – In: INTAMS review. **Vol.** 10, **Issue:** 1, 2004, 61-73; *Gerl-Falkovitz, H.-B.* Gott als Kraftfeld des Eros. – In: Insight, 2005, p. 19, http://www.ka-dd.de/Flyer/insicht/Insicht_2005_01_04.pdf (влизане 16.02.2010); Deus Caritas Est – енциклика на папа Бенедикт XVI, 2005, http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20051225_deus-caritas-est_en.html (влизане 16.02.2010).

[78] *Павел*, Еф. 5:25.

[79] Правила на св. Василий, ст. 26. – *Бенешевич, В.* Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. Ст. Петербург, 1906, с. 486.

[80] *Clemens Alessandrinus.* Paedagogus. Lib. 2, c. 10; PG 8, 497-500.

и да се държат като съпрузи, а не като любовници с жените си и съвсем сериозно заявява, че прекалено голямата любов към съпругата е срамно нещо[81]. Прекалената любов погубва разума на мъжа и го докарва до състояние близко до лудостта, принизява духа му, прави го безразсъден, зъл, властен, сервилен, неспособен на нищо[82]. За съжаление Йероним не вижда нищо красиво и в любовта на жената към съпруга. Според него това е едно обсебващо, неутолимо чувство – и да го гасиш, и да се опитваш да го задоволяваш, то непрекъснато се разпалва и няма насищане. Независимо дали става дума за зла жена или за добра, любовта ѝ е гроб, в който мъжът умира, или огън, който го изпепелява. Йероним нарежда любовта на жената към мъжа сред най-големите злини[83]. Сякаш, когато става дума за любов между мъж и жена, Йероним напълно забравя християнското преклонение пред любовта. Колко по-различно светоусещане откриваме в анализираната по-горе проповед на Йоан Златоуст, където отецът възкликва: „Само си представете каква благодат е да изпитваш любов; каква радост създава тя и с каква доброта изпълва душата“[84].

За съжаление в реалния живот много съпружески двойки били лишени от тази благодат и извиращата от нея доброта. В някои свои проповеди Йоан Златоуст показва, че е напълно наясно с неблагоприятното положение на жената в случаите, когато липсва желаната хармония между съпрузите. Случва се мъжът да е груб с жена си, но щом след удар по едната страна, християнинът подава и другата си буза, жената би трябвало да понася с християнско смирение грубото поведение на мъжа си. „Ала – бърза да добави Йоан Златоуст – това не го казвам, за да се бият съпругите, съвсем не... Ако все пак поради някакво нещастно стечение на обстоятелствата ви се е паднал такъв грубиянин за партньор в живота, вие жени, не се гневете, а си помислете за наградата, която ви очаква за проявеното търпение“[85]. Защото за обичания е лесно да обича, в това няма нищо велико. Възхвала заслужава този, който се грижи за човек, от когото среща само омраза. Така, ако някоя жена се отвращава от съпруга си, но го понася, ще получи славна награда, а ако съпругът ѝ е нежен и внимателен, какво ще намери Господ да възнагради в поведението ѝ? Предложил тази утеха на малтретираните жени, проповедникът веднага изказва и мнението си за насилието в брака: „Определено е пълно беззаконие мъжът да бие жената, с която дели живота си, която е в най-близки отношения с него и в най-голяма степен свързана с него, а той да я унижава като робиня“[86].

---

[81] *Hieronymus.* Adversus Jovinianum, PL, vol. 23, 1:49.

[82] Ibidem.

[83] Ibidem, 1:28.

[84] *John Chrysostom.* Homily XXXIII, p. 192 – http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf112.iv.xxxiii.html#iv.xxxiii-Page_192 (влизане 16.02.2010) , PG 59.

[85] *John Chrysostom*: Homilies on the Epistles of Paul to the Corinthians. Ed. P. Schaff, Edinburgh 1889. Homily XXVI 1 Cor. 11:2, p. 155. Електронно издание на английския превод: http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf112.iv.xxvii.html#iv.xxvii-Page_154 (влизане 16.02.2010); PG 59.

[86] *John Chrysostom.* Homily XXVI, 155-156.

Когато мъжът оправдава своето безумно и срамно поведение с наглостта на жена си, Йоан Златоуст го призовава да си спомни, че тя е жена, т. е. по-слабият съсъд, а той е мъжът и следователно нему е отредено да ѝ бъде господар, да бъде глава на жената, така че трябва да понася нейната слабост и да бъде достоен господар, а един владетел е достоен, когато не унижава поданиците си...[87] За целта мъжът трябва да се владее и никога да не забравя, че съпругата му е била поверена да я пази и да се грижи за нея, че тя е откъсната от майка, баща и семейство; че му е родила деца и поради всички тези причини той трябва да бъде внимателен и нежен с нея. Ако се грижи за жена си, както земеделците се грижат за земята, въпреки безбройните неблагоприятни условия, той пръв ще се радва на плода и спокойствието на своя труд. Съпругата е пристанището за мъжа и радост за сърцето му, и ако той не допуска ветрове и вълни в пристанището си, ще се радва на спокойствие, когато се връща у дома. За да няма бури Йоан Златоуст поучава мъжа, когато вкъщи се случи нещо неприятно по вина на жената, да я утеши, вместо да я упреква, защото каквато и загуба да е претърпял, няма по-тежко положение от това да живее със зле настроена към него жена и нищо не е по-болезнено от кавгите със съпругата. Мъжът трябва да съхранява любовта на жена си, защото тя е по-ценна от всичко[88]. Йоан Златоуст знае и как може съпругът да поддържа спокойна и любяща атмосфера в семейството и му дава съвети как да се държи с жена си:

„Ако е бедна, не я кори; ако е глупава, не се отнасяй към нея с презрение, а по-скоро я учи: защото тя е част от теб и двамата сте една плът." Ако е дребнава, или пияница, или избухлива, „това може само да те натъжава, а не да те ядосва. Моли се на Господа, съветвай и поучавай жена си и прави всичко възможно да отстраниш злото. Ако я биеш, само ще утежниш положението; защото човек може да се справи с лошотията само със сдържаност, а не като ѝ се противопоставя също с лошотия"[89]. По-нататък проповедникът насърчава мъжете като им припомня за непреходната награда, която ще получат, ако успеят с добро да се справят със зла жена, но все пак им дава и практическия съвет да гледат да не им се налага да влизат в такава битка, като внимателно избират бъдещата си съпруга и си намерят подходяща жена, изпълнена с добродетели[90].

По мнението на Йоан Златоуст жената също може да допринася за поддържане на спокойна семейна атмосфера като влияе благотворно върху съпруга си и то в много по-голяма степен от мъжа, „защото жените имат голяма власт както за добро, така и за зло"[91]. Способността на жената да въздейства на съпруга си от една страна се дължи на уединеното ѝ ежедневие.

---

[87] Ibidem, p. 156.

[88] Ibidem.

[89] Ibidem.

[90] Ibidem, p. 157.

[91] Ibidem, LXI on John 10:22-24, PG 59.340-341. Електронно издание на английски превод: http://www.haywardfamily.org/ccel/fathers2/npnf114/npnf1174.htm (влизане 16.02.2010).

За жената, както и за всеки човек, обобщава Йоан Златоуст, е добре да избягва обществените места, неразбориите и разправиите и тихо да се моли в стаята си. Затова и жените би трябвало да са по-мъдри от мъжете, защото повечето време стоят вкъщи и се радват на постоянно спокойствие. Това им позволява да трупат мъдрост и когато съпрузите им се връщат вкъщи изнервени, да ги успокояват и да им помагат да се отърсят от прекалената злост, наслоила се в мислите им, докато са били навън. Жената трябва да вдъхва нови сили на мъжа си, та когато се наложи пак да излезе, да е въоръжен с доброто, на което се е научил у дома. От друга страна, съпругата може да влияе благотворно върху мъжа си благодарение на любовта му към нея. „Никой друг не би могъл така успешно да вкара един мъж в правия път и да моделира душата му според своята воля, както набожната и разумна жена, защото той не би търпял така да го поучават и съветват приятели, учители или управници, както би приел това от съпругата си, тъй като нейните наставления дори му носят удоволствие, защото идват от човек, към когото изпитва голяма любов. Познавам много корави и непокорни мъже, чиито характери са били смекчени по този начин. Защото тази, която споделя с мъжа масата, леглото, прегръдките му, неговите думи и тайните, пристиганията и заминаванията му, и толкова други неща; която му е отдадена изцяло и е неразривно свързана с него, така както би трябвало тялото да е свързано с главата, ако е дискретна и тактична, може далеч да надмине всеки друг в управлението на съпруга си“[92].

Очевидно Йоан Златоуст отдава голяма почит на жената и ѝ отрежда важна роля в брачния живот, въпреки че безусловно приема постановената в библията и пропагандирана от апостол Павел йерархия в отношенията между съпрузите. Дори когато обяснява думите на апостола, проповедникът заявява: „Според нас жената основателно е подчинена на мъжа, тъй като равенството по чест създава условия за съперничество. И не само поради тази причина, но и заради греха, извършен в началото. Тя не била създадена подвластна на мъжа... Но когато се възползвала от привилегированото си положение и от помощник на мъжа се превърнала в смъртоносен капан... тогава чак ѝ било казано: „към мъжа си ще тегнеш“ (Бит. 3:16)[93]. В проповедта липсва продължението на цитата „и той ще господарува над теб“, което всъщност е по-съществената част.

Така или иначе, макар и да изтъква йерархията в семейството, за Йоан Златоуст тя явно не е определящият фактор в отношенията между съпрузите. Ролята на мъжа като господар на жената не носи привилегии, а само по-голяма отговорност за добруването и израстването на човека, приел да споделя живота си с него. Според този изключително почитан и често цитиран през средновековието отец на Източната църква християнските закони за любовта и смирението имат много по-важна роля в определянето на отно-

[92] Ibidem, 3.
[93] Ibidem, 150-151.

шенията между съпрузите, които имат еднакви възможности, права и морално задължение да въздействат благотворно върху брачния си партньор заради неговото и собственото си добро.

Развод и многобрачие

Новият Завет формулира и друга много важна характеристика на брачната институция, а именно нейната неразторжимост. Въпросът за първи път се поставя в Евангелието на Матей, когато Христос отменя дотогава действалия закон, според който мъжът има право да напусне жена си като ѝ даде разводно писмо и постановява, че човек може да се раздели с жена си само ако му е изневерила. Ако напъди съпругата си по каквато и да е друга причина, той я обрича на прелюбодеяние. А който се ожени за разведена жена, сам прелюбодейства. (Матей, 5:31-32). Този кратък текст, заедно с епизода, в който Христос присъства на сватбата в Кана, полага началото на християнската доктрина за неразторжимостта на брака. Думите на Иисус все още не забраняват изрично на мъжа да разтрогва брака си без наличието на единствената основателна причина, защото се залага по-скоро на съвестта на съпруга или на угризенията, които би могъл да има заради съдбата, на която обрича бившата си жена. Апостол Павел обаче се погрижил да придаде на забраната необходимата категоричност: „А на женените заповядвам – не аз, а Господ – жена да се не разделя от мъж, – ако пък се раздели, да остане неомъжена, или да се примири с мъжа си, – и мъж да не оставя жена си." (1 Кор. 5:10-11) Той явно тълкува разширително казаното в евангелието от Матей, отнасяйки го еднакво към мъжете и жените. По същия начин разсъждава и Василий Велики в своето писмо до Амфилохий, в което разяснява някои църковни канони. Но макар да отбелязва, че законът е еднакъв за мъжете и за жените, признава, че обичаят третира различно жените, като ги задължава да не напускат обвинения в прелюбодеяние съпруг. По-нататък Василий Велики утвърждава прелюбодеянието като единствена причина за развод, настоявайки, че ако жената иска да напусне мъжа си, защото я бие, за нея е по-добре да запази брака си и да търпи домашното насилие, отколкото да се раздели със съпруга си. Лошо управление на финансите на жената от страна на мъжа ѝ също е посочено като недостатъчно основателна причина за развод[94]. Така Василий Велики в своите правила, намерили широко приложение в източноправославните средновековни държави, полага началото на християнската бракоразводна правна материя.

Отците на църквата на запад също обръщат внимание на тази тема. Според тълкуването на Августин казаното в първото послание до коринтяните разрешавало раздялата на съпрузите, но не и прекратяването на сключения брак. За уникалност на християнския брак пледира и Йероним. Според него с единствения път, когато присъствал на сватба, Христос искал да по-

---

[94] *Basil the Great.* Letter CLXXXVIII. IX. p. 227. NPNF2-08. Basil: Letters and Select Works. P. Schaff. Edinburgh 1895, електронно издание http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf208.ix.clxxxix.html (влизане 16.02.2010).

учи вярващите, че човек трябва да се жени само веднъж[95]. Августин също убеждава своите читатели, че християнинът избира своя брачен партньор веднъж завинаги и нарежда нерушимостта на съпружеската връзка сред трите неоспорими добрини, свързани с брака: потомството, целомъдрената вярност и неразторжимостта на сключения съюз[96].

Друг е въпросът, когато единият от двамата съпрузи почине. Според апостол Павел законът задължава жената да остане свързана със съпруга си докато е жив; умре ли мъжът, тя се освобождава от закона, който я свързва с мъжа... и няма да бъде прелюбодейка, когато се омъжи за другиго. (Рим. 7:2-3)[97]. Но така повелява старият закон. Той остава в сила за хората, които живеят „по плът". А християните стремящи се към съвършенство като самия апостол се стараят да се освободят от вехтите закони, за да служат „Богу с обновен дух" (Рим. 7:5-6). На тези вярващи Павел препоръчва, ако овдовеят да си останат като него, т. е. да не сключват друг брак. „Онези обаче, които не могат да се въздържат, нека се женят; защото по-добре е да се женят, отколкото да се разпалват." (1 Кор. 7:8-9) Тези думи на Павел залягат в основата на нравствените и правни норми, свързани с многобрачието. Още Йероним забелязва, че апостолът не е определил каквито и да било ограничения за броя на браковете на овдовелите и следователно нищо не пречи както може да се сключи втори брак след смъртта на първия съпруг, да може да се сключи нов брак и след смъртта на втория, третия, четвъртия, петия и т. н. съпруг. С други думи човек може да се жени толкова често, колкото често смъртта му отнема брачния партньор. И понеже апологетът-аскет не може да допусне подобен начин на мислене у Павел, той търси и намира обяснение, според което апостолът разрешил вторите бракове за вдовиците и не ограничил броя на последващите бракове, за да остави на самите вдовици отговорността за тяхното решение, очаквайки от тях да възприемат неговия лозунг: „Всичко ми е позволено, но не всичко е полезно; всичко ми е позволено, но аз няма да бъда обладан от нищо" (1 Кор. 6:12)[98].

Василий Велики обаче намира в Светото писание цитат (Йоан 4:18), който му позволява да аргументира становището, че само вторият брак се смята за приемлив, а следващите всъщност не могат да се наричат брак, а многобрачие или дори блудство, и сключилите ги трябва да изтърпят определена епитимия, за да може да им се опрости греха, който са извършили, влизайки в подобно незаконно съжителство[99].

---

[95] *Hieronymus.* Adversus Jovinianum, 1:40 http://www.newadvent.org/fathers/30091.htm (влизане 16.02.2010).

[96] *Augustinus.* De nupt. et conc., PL, vol. 44, 1, c. 17, n. 19.

[97] Обратното не е упоменато, но вероятно се подразбира. Точно така тълкува подобния текст от Матей, 5:32 и Василий Велики в смисъл, че казаното се отнася еднакво както за мъжете, така и за жените: *Basil the Great.* Letter CLXXXVIII, IX, p. 227, NPNF2-08. Basil: Letters and Select Works. P. Schaff. Edinburgh, 1895, електронно издание http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf208.ix.clxxxix.html (влизане 16.02.2010).

[98] *Hieronimus.* Adversus Jovinianum, 1, 15 – http://www.newadvent.org/fathers/30091.htm (влизане 16.02.2010).

[99] *Basil the Great.* Letter CLXXXVIII. To Amphilochius, concerning the Canons. NPNF2-08.

* * *

Раннохристиянският период е изключително важен в развитието на християнската теология. Тогава се полагат основите на едно систематично и строго учение, което ще определя в най-голяма степен възгледите на християните в средновековна Европа. Този процес изисквал от егзегетите да потърсят наред с всичко останало и обяснение за ролята на половете в сътворението, за брака и секса в живота на християните. Краткото изследване на представите за брака и отношенията между съпрузите, залегнали в Библията, посланията на апостолите и съчиненията на едни от най-популярните през средновековието Отци на църквата, показва, че под влияние на Новия завет и най-вече на тълкуванията на апостол Павел, патристите не се различават съществено в мнението си за брака като институция и свързаните с него биологически и психо-социални елементи на съпружеското общуване. Всички са единодушни, че девството е най-висшето състояние на духа и тялото, а бракът макар и разрешен и допустим е само за онези, които не са в състояние да живеят в девство. Наистина всички заявяват, принудени от казаното в Библията и от необходимостта да се борят срещу различни еретични учения, че бракът е чист и непорочен, а създаването на потомство – добродетелна цел, но западните йерарси са малко по-крайни в предпочитанията си към девството и съответно по-сурови в отношението си към брака и особено към сексуалните отношения между съпрузите. Всъщност в мнозинството си Отците на църквата са готови да допуснат половото общуване единствено като средство за продължаване на рода и по принцип възприемат сексуалния нагон като наказание и напаст, срещу която човек трябва да се бори, а не като източник на удоволствие, достойно за възхвала. Това, което най-много ги тревожи е липсата на контрол на волята и разума над сексуалните желания, фактът, че плътта не се подчинява на духа – тежко наказание вследствие на първородния грях, извършен защото сътворените от Бога хора отказали да се подчиняват на Твореца. Убеждението, че девството е състоянието на първоначално безупречното Божие творение и на самия божествен първообраз, предопределя и мнението на Отците на църквата за степените на съвършенство и праведност, към които всеки християнин трябва да се стреми според силите си. Най-висшата степен на съвършенство е девството и съответно духовният брак като този между Христос и Църквата, между Христос и вярващите, запазилите своята девственост и всички сключили брак, които се стремят да живеят заедно, без да консумират брака си. След това са вдовстващите, отказали се от сексуално общуване след смъртта на брачния си партньор и на трето място се нарежда целомъдреният брак, отличаващ се с умереност и въздържание в секса, сведен по възможност до минимума, необходим за създаване на потомство. Последно място в класацията заемат вторите бракове, разрешени след смъртта на първия съпруг.

Basil: Letters and Select Works. P. Schaff. Edinburgh, 1895, 225-226, електронно издание http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf208.ix.clxxxix.html (влизане 16.02.2010).

GENDER, MARRIAGE AND RELATIONS BETWEEN HUSBANDS AS SET BY THE BIBLE AND THE FATHERS IN THE CHURCH

Saska Georgieva

The article presents a short investigation into the early Christian concept of the role of the genders, determined be the creation; of the marriage as a convention; of sex and love between husbands; of the divorce and polygamy. These concepts are sought in the Bible, the Epistles of the Apostles and the works of one of the most eminent Fathers of the Church in the medieval ages. The analysis proves the influenced by the New Testament and foremostly by the Epistle of Paul, the theologians did not vary much in their opinion on marriage as a convention and the included within biological and psycho-social elements of interaction between husbands. They are all unanimous that virginity is the highest mind-body state, and thus marriage may be permissible and acceptable only for those who are not able to live in virginity.

МАНАСТИРЪТ „СВ. БОГОРОДИЦА ЕЛЕУСА“ В МЕСЕМВРИЯ.
(В светлината на писмените сведения за него)

Бистра Николова

Не може да се каже, че средновековна Месемврия не се радва на сериозни проучвания, особено от страна на българските учени, но интересът към манастирите остава на по-задно място – малко встрани и като нещо вторично към политическото или икономическото състояние на града. Тъй като грамотите и другите писмени документи за месемврийските манастири са отдавна добре известни, практически онова, което е казано за тях от преди почти век си остава на едно и също равнище, независимо че в други отношения нашите познания за града значително се обогатиха в последните десетилетия. Смятам, че едно по-детайлно връщане към тези документи може да хвърли нова светлина върху събитията.

Най-често дискутираният манастир по обективни причини (с най-много сведения за него) е „Св. Богородица Елеуса“ в Несебър (средн. Месемврия). Писмените свидетелства, свързани с него, са от втората половина на XIV в. и те с нищо не ни казват кога той е възникнал и в каква среда. Днес се приема, че манастирът се е намирал в северната част на Стария град, като северната стена на църквата му – единствената сграда, останала от него, е пропаднала в морето. На мястото са правени археологически проучвания през 1922 г., когато е разкрита голяма базилика (30x18 м) с три кораба и три апсиди, с притвор, като северната и южната апсида са имали странични конхи. Датировката на сградата обаче не е уточнена, доводите в полза на едната или другата епоха не са достатъчни, за да ни убедят кога точно е построена, но съдейки по аналогии с други подобни сгради тя изглежда повече като ранохристиянска сграда (към. V–VI в.) отколкото като такава от X в.[1] Това съвсем не е достатъчно да ни каже кога манастирът се е оформил, тъй като нямаме представа дали той се е появил отведнъж като такъв или на определен етап църквата е станала манастирска. Фактически остава да говорим за манастир едва от XIV в., времето, от което разполагаме със запазени пет документа, отнасящи се до месемврийски манастири, в това число и „Св. Богородица Елеуса“.

Добре известно е, че част от тези документи са оспорими откъм тяхната

---

[1] *Велков, И.* Археологически бележки от Месемврийско. – ГНМ за 1920, с. 60: *Иванова, В.* Стари църкви и манастири в българските земи (IX–XII в.). – ГНМ, 1922–1925. С., 1926, 506–507.

автентичност и датировка. Основно това се отнася до хрисовула и простагмата за манастира. А. Пападополус-Керамевс, който публикува двата документа, издадени от неназован владетел, ги приписва на български цар и с повече или без каквото и да било съмнение последващите изследователи го идентифицират с цар Иван Александър. Пръв П. Мутафчиев изказа сериозни съмнения за тази идентификация, за автентичността и датата, на която са съставени. Всъщност той посочи като подправена (фалшификат) само грамотата (συγίλλιον χρυσόβουλον), съставена (според него) с цел монасите да възстановят независимостта на манастира от местния митрополит и светската власт след връщането на Месемврия на Византия в 1367 г. Що се отнася до втората грамота (πρόσταγμα), то той не подложи на съмнение нейната автентичност, независимо от някои несъответствия в нея, но не прие, че тя принадлежи на Иван Александър, а подкрепи издателя относно датата на издаването – 1379 г., и посочи, че владетелят, за когото става дума в нея, е император Йоан V Палеолог[2]. Тази негова убеденост внесе основателни и аргументирани съмнения върху първоначалното приписване на документите на Иван Александър и независимо от по-късните опити на И. Дуйчев да оспори мнението на П. Мутафчиев (самият той обаче има резерви относно това, че простагмата е на българския цар)[3], съмненията останаха. В резултат, както обикновено се случва в нашата медиевистика, съвременните учени се разделиха на такива, които застават зад автентичността на двата документа, други, които добавят нови аргументи за тяхната подправеност или датировка и трети, които не вземат категорично отношение[4]. Що се отнася до мнението, към което се придържам, то за мен аргументите на П. Мутафчиев и Е. Наумов са достатъчно убедителни, освен това досега никой не им е опо-

---

[2] *Мутафчиев, В.* Към историята на месемврийските манастири. – В: Сборник в чест на В. Златарски. С., 1925, 162–172.

[3] *Дуйчев, И.* Из старата българска книжнина. Т. 2. С., 1944, 140–149, 380–383. Трябва да бъдем прецизни и да кажем, че И. Дуйчев не се спира на аргументите на П. Мутафчиев с контрааргументи. Той ad hoc приема тяхната неподправеност.

[4] *Dolger, F.* Regesten der Kaiserurkunden des öströmischem Reichen. T. 5. Regesten von 1341–1453. München, 1965, s. 66, простагмата е от 1379 г. Според *Д. Гонис* (Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии – Варна, Месемврия, Созопол и Анхиало, през XIV в. – ТКШ, 5, 1994, с. 457) двата документа са автентични. В. Гюзелев, който изследва най-подробно историята на Месемврия смята грамотата за българска, а простагмата за византийска от 1379 г. Вж.: *Гюзелев, В.* Очерки върху историята на гр. Несебър в периода 1352–1453. – ГСУ–ФИФ, 64, 3, 1972, с. 70; Несебър. – В: Български градове и крепости. С., 1981, с. 347; Несебърската архиепископия-митрополия и нейните църкви и манастири. – Проблеми на изкуството, 1, 2004, 29–35, където не взема отношение по въпроса. За Е. И. Наумов (Месемврийские грамоты XIV в. О малоизученых страницах истории Болгарии и Византии. – RESEE, № 1, t.VI, 1968, 55–70) застава на позициите на Мутафчиев като добавя нови аргументи. Д.Ангелов (История на българската държава и право. С. 2000, 26–27) изглежда не приема и двата документа за свързани с българския цар. И. Божилов (Фамилията на Асеневци. С., 1981, с. 163, 438) веднъж ги свързва с Иван Александър, но също така смята, че „дори да допуснем, че някои от грамотите са фалшиви" (визира повече тази за „Св. Никола"), то не означава, че в тях няма исторически сведения, които да са достоверни.

нирал сериозно, така че се присъединявам към тезата, че грамотата е късна подправка, която за мен почива на достоверни сведения от времето на цар Иван Александър, а простагмата е на император Йоан V Палеолог. Друг е въпросът за датата ѝ. Прочие има достатъчно доказателства както в простагмата, така и в надписите към иконата на Богородица от манастира Елеуса[5], че по времето когато Месемврия е била в български ръце при Иван Александър, т. е. между 1331–1366 г., този манастир, както и останалите в града, са били в полезрението на българската власт.

Според грамотата, която (както смята П. Мутафчиев) била изфабрикувана след 1366/7 г., за да може братството да обоснове правото си на самостоятелност спрямо духовна и светска власти, „владетелят" (несъмнено Йоан V Палеолог) удовлетворил желанието на монасите да не бъдат обезпокоявани и да са освободени от всякаква ангария, промозидия, градозидание, т. е. от това местната светска власт да събира данъци от населението зависимо от манастира или да го използва за ангария, а търговията, която върши манастирът чрез лодката си, да не се облага с мито. Освен това той приел и желанието им архиереят (митрополит) на Месемврия да няма право на власт над манастира, но името му да бъде вписано в диптихите, т. е. могло да се споменава при служба[6].

Простагмата пък е издадена по молба на митрополита на Месемврия, който изложил пред владетеля (Йоан V Палеолог) исканията си и мотивите за тях. Той декларирал, че преди крепостта да мине във владение на българските царе (ὑπό τῶν βασιλέων τῶν βουλγάρων) манастирите „Христос Акрополит", „Св. Богородица Агиосотириса", „Св. вел.мъч. Власий" и „Св. Богородица Елеуса" били на подчинение на митрополита, т. е. епархийски манастири. Нещо повече – последният, по желание на неговия ктитор, го владеел тогавашният архиерей и бил упоменаван в него. Когато властта над Месемврия минала към българите, въпросните манастири били отнети от митрополията и дадени на други (!) и до момента на поднасяне на молбата, митрополията нямала власт над тях. С простагмата се връщат правата на митрополита върху манастирите и се дава право тя да бъде в обема, в който е била преди Месемврия да премине под властта на царя на българите. Нарежда се още от страна на вселенския (τοῦ οἰκουμενικοῦ!) патриарх да няма пречки и посегателства.[7] Както вече отбелязах, почти единодушно е мнението, че простагмата не попада под съмнение за автентичност и е документ от византийски произход. Може би в подкрепа на това е нужно да припомня основателния въпрос на Е. Наумов, а именно – защо, ако простагмата е от цар Иван Александър, той отменя (бих добавила, без обосновка) наредба на български царе. Освен това трябва да се посочи, че в нея за българската

[5] *Дуйчев, И.* Цит. съч., с. 177; *Герасимов, Т.* Новооткрит надпис върху иконата Богородица Умиление. – В: Несебър. – ИНМ – Бургас I, 1950, 253–256.

[6] *Мутафчиев, П.* Цит. съч., 163–164; *Дуйчев, И.* Цит. съч., 140–143.

[7] *Мутафчиев, П.* Цит. съч., 166–167; *Дуйчев, И.* Цит. съч., 146–149.

власт се говори като за нещо, което е било в миналото. При положение, че имаме един достоверен документ – простагмата, съпоставката на сведенията от грамотата и от него е полезна в няколко отношения. Първо се потвърждава директно, че подправената грамота-златопечатник съдържа една истина, а именно – намесата на светската българска власт в отношенията между манастира и църковната власт в града. От друга страна се вижда, че между манастира и митрополита е имало спор за статута на манастира, който намира потвърждение с бележката, че патриархът не бива да се меси в спора. Не е така просто да се разбере в какво се изразявала тази намеса на българската власт – дали на „Св. Богородица Елеуса“ (в това число и на другите манастири) е даден статут на самостоятелен манастир, или той е направен ставропигиален. Простагмата твърди, че манастирите били дадени на „други“ – сведение, което не е ясно. Дали тук се има предвид, че са били дадени на Търновската църква като ставропигиални, или на частни лица, или са станали царски, или някоя съседна епархия е получила права върху тях? Отговор не можем да дадем. Може би бихме имали известна яснота, ако знаехме какво е църковното състояние на самия престол на църквата в Месемврия. Както вече съм отбелязала, когато градът става български в 1304 г., в продължение на половин век месемврийски епископ не се появява сред българските търновски престоли, т.е. няма данни епископията да е била върната към българската църква. Точно толкова обаче местният църковен предстоятел отсъства от актите на ежегодните събори на Цариградския синод, станали в периода 1310–1368 г.[8] Хипотезата епархията да се числи към Патриаршията на Империята, а манастирите да са дадени на Търновската църква, не изглежда невъзможна, но не ми се струва убедителна. От друга страна, хипотезата епархията да е станала част от диоцеза на търновския патриарх, а манастирите да са били превърнати в царски или ставорпигиални изглежда по вероятна, но и за нея няма достатъчно данни, които да я подкрепят. На трето място, възможно е под „други“ да се крие обстоятелството, че манастирите по време на българската власт са станали автономни и самоуправляващи се, каквито практики се срещат във Византия от XI в. насетне. Другото, което виждаме от простагмата, е, че изземването на манастирите изпод властта на митрополита е станало във време когато крепостта била в ръцете на „българските царе“. Дали тук не се визира периодът от времето на цар Теодор Светослав, когато градът бива завладян от българите и държан от тях до 1366 г.? В такъв случай това означава, че трябва да търсим промяната в статута на манастирите още в началото на XIV в.[9] Едно обаче е сигурно – и двата документа ни казват, че с течение на времето в статута на „Св. Богородица Елеуса“ настъпили промени, а простагмата допълва, че това се дъл-

---

[8] *Николова, Б.* Устройство и управление на Българската православна църква IX–XIV в. С., 1997, с. 239.

[9] Е. Наумов (Цит. съч., 57–61), търсейки обяснение на етноназванията в грамотата (скити, варвари, хун, руси и пр.), мисли, че те са по-подходящи за времето на Т. Светослав. Но пък „варвари“ не е присъщ на българите термин.

жало на намесата на българската светска власт. Двата документа доказват, че по отношение на статута на манастирите съществувал отворен въпрос за това под коя власт да бъдат поставени. Освен това простагмата индиректно навява на мисълта, че онова, което казва грамотата за независимостта на манастира, може сигурно да е вярно.

Двата документа не носят дата. В зависимост от това дали се приема или не, че са написани по времето на цар Иван Александър, те биват датирани различно, като за основна отправна точка се взема индиктът. При грамотата той е април инд. 9, при простагмата е посочено (30) септември инд. 3. Както казах, П. Мутафчиев датира грамотата след времето, когато императорът получава Месемврия от граф Амедей VI Савойски, а простагмата – от септември 1379 г. И. Дуйчев приема за грамотата дата април 1341 г., съобразявайки се с данни от надписа на иконата от манастира, докато за простагмата той не се спира конкретно на нито една от посочените от него дати – 1335, 1350, 1365 г. Като се придържам към мнението на П. Мутафчиев за връзката на документите с времето на византийския император Йоан V Палеолог, историята на „Св. Богородица Елеуса" през XIV в. се разкрива пред нас по следния начин: българите завладяват Месемврия в началото на века и заварват месемврийските манастири под властта на митрополита на града, но българската власт променя статута им на независими (или ставропигиални); след като Византия взима Месемврия, монасите представят една подправена грамота, с която искат този статут да се зачете и от новата власт. Не е ясно дали искането е удовлетворено. В 1379 г. византийският император издава простагма, с която поставя четири манастира, включително „Св. Богородица Елеуса", под властта на митрополита, т. е. връща положението от преди 1304 г. Но само две години по-късно, в 1381 г., виждаме как патриаршеско писмо (πατριαρχικῆς γραφῆς) дава на митрополита екзархски права върху същите тези четири манастира, споменати в простагмата, за да ги управлява, включително да поставя игумени в тях, без да променя статута им на ставропигиални[10]. Налага се уточнението, че последният документ доказва, че въпросните манастири, в това число и „Св. Богородица Елеуса", в 1381 г. вече са патриаршески, но че сега патриархът (Нил) ги предава, без да променя състоянието им, под грижите на митрополита. В тази последователност на събитията няма нищо изненадващо, но един факт противоречи на този техен ход. Той произлиза от патриаршеско писмо (γράμμα) от април 1369 г., инд. 7 за манастира „Христос Акрополит" в Месемврия[11]. В него въпросният манастир е наречен „царски и патриаршески". Излиза, че един манастир от четирите, споменати в простагмата, в 1369 г., е бил вече патриаршески (ставропигиален), но в 1379 г. митрополитът, без да споменава това му положение, а наблягайки само на статута му преди завладяването на Ме-

[10] *Гюзелев. В.* Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. С., 1994, с. 209.

[11] *Miklosich, Fr., J. Muller.* Acta et diplomata graeca medii aevi. Videbonae, 1860, t. I, CCXLV, 502–503; *П. Мутафчиев.* Цит. съч., 173–174.

семврия от българите и впоследствие на промяната, която българите сторили с него, поискал да го поставят под властта му заедно с останалите три. Така и станало, императорът зачел искането. В крайна сметка при такова подреждане на събитията по дати излиза, че първоначално – в 1367 г., манастирите били независими (може би на патриарха?) и митрополитът нямал права над тях, но едва 12 години по-късно той се обърнал към императора с молба да му ги даде. В резултат императорът ги предоставил на митрополита, защото българите преди седемдесет години били нарушили някогашното право на предстоятеля[12]. Но дали, построени в този ред, събитията имат смисъл? Дали наистина в убеждението си, че простагмата е византийски документ, издаден от Йоан V Палеолог, повечето автори не виждат нелогичността и непоследователността в така описаните събития, само защото не допускат, че в друго по-ранно време същият византийски император е могъл да издаде тази простагма? Нека да кажем, че за тези години след публикуването на двата документа в науката се натрупаха достатъчно данни, които подкрепят друго становище.

Както се каза, простагмата е издадена на (30) септември, инд. 3, което отговаря по септемврийската година освен на септември 1379, още на септември 1364 г. Но по това време (1364 г.) Месемврия е била в пределите на България, затова възниква въпросът дали наистина е имало фактическа възможност византийският император да издаде документа. Има едно събитие, което позволява това да се допусне. През тази година (1364 г.) императорът е бил до сами града. Това е по времето на онази странна война, която започва Йоан V Палеолог срещу България през пролетта или лятото на 1364 г.[13], очевидно с намерение да завладее южночерноморските градове. Той успява да завземе Анхиало и обсадил Месемврия. Когато не успял да превземе града, се отказал и се върнал обратно в столицата. Та именно по това време, в което имало надежда за някои в града той да бъде завзет от византийците, митрополитът може да е помолил императора да му даде въпросните манастири под негова власт. В такъв момент и оплакването, и мотивите му, свързани с намесата на българите в статута им изглеждат логични, убедителни и съответстващи на ситуацията и времето. При завръщането си в столицата през есента на 1364 г. императорът е издал тази грамота, която по-късно, когато през 1379 г. тронът на патриарха в Цариград бил вакантен е сверена и подписана от солунския митрополит Исидор[14], а възможно и допълнена с бележката спрямо евентуални претенции от страна на патриарха.

---

[12] Това мнение, макар и не така ясно, изрича П. Мутафчиев (Цит. съч, с. 171) същото поддържа *Гюзелев, В.* Очерки..., с. 70. Но трябва да се направи много важно уточнение – твърдението, което може са се срещне, че императорът ги отнел от патриарха и ги дал на митрополита, не почива на никакви сведения. В простагмата става дума само за това, че те не са на митрополита, а на „други"(!). Всичко друго – че от 1367–1379 г. са били патриаршески – са предположения, които не почиват на факти.

[13] ГИБИ, X, с. 396; *Радић, Р.* Време Јована V Палеолога (1332–1391). Београд, 264-265.

[14] *Мутафчиев, П.* Цит. съч., 169–171, всъщност простагмата е копие, не оригинал.

Дали митрополитът е могъл да се възползва от това си право върху манастирите до 1367 г. не знаем. След тази дата монасите, на свой ред, са се опитали да получат потвърждение на статута на самостоятелен манастир, който придобили при българската власт, чрез един подправен документ за това време. Те вероятно са имали по-голям шанс, защото в следващите две години се случват сериозни промени на това място, които се отразили както на църквата в него, така и на политическото състояние на града. Най-напред само година и няколко месеца след като Амедей VI Савойски предава на императора Месемврия, виждаме, че владишкият трон бил вакантен и през септември 1368 г. Синодът прехвърлил тук митрополита на Виза[15]. В следващите месеци и години промените продължили. През пролетта на 1369 г. митрополитът на Месемврия е с разширени правомощия, защото заема и катедрата на Анхиало, получава в допълнение право над църквата в Одесос-Варна с крепостите в района ѝ, а лятото на същата година Месемврия е дадена за владение на деспот Михаил Палеолог, син на императора[16]. През пролетта на 1372 г. катедрата отново е празна, в града бил пратен митрополитът на Марония – Антоний, да заеме престола. Тези обстоятелства показват много интензивни промени в района, които говорят за нестабилност и търсене на най-рационалното решение за успешно администриране на църквата, която доста често овдовявала, и на града от страна на централната византийска църковна и светска власти. При това положение не е чудно манастирите на Месемврия да са минали под ведомството на патриарха с цел стабилизиране на положението им. Всъщност същото съображение е имал патриарх Нил когато пред 1381 г. прехвърля екзархски права върху местния митрополит спрямо четирите свои манастира. Това събитие също има политическа предистория. През 1380 г. турците нападат, опожаряват и ограбват Месемврия[17]. В духа на все по-зачестилите признания на екзархски права в края на XIV в. поради затрудненията на централната църковна власт да упражнява своите права по места вследствие на турските завоевания и грабежи, патриарх Нил пристъпил към тези действия в Месемврия.

Така можем да наредим пъзела от събития, свързани със „Св. Богородица Елеуса“ по друг, по-естествен за функционирането на църквата начин. През XIII в. „Св. Богородица Елеуса“ бил епархийски манастир. Българската власт в началото на XIV в. променя този статут и изглежда прави манастира самостоятелен, самоуправляващ се, а може би даже ставропигиален. При обсадата на града в 1364 г. митрополитът поискал от императора да му се върне властта над манастирите, включително „Св. Богородица Елеуса“, и за случая била издадена императорска простагма. Но след като Месемврия бива взета от Византия в 1367 г. монасите предпочели да си запазят състоя-

---

[15] *Николова, Б.* Цит. съч., с. 238.

[16] Les Regestes des actes du Patriarchat de Constantinople. V. I, f. V, N 2649; *Гюзелев, В.* Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366–1448). – ГСУ–ИФ, LXVII, 1972–1973, 147–192.

[17] *Гюзелев, В.* Пак там, с. 163.

нието от времето на българското управление. Обстоятелствата и събитията в края на 60-те години на XIV в. спомогнали месемврийските манастири да станат патриаршески, което не отказало митрополита да претендира за тях. В 1381 г. те били дадени в качеството им на патриаршески на местния митрополит, за да ги управлява по силата на признатите му екзархски права.

THE BASILICA HOLY MOTHER ELEUSA (TENDERNESS) IN MESSEMBRIA (IN THE LIGHT OF THE WRITTEN SOURCES ABOUT IT)

Bistra Nikolova

The medieval Messembria is very well studied especially by the Bulgarian scientists. However the interest in the monasteries stays on a lower level – a bit aside and secondary compared to the political and economical status of the city. The written credentials are well known for a long time. However the facts that have been known more than a century ago have not particularly changed since then, regardless that the information on other aspects of city knowledge has enriched reasonably during the latest decades. According to the author a detailed and closer look on these documents should throw more light on the events back then. This is exactly what she undertakes in this research.

БОСНЕНСКО ?-БЪЛГАРСКОТО НАЧАЛО НА ФАМИЛИЯ ГРАФОВЕ ПЕЯЧЕВИЧ

Йорданка Гешева

Твърде малко, доста неясни, неточни и противоречиви са най-ранните сведения за предците на фамилия Пеячевич. Проблемът е, че всички автори, както от по-старото[1], така и от по-новото поколение[2] (хърватски, унгарски, сръбски, български), които по някакъв повод са се докосвали до тази тема тръгват от написаните от Юлиан граф Пеячевич[3] страници за босненския произход на рода и за връзката с династията на Котроманичите. В труда на Юлиан Пеячевич обаче информацията, поне от средата на XIV до края на XVI в., е не винаги точна и понякога е с твърде легендарен характер.

Юлиан граф Пеячевич е роден през 1833 г. в Нашице (област Славония в Хърватия), почива през 1906 г. във Виена. Той е странна, но много надарена личност. Високо образован аристократ, ерудит, той е избран за императорски и кралски съветник. Освен това е човек с усет към музиката и изкуствата, историк проучвател, автор на първото повествователно и генеалогично изследване за началото на фамилията. Не се жени, но отдава цялото си време

---

[1] *Šišić, F.* Županija virovitička u prošlosti. Osijek, 1896; *Bosendorfer, J.* Crtice iz slavonske povijesti. Osijek, 1910: *Bosendorfer, J.* Kolonija Čiprovčana u Osijeku – U: Narodne starine, № 11, 1932, 213–218: *Cuvaj, A.* Građa za povijest školstva. Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas. Sa 63 slike i 76 životopisa. Pribrao i uredio *Antun Cuvaj*. Svezak I–VII. Zagreb, 1907–1911; *Cuvaj od Carevdara, A.* Grofovi Pejačevići, nihov rad za kralja i dom (sa 13 slike). Zagreb, 1913 *Pfeiffer, J.* Kako je porodica Pejacsevich došla u Slavoniju – U: Hrvatski list, 25 prosinca 1937, 49–50;

[2] *Balta, I.* Vlastelinska porodica Pejačević s posebnim osvrtom na njezinu genealogiju i heraldiku. – U: Anali zavoda Jugoslav. Akademii. Kn.4, Osijek, 1985; Hungary family index (23 dec. 2004) – www.genealogy.eu; *Дерменджиев, Х. П.* Родът Кнежевич-Парчевич и чипровските фамилии Парчевич, Пеячевич, Кнежевич и Томагионович – В: Чипровци.1688–1988. Сборник, посветен на 300-годишнината от Чипровското въстание. Съставител Г. Нешев. С., 1989; В същия сборник: *Сотиров, И.* За създаването на Чипровци и за проникването на католицизма в Северозападна България; *Луканова, И.* Брънка от българската история. – Чипровец, бр. 10, 26 окт. 1987 г. (Специално юбилейно издание по случай 375-годишнината от рождението на Петър Парчевич), с. 6; Това са само част от най-известните изследвания. Останалите ще бъдат упоменати в процеса на работа.

[3] *Pejacsevich J.* Forschungen über die Familie der Freiherren und Grafen Pejacsevich und die stammverwandten Freiherren von Parchevich, Knezevich, Thoma-Gionovich und Czerkizcy zur näheren Erlauterung der in Jahre 1876. Zusammengestellten grossen Stammtafel von Julian Pejacsevich. Wien, 1876–1878.

и внимание на историята и на изкуствата. Подготвя много старателно и пише историята на рода Парчевич-Кнежевич-Пеячевич-Томагионович в продължение на няколко години (откъм 1874 до 1883 г.).

За написването на историята на рода Ю. Пеячевич използва много и разнообразни материали: оригинални императорски и кралски дипломи от Хабсбургската империя и други официални документи от архивите в Будапеща и Виена, отнасящи се за времето след въстанието от 1688 г.; от семейните архиви – пергаментови свитъци, произхождащи от Второто българско царство; документи за търговски и юридически операции; текстове на латински; завещания; документи за закупуване на земи; спомени на членове на фамилията, най-важният от които бил „Мемоари и скици на граф Йосиф Пеячевич“ (роден е през 1710 г.; през 1772 г. става първият граф на фамилията; починал през 1787 г.) и др.

Владеейки латински, немски, унгарски, хърватски езици и притежавайки страст към науката, Юлиян Пеячевич показва много задълбочено познаване на съществуващата към онзи момент историческа литература и умения добре да обвърже и да анализира фактите. Проучванията му са съобразени с пътеписите на Фридрих Таибе, с творбите на Макс Шимек, Никола Шмит, Доксаки Хурмузаки, Франц Ксавер Пеячевич, Феликс Каниц, Константин Иречек и др. Това са съчинения, даващи възможност да се видят глобалните събития, състоянието и проблемите на австрийските и балканските земи през XVII–XIX в.[4]

Това, което ме кара да подложа на известно съмнение и на проверка първите десетилетия от появата и от съществуването на рода е фактът, че от времето на обнародването на съчиненията на Юлиан граф Пеячевич са минали близо век и половина. Историческата наука се е променила, открити, преведени и анализирани са много изворови материали, натрупали са се нови изследвания и интерпретации на споменаваните събития. И още нещо – бидейки австро-унгарски благородник и наследник на тази фамилия, Юлиан граф Пеячевич естествено е пристрастен към проблематиката и се стреми (не винаги достатъчно аргументирано) да покаже знатния произход на своя род, да обвърже неговата история с историята на европейските управляващи династии.

Обширните исторически изследвания на Юлиан граф Пеячевич за началото на рода, което той търси в управляващата през XIV в. династия на Котроманичите в Босна, теориите за прехвърлянето в България, за рода Парчевичи-Кнежевичи и за разделянето му на четири клона, отделно за новообразуваните фамилии Пеячевичи, Кнежевичи, Томагионовичи, Черкичи; подробното изследване за Марцианополския архиепископ Петър Паярчевич са

[4] Искам да отбележа един интересен факт. Австрийският историк Никола Шмит пише своята книга (*Schmitth, N.* Imperatores Ottomanici. Tyrnaviae, 1761) около 70 години след Чипровското въстание. Той изрично отбелязва, че сведения за въстанието и за разорението черпи от представители на българската фамилия Пеячевич. Няма обаче информация за самите членове на фамилията, с изключение на данни за Георги Пеячевич като ръководител на бойни действия по време на въстанието и като участник във войната на Австрийската империя с турците.

обнародвани в продължение на няколко години в четири отделни книги от Виенския държавен архив. Копията са хелиографски отпечатани и са много трудни за четене. В Държавния архив в Загреб се пазят и негови ръкописи, върху които са правени допълнения от други хора в по-късни години.

Докато Юлиан граф Пеячевич работи по историята на своите предци той предоставя част от архивите (ръкописи, преписи на грамоти и др.) за ползване на Константин Иречек, който вече пише своята „История на българите“[5]. Така че и при двамата информацията за началото на рода е от един и същ първоизточник – семейният архив, който впоследствие е загубен. В своята „История“ Иречек ползва доста пестеливо и схематично предоставените му материали и то изключително в бележки под линия. И това е естествено, тъй като той разглежда българското царство и болярството като цяло, а миналото на болярските родове Парчевичи-Кнежевичи-Пеячевичи-Томагионовичи му служи предимно като доказателство за теориите.

При изследването на граф Пеячевич информацията вече е частично ситуирана в събитията, по-обобщена и систематизирана, но (по моя преценка) в значителна степен и пригодена към обстоятелствата. Има неща, които не могат да бъдат отхвърлени, теоретически е допустимо да са станали така, но трудно могат да бъдат доказани[6]; има големи пропуски в родословието в отделни периоди. Например от 1481 г. до началото на XVII в. няма почти никакви сведения. В изследването обаче има интересни описания за Кипровец (Чипровци), за рударството, за занаятите, за търговията с Дубровник, с Влашко и Молдова, за хората и за техния живот, за католическата религия, училището и манастира, за въстанието от 1688 г. Има няколко таблици с генеалогични данни – за разделението на рода Пеячевич на три линии; за разклонението на Георги Пеячевич – водачът на въстанието, за архиепископ Петър Парчевич и др.

От направените предварителни бележки става ясно, че известната вече история за появата на рода, за преминаването на първите представители в царството на Иван Александър и Иван Срацимир, за настаняването в Северозападна България подлежи на уточняване, а първични сведения за този най-ранен период не могат да бъдат намерени. Поради тази причина само частично съм склонна да приема това, което Юлиан граф Пеячевич и авторите преди мен са написали, като ще се опитам да установя и да уточня някои допълнителни обстоятелства и исторически факти.

В най-разпространяваните варианти за началото на фамилия Парчевич-Пеячевич, които са почти еднотипни[7], всичко тръгва „от заговор на синове-

---

[5] Из архива на Константин Иречек. Преписка с българи. Документи за обществено-политическата и културната история на България от 1871 до 1914 г. Подбрал и подготвил за печат Петър Миятев. С., 1953, с. 4, 115, 127 и др.

[6] Подобно мнение е изразено и в току-що излязлата книга на *Георгиев, Л.* Българите католици в Трансилвания и Банат (XVIII – началото на XIX в.). С., 2010, с. 81.

[7] *Дерменджиев, Х. П.* Цит. съч., 100–101; В същия сборник: *Сотиров, И.* За създаването на Чипровци и за проникването на католицизма в Северозападна България, 41–42; Изложените

те на Стефан Дабиша Кнежевич против Твъртко I", управлявал Босна през втората половина на XIV в.[8] И Твъртко, и Стефан Дабиша са от една династия – тази на Котроманичите. Тъй като най-ранните сведения за босненския произход на рода Парчевич-Кнежевич-Пеячевич са силно ограничени, ще разгледам накратко политическото и икономическото състояние на Босна и на династия Котроманичи от средата до към края на XIV в., за да се опитам да покажа някои реални исторически обстоятелства, в които би могло да бъде вмъкнато това начало, както и да коригирам някои явни грешки в дати и събития. В редица моменти действия на членове на фамилията тясно се преплитат с историята на босненските, унгарските и хърватските владетели, така че и по тази причина пак трябва, макар и накратко, да проследя събития и процеси от политическия живот на балканските народи през втората половина на XIV в.[9]

Когато през 1353 г. бан Стефан II Котроманич умира без да остави мъжки наследници, неговият племеник Твъртко I поема властта по избор от съвета на властелите (местната босненска аристокрация) още преди да навърши пълнолетие – около 12–15-годишен. Първоначално управлява с регентство начело с баща си княз Владислав (по-малък брат на бан Стефан II) и майка си Елена Шубич (представителка на видната хърватска фамилия Шубичи). По това време Босна е под силното влияние на могъщата в този период Унгарска монархия на крал (Людовиг) Лайош I Анжуйски (1342–1382 г.). Неговата втора съпруга е принцеса Елисавета, дъщеря на Стефан II Котроманич и първа братовчедка на бан Твъртко[10].

Началото на управлението въобще не предвещава, че само за около 4 десетилетия Босна ще достигне своя най-голям разцвет, ще добива, обработва и изнася сребро, мед, олово за Венеция, Италия, Унгария. След превземането на Далмация, „за да се хареса на хърватите католици" Твъртко I

от Сотиров и Дерменджиев факти са изнесени и в Интернет пространството – Католическите родове в България – БГ Наука. Форум (http://bg _sciense.info/view_bg_his.php) ; *Šišić, F.* Županija virovitička..., s. ...; *Cuvaj od Carevdara, A.* Grofovi Pejačevići, nihov rad..., s. ...; *Balta, I.* Vlastelinska porodica Pejačević..., s. ... и др.

[8] Твъртко I управлява Босна от 29 септември 1353 г. до 10 март 1391 г., като до лятото на 1377 е бан, а после е провъзгласен за крал.

[9] Търсейки дори най-дребните факти, които биха хвърлили светлина по въпроса за началото на рода, проверих всички сведения, които евентуално биха подкрепили или отхвърлили дадена хипотеза. Още търся потвърждение на казаното от Петър Богдан Бакшев, че в библиотеката към Чипровския францискански манастир имало пергаментови свитъци от босненските царе. По всяка вероятност обаче тук става дума за мисията на осемте монаси от манастира Олово, дошли в България през 1367 г., а не за документи, свързани с рода Парчевич-Пеячевич-Кнежевич. Вж.: *Димитров, Б.* Петър Богдан Бакшев. Български политик и историк от XVII в. С., 1985. Не открих пряка връзка между Парчевичи и сръбските владетели. Вж.: *Soulis, G. Ch.* The serbs and Byzantium during the reign of tsar Stephen Dušan (1331–1335) and his successors.. Washington, 1984.

[10] *Матанов, Х.* Средновековните Балкани. Исторически очерци. С., 2002, 468–470; *Керчева, К., Каваленов, С.* Европейските династии. Европейски християнски владетелски родове и знатни фамилии (V–XIX в.). В. Търново, 2001, с. 177.

„напуснал източната църква и преминал в лоното на латинската“[11]. Същото направили и представителите на неговия двор. Католическата религия става предпочитана и толерирана. Държавата просперира и достига най-големия си разцвет именно през втората половина на XIV в. В края на живота си Твъртко I не само ще се титулува, но и ще бъде признат за „крал на Рашка (част от Сърбия – б.а., Й.Г.), Босна, Далмация, Хърватия и Приморие“, а в пределите на неговото кралство ще бъдат перлите на Далмация – Сплит, Трогир, Шибеник; почти целият Которски залив с основания от него град Херцег Нови и др.[12] Твъртко I Котроманич обаче не постига лесно това могъщество.

Със сигурност се знае, че през февруари 1366 г. срещу управлението на Твъртко I започват размирици, организирани от част от местната аристокрация. Бунтът е ако не възглавяван, то поне по някакъв начин подкрепян от Твъртковия по-малък брат Вук, наричан в изворите „младия бан“. Статутът на „млад бан“ осигурява легитимна възможност на Вук да заема престола. По време на бунта заговорниците дори успяват, макар и за няколко месеца, да поставят Вук начело на държавата. Твъртко и майка му Елена Шубич са принудени да бягат. На помощ на Твъртко I идва унгарският крал Людовиг I, който му връща обратно короната. Людовиг I се оказва заинтересован от отслабването на Твъртко I, но не и от падането му от власт[13].

Междуособиците в Босненската държава обаче не свършват с това, а продължават и през 1367 г. Скоро недоволните властели и „младият бан“ започват да губят позиции и Вук е принуден да се изтегли и да се затвори с войските си в Дубровник. Въпреки опитите на майка им Елена Шубич да ги помири, двамата братя продължават да враждуват помежду си още няколко години и остават разделени до сватбата на Твъртко с Доротея, на която вече присъства и Вук, което говори, че добрите отношения в семейството са възстановени[14]. От там нататък обаче Вук повече не се появява в историята и в политиката на босненската държава. Няма сведения да е наказан, но явно Твъртко I вече става достатъчно силен владетел, за да не се притеснява от възможни опити на брат си да му отнеме отново короната.

През декември 1374 г. Твъртко I се жени за Доротея, дъщеря на Видинския цар Иван Срацимир и на Анна (дъщеря на влашкия воевода Николае Александру Басараб). Как се стига до този акт? През 1365 г. Видинското царство, било за да се предпази от настъпващите турски нашественици, било защото не може да окаже отпор, се подчинява на властта на унгарците. Тогава Иван

---

[11] *Иречек, К.* История на българите. С., 1978, 388–389.

[12] *Fajtrič, Ž.* Kotromaniči. Šid., 2000. 89–94 (Същата книга и в електронен вариант – Beograd, 2000).

[13] Сръбските, босненските и хърватските изследователи са категорични, че Вук се задържа на престола много кратко. Така че неверни са твърденията на *Керчева, Кл., Стр. Каваленов*, Цит. съч., с. 177, че Вук управлява Босна от 1363 до 1367 г.

[14] *Fajtrič, Ž.* Op. cit., 80–92; *Klaič, N.* Srednjevekovna Bosna. Politički prilozi bosanskih vladara do Tvrdkove krunidbe 1377 g. Zagreb, 1989. *Živkovič, P.* Povjest Bosne i Hercegovine..., 80–86.

Срацимир е отведен и заточен най-напред в замъка Гемлех (според други автори в Хумник, Загребска област)[15]. Доротея е взета за заложница в унгарския двор и остава в свитата на унгарската кралица няколко години. Така че явно българско-босненската сватба става не без намесата и съдействието на унгарския крал Людовиг I. По това време Твъртко I все още е бан. През лятото на 1377 г. той е тържествено коронясан за крал в манастира Милешево, „върху гроба“ на силно тачения в Сърбия и в Босна светец Сава. Приема и името Стефан (венценосец). Новата титла отговаря на фактическото разширение и на могъществото на държавата. Бракът продължава само няколко години. Доротея умира преди 1382 г.[16]

Някои автори смятат, че от брака си с Доротея Твъртко I има само една дъщеря – Катарина, омъжена за граф Херман Цили[17]. Повечето изследователи не споменават нищо за дете от женски пол, обаче са единодушни, че Твъртко I има двама незаконородени синове – Стефан Остоя и Стефан (Степан) Твъртко II. Стефан Остоя на два пъти се добира до престола (през 1398–1404 г. и през 1409–1418 г.). Твъртко II управлява също на два пъти – от 1404 до 1409 и от 1418 до 1443 г.[18]

Къде е обаче мястото в тази династия на предполагаемия родоначалник на фамилия Парчевич-Кнежевич-Пеячевич-Томагионович? Сведенията за Стефан Дабиша или за Дабиша Кнежевич са твърде малко, особено до времето, когато става крал. Изказано е предположение, че е роден след 1339 г., което може да бъде поставено под въпрос. С доста по-голяма сигурност се приема, че е син на княз Нинослав, вероятно бан на Босна между 1310–1314 и по-голям брат на Твъртковия баща княз Владислав[19]. Така че според тази родословна връзка Твъртко I и Дабиша Кнежевич би трябвало да са първи братовчеди.

Другата разпространявана в по-старата сръбска и босненска литература версия е, че Дабиша е незаконнороден син на княз Владислав и в такъв случай се явява полубрат на Твъртко I. Тази вероятност почти не се подкрепя от сериозни доказателства, макар да е известно писмо на Дабиша, в което той нарича Твъртко I „по-стар брат“[20]. В много случаи обаче такива изрази

---

[15] История на България от *Блазиус Клайнер*, съставена в 1761 г. С., 1977, 132–133 ; *Иречек, К.* История на българите. С., 1978, 369–373. За причините за падането на Видинското царство под властта на унгарците, за начина на действие и за последиците вж.: *Божилов, И., В. Гюзелев*. История на България в три тома. Т. I. История на Средновековна България. VII–XIV в. С., 1999, 604–606; вж. също: *Божилов, И.* Фамилията на Асеневци ..., 240–241.

[16] *Свети Сава.* (Школска лектира. Избор). Приредио Предраг Лазаревић. Српско Сарајево. 2004, с., 19; *Fajtrić, Ž.* Op. cit., s. 90; *Божилов, И.* Фамилията на Асеневци..., с. 206, 240–241. Според Ив. Божилов сватбата е преди 1376 г.

[17] *Керчева, К., С. Каваленов,* Цит. съч., 177–178.

[18] *Fajtrić, Ž.* Op. cit., s. 86; *Kožar, Az., Balta, Iv.* Pomočne Historijske nauke. Tuzla, 2003, s. 222; *Živkovič, P.* Povjest Bosne i Hercegovine do konca 18. stolječa. Mostar, 1994, s. 82-84.

[19] *Ž. Fajtrić*. Kotromanići (електронен вариант); *Kožar, A., Balta, I.* Op. cit., s. 222; *Živkovič, P.* Povjest Bosne i Hercegovine do konca 18. stolječa. Mostar, 1994, 82–84.

[20] *Ракова, С.* Средновековна Босна в балканската политика през XIV и XV век. – В: Балканите между мира и войната. XIV–XX в. Сборник научни изследвания. С., 2002, с. 29.

се явяват по-скоро знак на уважение, на опити за близост или дори на чинопочитание.

В енциклопедичното по характер изследване на Клементина Керчева и Страхил Каваленов пък Дабиша, наречен от тях на два пъти Добиша, е посочен като племенник на Твъртко I и син на брат му Вук[21]. Това твърдение съвсем се разминава с установените и с изнесените вече факти: 1. Вук е помалкият брат, „младият бан"; 2. При коронацията през 1391 г. Дабиша е на пределна възраст. 3. Дабиша и Твъртко са приблизително на еднаква възраст. 4. В почти всички родословни изследвания с хърватски, сръбски и босненски произход Дабиша е сочен като син на княз Нинослав.

Трябва да бъде посочено и това, че при Константин Иречек пък Дабиша не съществува като име на човек, а се появява като име на община[22]. В този случай обаче информацията на Иречек е доста неточна, макар да е от „първа ръка", т.е. почерпана от ръкописните семейни архиви, дадени му от Юлиан Пеячевич. Може да се предположи, че Иречек, който иначе е достатъчно компетентен, в случая неправилно е разчел някои наименования или понятия[23]. (За съжаление архивата отдавна е изчезнала и може да бъде открита само случайно.) Всичко това показва, че сведенията за Стефан Дабиша са твърде малко, много разнородни и разминаващи се. При това положение може да бъде направено заключение, че особено в ранните си години той е бил част от големия двор на Котроманичи, незабележим и без особени възможности и вероятности за достигане до властта. Нещата обаче се променят.

Едно от малкото сигурни сведения е, че през 1366 г. Дабиша Кнежевич е привлечен от разбунтувалите се властели и се включва в борбата срещу Твъртко I. В босненските и в хърватските извори и изследвания неговото участие е споменато само мимоходом, което показва, че не е бил сред основните заговорници. Няма информация какво става с него след потушаване на размириците. Никъде не се споменава, че заедно с него в бунта участват и предполагаеми негови синове. Няма информация той или те да са получили наказание от Твъртко I. За един продължителен период от около 25 години за Дабиша не се появяват никакви сведения. Изворите и изследователите акцен-

---

[21] *Керчева, К., С. Каваленов,* Цит. съч., с. 178.

[22] *Иречек, К.* Цит. съч., с. 435, бел. 57. Тази бележка, която ще бъде цитирана и по-късно, е твърде неясна. Използвам я, защото Иречек споменава, че сведенията за интересуващите ни болярски родове са взети от ръкописния архив на граф Юлиан Пеячевич. Единственото споменаване на Дабиша е в следния текст: „Според Pejačević, Historia servie, те (братята Парчия, Вук и Владислав) взели там участие в едно въстание и Парча трябвало да избяга в Унгария; тяхната община била уж Дабиша; обаче нищо не се говори, че са преселници; в хрониката нищо не се казва за босненски имоти и деяния."

[23] Иречек на няколко места споменава, че имал възможност да се запознае със семейния архив на фамилия Пеячевич, притежаван от граф Юлиан Пеячевич. За съжаление този архив още през 40-те години на миналия век вече се е смятал за загубен. Иречек обаче е видял интересни документи. „Преписи на техните грамоти, важни за историята на старобългарското болярство, намират се в моите ръце." – В: Из архива на Константин Иречек. Преписка с българи..., с. 115, 127 и др.

тират предимно върху могъществото на Босненската държава, върху отношенията на крал Твъртко I с Унгария и опитите му да се освободи от тяхното влияние; върху завладяването на нови територии и основаването на нови градове, върху бурното развитие на добива и обработката на сребро, олово и мед, както и на търговията с тях[24].

Името на Дабиша Кнежевич се появява отново чак след смъртта на Твъртко I, когато възниква въпросът кой да наследи престола. Сигурно е, че Дабиша става крал на Босна на 10 март 1391 г. и управлява до смъртта си на 6 септември 1395 г. При коронясването приема името Стефан, както правят почти всички от династиите на Неманичите и Котроманичите. Трябва да бъде отбелязано и това, че той получава короната по избор от съвета на властелите[25]. Синовете на Твъртко I, макар и не толкова малки (във всички случаи те са пълнолетни) са пренебрегнати, вероятно защото се водят незаконнородени.

Изворите не дават ясен отговор защо става така, но изследователите смятат, че Дабиша е предпочетен, защото бил „стар и немощен" и така властелите щели да поемат по-лесно контрола над държавата. Ако се приеме, че е роден след 1339 г., по времето на получаването на властта е на около 50–52 години, така че стар е малко относително понятие и в случая всичко зависи от здравословното му състояние. Другата, напълно правдоподобна версия е, че той бил най-възрастният в момента от Котроманичите, имащи право на власт[26]. Макар че трябва да бъде отбелязано и нещо друго: през XIV в. в Босна няма строг ред за унаследяване; тя е „патримониална държава, без ясни правила за наследяване на властта, поради което всяка смяна на престола била съпътствана със смутове и неуредици"[27]. Именно отсъствието на правила за унаследяване води до толкова честа намеса на властелите при определяне на следващ бан/крал, като естествено се търси най-подходящата за надделяващата групировка кандидатура.

Управлението на Стефан Дабиша е слабо. За краткото време през което е начело на държавата той губи всичко, спечелено от неговия предшественик. През 1394 г. се покорява на унгарския крал Сигизмунд и му отстъпва Хърватско и Далмация, губи и други територии. Дори приема след смъртта му за крал на Босна да бъде избран Сигизмунд, условие, включено в подписания между двамата договор[28]. В крайна сметка това условие не е спазено от съвета на властелите. След Стефан Дабиша (погребан с почести в Бобовци),

---

[24] *Klaić, N.* Srednjevekovna Bosna..., s. 164; *Živković, P.* Povjest Bosne i Hercegovine...,78–83; *Матанов, Х.* Средновековните Балкани..., 468 –474.

[25] *Матанов, Х.* Цит.съч., 470–474.

[26] *Fajtrić, Ž.* Kotromanići (електронен вариант – Beograd, 2000);

[27] *Матанов, Х.* Цит.съч., с. 468.; също и: *Матанов, Х.* Балкански хоризонти. История, общества, личности. Т. I. С., 2007, 184–185.

[28] Интересни сведения за договора от 1394 г. между Стефан Дабиша и унгарския крал Сигизмунд, както и някои други подробности от неговото царуване дава *Ракова, С.* Цит. съч., 29–31.

властта е предоставена на неговата съпруга – Елена. Трябва да бъде отбелязано, че никъде не се посочва от коя династия е тя, но в изворите е наричана Груба. Няма информация дали това е заради външния ѝ вид или пък заради проявена/проявявана жестокост (груба – от сръбски – жестока). Тя управлява Босна до май 1398 г. и едва тогава престолът е поет от незаконнородения син на Твъртко I – Стефан Остоя[29].

От брака си с Елена Груба Стефан Дабиша има една дъщеря – Стана. Това се посочва в почти всички родословия на Котроманичите, в енциклопедии, алманаси и др. Няма сведения от този брак да има други деца[30]. Би могло да се предположи, че Стефан Дабиша е имал някакъв по-ранен брак, от който евентуално да са родени тримата синове (Парчия, Владислав и Вук, за които се говори във фамилната история на Юлиан Пеячевич). За такъв евентуален предхождащ брак споменава Снежана Ракова, опирайки се на сведения на Мавро Орбини, който говори за съпруга на Дабиша от рода Нелипичи[31]. Според мен може би става дума за династията на Неманичите (липи на старогръцки означава няма, от там Неманичи). Орбини въобще не казва нищо за споменаваната от всички други автори Елена Груба, нито за нейното управление, а той се смята за добър познавач на историята на Босна от този период[32].

Другият възможен вариант е споменатите трима наследници да са близки родственици на Дабиша Кнежевич-Котроманич, участвали в заговора срещу Твъртко I. Няма никакви конкретни сведения обаче; тези три лица не се появяват никъде в босненската, сръбската и хърватската литература, която успях да прегледам. В историята на династичните връзки и отношения на Босна те въобще не са отбелязани. Имената Владислав и Вук съществуват в династията на Котроманичите, докато името Парчия е напълно непознато.

Ако все пак приемем тяхното съществуване в представения или в близък до него вариант, то липсата на сведения не позволява да бъде посочена някаква семейна или друга причина, поради която тези предполагаеми наследници или родственици на Дабиша да оспорват кралската титла на Твъртко I и да участват в заговор срещу него. Не може да се конкретизира и дали става дума за участие в споменатия вече заговор срещу краля от 1366-1367 г., за който бе посочено, че е неуспешен или в някакво друго събитие (във всички случаи по-маловажно, тъй като не е отбелязано в историографията). Според преданието Вук и Владислав са заловени и хвърлени в затвор. За Владислав дори се споменава, че още преди този заговор, вероятно заради други по-

---

[29] Уикипедия (Династия Котроманичи); *Batakovič, D. T.* Nova historija srpskog naroda. Beograd, 2006 (електронен вариант); *Fajtrič, Ž.* Kotromaniči (електронен вариант)

[30] *Fajtrič, Ž.* Op. cit., s. 94 (Същата книга и в електронен вариант – Beograd, 2000); *Kožar, A., Balta, I.* Pomočne Historijske nauke. Tuzla, 2003, s. 222; *Živkovič, P.* Povjest Bosne i Hercegovine do konca 18. stoljeća. Mostar, 1994, 82–84.; Енциклопедия Gota (електронен вариант); Уикипедия (Династия Котроманичи) и др.

[31] Вж.: *Ракова, С.* Цит. съч., с. 31.

[32] Пак там.

добни прояви, бил ослепен. Как при това положение е участвал в нов заговор и дали въобще има второ участие, също остава под въпрос.

Двамата наследници на Дабиша Кнежевич са извадени от затвора, най-вероятно след смъртта на Твъртко I. Смята се, че те дават началото на босненската фамилия Кнежевич, която според К. Иречек се нарежда „между първите седем семейства" в Босна[33]. Наследници на босненски Кнежевичи се преселват и в Хърватия след падането на Босна под османска власт[34]. Търсейки по-сигурни сведения за произхода на българската фамилия, проверих и тази версия, надявайки се да открия някаква връзка. Оказа се обаче, че тези далматински Кнежевичи водят началото си от района на Херцеговина, първоначално са се наричали Крушевич и нямат общ родов корен с българската фамилия Кнежевич.

Пак според фамилното предание Парча или Парчия успява да избяга, като най-напред отива в Унгария, при това заедно с Твъртковия брат (име не е споменато, но вероятно става дума за Вук, защото в генеалогиите и в историята друг брат на Твъртко I не е посочен). След това Парчия взема участие в някакви военни действия в Седмиградско. Цялата тази информация е препредадена от К. Иречек[35]. После, вече значително по-добре синхронизирана, се появява и в съчинението на Юлиан Пеячевич[36]. И при двамата обаче генеалогичните връзки не са ясни, а след синовете на Гиони до архиепископ Петър Парчевич (1614–1674 г.) направо се губят. При следващите автори Вук не се появява като лице, което напуска страната заедно с Парчия. Парчия се води с фамилия Кнежевич, което предполага, че напускането на Босна е преди Дабиша да поеме престола, докато още носи фамилия Кнежевич.

Има различия по въпроса кога Парчия напуска Босна? Според Иван Сотиров и Искра Луканова[37] това се случило между 1357—1358 г. , но както се видя от краткото представяне на историята на Босна, около посочените години междуособици няма, така че няма и причина това да се случи. При това положение по-достоверно е твърдението на Хр. Дерменджиев, че това напускане пределите на Босна става десетина години по-късно – към 1367 г., явно след разгрома на заговора. И тук вече семейното предание може поне частично да бъде подкрепено с исторически събития.

Попаднах обаче и на друга податка, според която към 1380 г. Парчия все още пребивава в двора на крал Твъртко I[38]. Това също не е особено достоверно и може да бъде поставено под въпрос; няма посочен първоизточник на сведението, няма и потвърждение от други места. А обемът и начинът на

---

[33] *Иречек, К.* Цит. съч., с. 435, бел. 57.

[34] *Brnardić, V.* Hrvatska vojnička obitelj – Kneževići od Svete Helene. – U: Povijesni prilozi. Historical contributions. Zagreb, 2007, 33, 1-394, 290–291.

[35] *Иречек, К.* Цит. съч., с. 453.

[36] *Pejacsevich, J.* Forschungen über die Familie der Freiherren und Grafen Pejacsevich..., 38–46.

[37] *Сотиров, И.* Цит. съч., с. 42; *Луканова, И.* Брънка от българската история. – Чипровец, бр. 10, 26 окт. 1987, с. 6.

[38] НБКМ-БИА, ф. 881, а.е. 44, л. 74.

представяне на информацията ме навеждат на мисълта, че първоизточникът отново е Юлиан граф Пеячевич[39], макар това да не е посочено. Както се вижда, информацията е твърде разнопосочна, а нови сведения няма откъде да бъдат намерени.

Настаняването на Парчия (и придружаващите го хора и войска) в българските земи, по поречието на р. Скът (приток на р. Дунав) във всички случаи става след пребиваването му в Унгария и след военния поход в Седмиградско (Трансилвания). Нормално е да се допусне, че то става със съгласието и със съдействието на цар Иван Александър или по-вероятно на неговия син – видинският цар Иван Срацимир, който (както вече бе отбелязано) има сключено споразумение с унгарския крал Людовиг I. Логично е това да е след 1381–1382 г., след смъртта на Срацимировата дъщеря Доротея (Дорослава), съпругата на крал Твъртко I. Иначе би било малко вероятно българският владетел да оказва подкрепа и да настанява в своите територии заговорници срещу зет си. Всичко това обаче са само предположения.

Смята се, че по поречието на р. Скът Парчия изгражда своя замък, който получава името Кнеже. Най-вероятно името идва от княз. Първоначално владенията се разпростират между реките Скът и Огоста. Когато Парчия тръгва от Босна, той вероятно води със себе си и други хора. В средата на XIV в. Босна е сред най-големите рудодобивни центрове на Балканите. Северозападните български територии също се славят с големи рудни залежи и с тяхното активно разработване още от предходното столетие. Така че нормално е да се търси район за заселване с близък поминък. При това от хора, изповядващи католическата религия.

Според изгубените семейни архиви на Пеячевичи има частични сведения за трима синове на Парчия. За единия от тях – Матея, няма никаква информация, освен това че е син на Парчия. Другият – Андрея Парчевич, бил пратеник на цар Иван Шишман и на цар Иван Срацимир при унгарския крал Людовиг I Анжуйски – най-вероятно това е след 1369 г. Третият – Никола I Парчевич, участвал със своя войска в битката при Черномен, на р. Марица в края на септември 1371 г.[40], подкрепяйки усилията на Вълкашин и Углеша да спрат настъплението на османците. Това е вече след смъртта на цар Иван Александър (февруари 1371 г.).

Възможностите това да се случи са две – по това време семейството на Парчия вече да се е преселило в България, и при това положение българските владетели да се възползват от техните услуги. Възможен е обаче и друг вариант: те да са подпомагали българските владетели още преди настаняването и с тези си действия да са подсигурили евентуалното си прехвърляне в България. Тези две събития са преди женитбата на Доротея с Твъртко I, така че и това не е лишено от смисъл. Каква е била обаче връзката с българските владетели остава неизвестно.

---

[39] *Pejacsevich, J.* Forschungen über die Familie der Freiherren und Grafen Pejacsevich..., p. 21.

[40] Ibidem, p. 43; НБКМ–БИА, ф. 881, а.е. 44, л. 74; *Иречек, К.* Цит. съч., с. 435, бел. 57.

Никола I Парчевич имал син – Петър, за когото се смята, че заедно със Срацимировия син Константин избягал в Сърбия при деспот Стефан Лазаревич (княз от 1389 до 1402 г; деспот от 1402 до 1427 г.). Би могло да се допусне, че това е достоверна информация, защото вече е установено, че при завладяването на Видин цар Иван Срацимир е заловен от турците, но синът му успява да се изплъзне. Константин се спасява при близки боляри. По време на продължилите няколко години ожесточени династични междуособици за османския трон видинският престолонаследник Константин прави опит да се възползва от ситуацията и да възвърне независимостта на царството си. Това става след смъртта на султан Баязид I през 1402 г.[41]

При това положение напълно възможно е твърдението, че през 1403–1404 г. Петър се е включил заедно с Константин, с босненския крал Стефан Остоя и с влашкия воевода Мирчо Стари в кампанията на балканските владетели срещу турците. Бойните действия се водели на широк фронт и обхванали както сръбски територии, така и земите на днешна Северозападна България, та чак до Добруджа, т.е. по-пълно или частично са засегнати и родовите имения на Петър Никола Парчевич[42].

За Петър се знае, че умира през 1419 г. в Призрен (или през 1423 г. – според хърватския историк Фердо Шишич). Към края на XIV в., когато българските царе вече губят независимостта си, синът на Петър – Никола II, бяга в унгарските земи и по времето на крал Сигизмунд I (1387–1437 г.) участва в няколко похода срещу турците[43]. Това също би могло да се приеме за достоверна информация, защото се знае, че още цар Иван Шишман прави опит да получи подкрепата на Сигизмунд за отпор срещу османците, а след него и други българи, разчитайки на благоразположеността му, търсят помощ от запада. А между 1406–1408 г. Сигизмунд I полага сериозни усилия да се възползва от продължаващите междуособици за османския трон и да организира коалиция на балканските владетели срещу нашествениците.

След неуспеха на съвместните акции Никола II се заселва в територия, намираща се в района на днешните Албания и Черна гора, където около средата на XV в. се ражда синът му Гиони (Гиони, Гьони е албанският еквивалент на Йоан или Иван). Етимологията на името в значителна степен дава увереност, че събитията са реални и са се случили именно в Албания.

Други ранни сведения за Гиони (синът на Никола II) няма, освен това, че бил приближен на владетеля на Черна гора Иван Църноевич (Марамонте), управлявал между 1464–1490 г. Заедно с него Гиони взема участие в различни походи срещу османците[44]. През 1480–1481 г. османски войски нахлуват в планинските владения на Иван Църноевич и той е принуден да бяга[45]. Ве-

---

[41] *Божилов, И.* Цит.съч., с. 238; Енциклопедия *Gota* (електронен вариант).

[42] История на България. Т. IV. Българският народ под османско владичество (от XV до началото на XVIII в.).С., 1983, с. 24.

[43] НБКМ–БИА, ф. 881, а.е. 44, л. 74. Вж. също: *Šišić, F.* Županija virovitička..., s. 124.

[44] НБКМ–БИА, ф. 881, а.е. 44, л. 74.

[45] *Матанов, Х.* Цит. съч., с. 546.

роятно с него и с войските бяга и Гиони. Така че точно в този период, възползвайки се и от междуособиците след смъртта на Мехмед II Завоевателя и смяната му с Баязид II, Гиони с помощта на Иван Църноевич възвръща стари родови имения, изоставени и запустели по време на поредица от предишни бягства; постепенно придобива и нови. Иван Църноевич се завръща в Черна гора към края на 1481 г.

Според фамилната история на Юлиан граф Пеячевич в началото на XVI в. Гиони разпределя възстановените и новопридобитите имения (вероятно в северозападните български предели) между четиримата си сина. Те поставят началото на четири големи рода. Най-големият син Йоан (Иван) Парчевич получава замъка Церка (Зерка) и запазва фамилното име. Димитър придобива замъка Пеячево и оттам започва да се нарича Пеячевич[46]. Двете крепости К. Иречек локализира така: „крепост Пеячево в Балкана в Първото бълг. Царство, Cerkiczy (крепост Церка във Второто бълг. Царство)"[47]. Стефан I запазва замъка Кнежа и името Кнежевич. Тома поставя след своето име това на баща си и дава началото на фамилия Томагионович[48]. Именията му трудно могат да бъдат локализирани.

Всеки от тези родове се запазва продължително време в българската и в европейската история. Впоследствие една част от потомците на Йоан (Иван) Парчевич ще се пресели към Чипровци, други ще останат около замъка Черка (Церка) и ще придобият фамилното име Черкичи или Черкин. А някъде към втората половина на XVI в. в района около Чипровци ще се съберат потомци на всички родствени фамилии – Парчевичи, Кнежевичи, Пеячевичи, Томагионовичи, Черкин.

Оттук нататък фамилиите ще започнат да се разклоняват, като много пъти по силата на браковете ще влизат отново и отново в съюзи помежду си, но ще се родеят и с другите известни чипровски фамилии. И така тяхната история ще остане силно преплетена не само до Чипровското въстание, но и много дълги години след напускане на родовите имения и след преселването в границите на Хабсбургската империя.

В българските предели историята на фамилиите Парчевич, Кнежевич и Пеячевич са най-тясно свързани с Чипровци и с експлоатирането на рудниците около него, с търговията, но и с разпространението на католицизма. Ще спомена само, че далечен наследник на Йоан Парчевич е марцианополският архиепископ Петър Парчевич (1612–1674 г.), а потомък на Стефан I Кнежевич е софийският архиепископ Стефан Кнежевич (1623–1691 г.)[49].

---

[46] *Pejacsevich, J.* Forschungen über die Familie der Freiherren und Grafen Pejacsevich..., 58–70.

[47] *Иречек, К.* История на българите. С., 1978, с. 435, бел. 57.

[48] Hrvatski državni arhiv – Zagreb. Fond „Obitelj Pejačević", kutija 1.

[49] За Петър Парчевич и за Стефан Кнежевич вече има писано много. Още през 1876 г. Юлиан Пеячевич посвещава на Парчевич една книга от своите изследвания. В България неговата дейност е проучвана от Любомир Милетич, Иван Дуйчев, Бистра Цветкова и др. Дейността на Стефан Кнежевич е засегната във всички изследвания, касаещи историята на католическата общност в българските земи.

Логично възниква въпросът кога се появяват първите представители на фамилията в този район и какво става оттам нататък. Смята се, че още Никола I Парчевич, след като престоява известно време в Кнеже, се заселва в района на Чипровци, дори в самото тогавашно селище. Хърватският автор от миналото столетие Антон Цувай, който систематично е работил по историята на Славония, смята, че това става след като цар Срацимир губи независимостта си от турците – в края на XIV в. И Христо Дерменджиев поддържа това становище, но той определено използва информацията на споменатия хърватски автор[50]. Това не е лишено от основание, макар че доказателства трудно могат да бъдат намерени.

По това време около и в Чипровци вече са се настанили саксонските рудари, предали са на местното население редица технически знания и умения в областта на рудодобива и преработката; оказали са съществено значение за стопанското въздигане на района. Това саксонско население за непродължително време успява да спомогне поне частично и за проникването и разпространението на католицизма в Северозападна България[51]. Така че селището предразполага заселване на хора, които идват от район с развит рудодобив и търговия; хора, на които не е чуждо католическото вероизповедание. Т.е. районът в много отношения е благоприятен за настаняване на Парчия и на неговите наследници и придружители.

Съществува хипотеза, че когато около средата на XIV в. католически мисионери от Босна навлизат в северозападните български земи, заедно с тях имало и политически емигранти, бягащи от двора на Котроманичите. Тези политически бегълци били от рода на Парчия Кнежевич, който после се разделил на четири[52]. Как стоят нещата?

По изворови и по археологически данни се приема за сигурно, че през 1367 г. осем монаси от Босненския манастир Олово, спадащ към францисканската католическа провинция Босна Аргентина (Сребърна Босна), се заселили в Чипровци[53]. Може ли обаче тези мисионери да бъдат пряко свързани с бягството на Парчевичи-Кнежевичи от Босна? Би могло да се допусне, но конкретни свидетелства няма. Лично аз съм склонна да приема, че Парчевичи-Кнежевичи идват в Чипровци малко след 1367 г., и то не едновременно с осемте монаси от манастира Олово. Но определено се възползват от тяхната дейност. С Парчевичи вероятно идват исканите допълнително монаси, изпратени от Людовиг I. Смятам така поради следните причини: 1. Нали преди да влязат в българските предели Парчия и придружаващите

---

[50] *Cuvaj od Carevdara, A.* Grofovi Pejačevići, nihov rad..., 6–7; *Дерменджиев, Х.* Цит. съч., с. 105;

[51] Споровете и различните теории по въпроса вж. у: *Сотиров, И.* За създаването на Чипровци и проникването на католицизма..., 32–38

[52] Тази хипотеза се подкрепя от *Георгиев, Л.* Цит. съч., с. 80. Той се позовава на Ив. Сотиров (Цит. съч., 41–50), но мисля, че тълкуването е малко неточно.

[53] Архив на Института за история (АИИ), кол. 1, оп. 61, инв. № 61. Летопис на българската францисканска провинция. Превод Карол Телбизов . Ч. I, 21–22. Същите данни и в: История на България от *Блазиус Клайнер*..., с. 133.

го минават през Унгария и Трансилвания? 2. Блазиус Клайнер свързва изпращането на монасите с поетите вече от Иван Срацимир към унгарския крал Людовиг I ангажименти за „вечна вярност" и за разпространение на католицизма. Това твърдение се доказва както от отношенията между босненския крал Твъртко I с унгарския Людовиг I, така и от настъпилите промени в отношенията между Иван Срацимир и унгарския владетел след възстановяване независимостта на българските земи.

За кратко време францисканците покръстили много хора и имали нужда от нови монаси, които да продължат делото, защото имало още мнозина, които желаели да възприемат Христовата вяра[54]. Скоро започнали да градят църква, която била завършена през 1371 г. За чудотворната икона на света Дева Мария, пренесена в новия храм, за осветяването и за името му изследователите събират достатъчно аргументирани сведения, а в района се носят и легенди[55].

За активно участие на босненски францискански монаси в покатоличването на българите около Чипровци и то точно по времето на кратковременното завладяване на северозападните български земи от унгарците и скоро след това говори и Иван Дуйчев[56]. Тези факти подкрепят предположението, че Парчевичи не избират случайно района за заселване. Там условията са подходящи по няколко причини: езикът е твърде близък; рударството и католицизмът; съгласието на царя. С тях пристигат и други хора – войска, рудари, занаятчии, и по мое мнение – исканите допълнително католически мисионери, изпратени от Людовиг I.

Изследователите на региона напълно аргументирано и обосновано определят три периода в развитието на Чипровци: от античността до 80-те години на XIV в.; от края на XIV в. до потушаване на въстанието от 1688 г. и до разрушаване на селището; от средата на XVIII в. насетне, та чак до наши дни. Във втория период, когато се заселват Пеячевичи, районът е в цветущо икономическо състояние, хората са богати; една част от производствата се изнасят, а другите се ползват от българската държава, а и от Видинското царство. Трябва да отбележа още един факт от местно значение – има данни от дубровнишки документи, че още преди османското завладяване селището Чипровци, крепостта Градище, някои села в района, златни и сребърни мини са притежание на фамилия Соймировичи[57]. Търговията с Венеция е сигурен източник на доходи, но от добитите от района сребро, злато, мед безспорно се възползват и българските царе – Иван Александър и Иван Срацимир.

---

[54] Пак там, 133–134. Сведенията на Блазиус Клайнер за покръстени 200 000 души и за направени списъци за това, са силно преувеличени. Независимо от мащабите, покръстването обаче е факт.

[55] Вж.: *Сотиров, И.* Цит. съч., с. 40, а също и посочената там литература, 57–58; *Николов, Н.* Чипровски старини. Издателство Контекст (без местопозоваване), 2008.

[56] *Dujčev, I.* Bosanski franjevci u Bugarskoj do Čiprovačkog ustanka. – U: Franjevački vjesnik, 1939, 262–263.

[57] *Сотиров, И.* Цит.съч., с. 38 и посочената там литература, 56–57.

При това положение възниква въпросът не само кога, но и по какви причини Парчевичи-Пеячевичи се заселват в Чипровци и как съумяват да получат имения, рудници, да овладеят производства, да станат съпритежатели на този богат район заедно със Соймировичи? Дали пък те не се ползват с някаква специална протекция на цар Иван Александър и на неговия син Иван Срацимир: било за да пазят границите, било за да участват с поддържани от тях войски в бойни действия срещу нахлуващите османци или пък да засилят добива и производството на ценните метали, от които царете имат все по-голяма нужда? Всичко това е напълно възможно и се подкрепя от някои сведения, които вече бяха споменати (участието в битката при Черномен през 1371 г.; мисията при унгарския крал Людовиг I и др.). Предположението, че българските царе са ги покровителствали, толерирали и награждавали (явно срещу определени услуги) се потвърждава косвено и от документи от друг характер – главно дипломите на австрийските императори.

По време на османското владичество именно заради рудодобива, заради производството на златни и сребърни украшения, заради изкусните занаяти и широката търговска дейност, Чипровци получава по-специален статут. Той е обявен за султански хас и е подарен на майката на султана, като това по всяка вероятност става още в първите десетилетия на завладяването[58]. Става и главен град на воеводството. Населението е освободено от множеството данъци, като имало задължения само към султанското семейство. Богатството на чипровчани продължава да расте. Има работа и поминък. Турчин няма право да преноцува в града, освен в една точно определена и специално пригодена за целта къща. Броят на постоянно пребиваващите турци не бил повече от двама-трима. Затова в Чипровци започват да се преселват болярски фамилии от околността, сред които Парчевичи, Томагионовичи, Кнежевичи, Пеячевичи, Путини, Марини, Пейкичи[59]. Поне на две места в своята история К. Иречек споменава, че интересуващите ни фамилии се преселили в Чипровци след завладяването от турците, след обявяването на града за валиде-ханъм и след получаване на привилегиите[60].

Според сведения на един от ръководителите на Чипровското въстание Георги Пеячевич, срещащи се в изложението му до австрийския император Карл VI от 18 юни 1716 г., „общите имоти и замъците Пеячево, Кнеже, Черка и др., принадлежащи на рода Пеячевичи и на другите нему родствени родове и находящи се в привилегированото войводство Кипровец“ имали лоша съдба, били „разорени и ограбени в много стари времена“. Така станало и с техни имоти, намиращи се във Видинско. Затова те се местят доста често, но се заселват все в северозападните български земи и в района на Чип-

---

[58] *Николов, Н.* Чипровските старини, 30–31. Според старо местно предание още в началото на робството чипровчани подарили на султановата майка един от прочутите тогава в цяла Европа килими, тъкан от местните жени. Султанката го харесала, впечатлила се от жеста и взела града под свое покровителство.

[59] *Иречек, К.* Цит. съч., с. 494.

[60] Пак там, с. 435, 494.

ровци[61]. През по-късните години на робството фамилията обаче се възползва от привилегиите, замогва се отново и непосредствено преди въстанието Пеячевичи притежават рудници за злато и сребро, организират изработка на накити, църковна утвар, фини предмети за бита на по-богатите българи, занимават се с търговия[62]. Общоприето е, че по това време в Чипровци богатите се занимават с търговия; бедните промиват злато и се славят като добри майстори занаятчии.

Десетилетия преди Чипровското въстание Парчевичи, Кнежевичи, Пеячевичи се славят като най-богатите и влиятелни фамилии в района. Няма преки сведения за техните конкретни занимания, за търговските им операции, за връзките им с други народи и държави, но по косвени сведения може да се твърди, че тяхното икономическо, конфесионално и културно присъствие в района е забележимо.

Материалното богатство на Чипровци се отразява на духовния и на културния живот. Знае се например, че Чипровският католически манастир разполагал не само с училище и със семинариум (училище за подготовка на монаси), но и с богата библиотека с книги на латински, италиански, хърватски; някои от тях били твърде ценни, а освен това имало и ръкописи. По време на престоя си в града, пишейки своите исторически съчинения, Петър Богдан Бакшев ползвал книги от нея. Но с лична библиотека разполагали и Парчевичи, нещо, което по онова време (около средата на XVII в.) е изключителна рядкост, още повече в земи под робство[63]. По това време под влияние на хърватските францисканци, които преподавали в училището и в семинариума, а също и в следствие широката употреба на хърватски книги, босненско-хърватският език се наложил сред местното население. Това се отразило и върху фамилните имена. Българите католици изоставили наставките -ин и -ев в имената си и приели -ич. Така Марканин станал Марканич, а Парчев, Кнежев и Пеячев – съответно Парчевич, Кнежевич и Пеячевич[64].

Завидното благосъстояние на Чипровци продължава докъм четиридесетте години на XVII в. Някъде около началото на века данъците започват да нарастват, а златните и сребърните находища да се поизчерпват. Увеличават се и налозите, а също и разходите по производството на ценни метали. Към 1640 г. чипровчани плащат годишен данък „около шест товара пари или 600 хиляди аспри и някои други неща“[65]. Работещите до началото на

---

[61] *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат. – В: Сб. НУНК, 14, 1897, с. 407; също и НБКМ–БИА, арх. сбирка 43, а.е. 2, л. 16–17.

[62] Изложението е писано на латински език. Така е и публикувано като приложение към изследването на *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи ..., 406–412; НБКМ–БИА, арх. сбирка 43, а.е. 2, л. 17.

[63] *Дуйчев, И.* Софийската католическа архиепископия през XVII в. Изучаване и документи. С., 1939, с., 69; *Димитров, Б.* Цит. съч.; *Дуйчев, И.* Чипровец и възстанието през 1688 година. С., 1938, с. 27. Вж. също: *Георгиев, Л.* Българите католици..., с. 167.

[64] *Дуйчев, И.* Чипровец и възстанието през 1688..., 27–28.

[65] Пак там, 22–23.

века 12 самокова с вода за обработване на метали също западат и към 1653 г., когато Петър Богдан пребивава за кратко там, вече нямало нито един. Започва спад и в търговията[66].

Този постепенен обрат в начина на живот и в благоденствието на чипровчани постепенно започва да променя и да революционизира населението, принуждава го да започне да търси възможности за освобождение и за промяна на статуквото. Така че богатите до скоро Пеячевичи ще да са били принудени да търсят варианти ако не за увеличаване на имотното състояние, то поне за неговото запазване. При това положение преминаването на Георги Пеячевич с голяма чета въстаници на страната на австрийците още през пролетта на 1688 г. и участието им в Чипровското въстание не е случаен ход.

От привилегийните дипломи на императорите Фердинанд III, Леополд I, Карл VI е видно, че Парчевичи-Кнежевичи-Пеячевичи са притежавали царски дарствени грамоти от ранни времена. От дипломата, дадена на Петър Парчевич през 1668 г. и препотвърдена през 1699 г. се отбелязва следното: „твоето семейство отдавна е било удостоено с баронска титла от блаженопочившите унгарски и български крале, както това е ясно видимо от старите унгарски летописи“[67]. За съжаление още в средата на XIX в. и тези летописи не са били открити.

Подобни са обосновките и формулировките и в дипломата, дадена през юли 1712 г. на Георги Пеячевич от император Карл VI. При това тя препотвърждава данни от диплома, издадена от неговия баща император Леополд I на Петър Парчевич. И в двата документа отново се говори за признаване на благороднически произход още от времето на последните български царе. Трябва да бъде отбелязано, че Г. Пеячевич доказал чрез достоверни и автентични свидетелства своето старо благородничество, произхода на своите деди и родствената връзка с Парчевичи[68]. За какви точно заслуги първоначално (от българските, та и от унгарските крале) са били дадени баронската титла и привилегиите обаче няма сведения, тъй като тези документи се смятат за изгорели при пожар. За съжаление по-сигурни доказателства няма. Щом обаче австрийските императори признават не само заслугите към австрийската армия и държава, но и благороднического потекло на П. Парчевич и на Г. Пеячевич и прехвърлят новите привилегии и върху техните близки роднини и потомци, значи ранни документи са съществували. Но от кого и кога са издадени – няма информация.

Освен споменатата диплома на император Карл VI за Георги Пеячевич има и други сведения. В австрийски документи от 1702 г. той е назован „барон Кнезевич фон Пеячевич“. Самият той се подписва така години преди да получи официалната диплома. В завещанието пък на Марко III Александър

---

[66] Пак там, 21–22.

[67] АИИ–БАН, кол. 1, оп. 61, инв. № 67, 51–58; НБКМ–БИА, арх. сб. 43, а.е. 2, л. 29–30.

[68] НБКМ–БИА, арх. сб. 43, а.е. 2, л. 27–33. Диплома за удостояване на Георги Пеячевич и неговата фамилия с баронска титла.

(починал през 1762 г.), както и в загубените вече мемоари на Йосиф Пеячевич (първият от фамилията, получил графска титла през 1772 г.), техният дядо Матей I Пеячевич (това е бащата на Георги Пеячевич), е наречен „Liber Baron Mathiaš“[69]. Матей I Пеячевич загива в края на септември 1688 г. по време на отбраната на Чипровци.

Могат да бъдат посочени и някои други доказателства за запомнящото се присъствие на споменатите родове в българската история: Когато на 29 декември 1745 г. императрица Мария Терезия издава благородническа диплома на Никола Станиславич и на неговите сродници, в нея изрично се посочва, че след 1674 г. предците на Станиславич се преселили от Никопол в Чипровци, където „се сродили с най-видните, с най-могъщите чипровски семейства: Парчевич, Кнежевич, Пеячевич, Бранкович и Черкич“[70]. В дадени пак от императрица Мария Терезия дарствени дипломи и на други чипровски родове не само се споменават, но и се изтъкват роднинските им връзки с фамилия Пеячевич[71]. Явно родството с Пеячевичи, Кнежевичи и Парчевичи служи като гаранция, превръща се в своеобразно доказателство за благороднически произход и за останалите чипровски фамилии.

След въстанието от 1688 г. заедно с почти цялото население на Чипровци и на въстаналите около него села, Пеячевичи, Парчевичи, Кнежевичи, Черкичи напускат българските предели и се установяват в рамките на Хабсбургската империя, откъдето отварят нова страница в родовата история. Страница още по-интересна и наситена със събития, защото представители на фамилията се включват и оставят трайни следи в културния, конфесионалния и обществено-политическия живот на хърватската държава.

---

[69] НБКМ–БИА, арх. сб. 43, а.е. 2, л. 22–23; Hrvatski državni arhiv – Zagreb. Fond Sremske Županije, № 2, s. 128. Oporuka Marka III Pejačevića.

[70] *Fermendžin, E.* Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799. Zagrabiae, 1887, 380–384; *Милетич, Л.* Цит. съч., с. 337.

[71] Вж.: *Луканова, И.* Емигрантски фамилии от Чипровско, удостоени с благороднически титли и звания от австрийския императорски двор през първата половина на XVIII век. – Родознание, 2002, № 1–2, 19–22.

THE BOSNIAN ?-BULGARIAN START OF THE FAMILY COUNTS PEYACHEVICH

Yordanka Gesheva

The earliest records for the ancestors of the Peyavich's are quite a few, vague and controversial. The problem is that all authors, from the older and form the newer generation as well (Croatian, Hungarian, Serbian, Bulgarian); who have somehow referred to this topic, take as a starting point the pages written by count Julian Peyavich about the Bosnian origin of the family and the connection with the Kotromaniæ dynasty. However not all of the information in this article cannot be considered precise and sometimes has quite legendary character.

Examining carefully event the smallest details, which may throw light on the family's origin; the author take a closer to all records that would either support or reject a certain theory. She also introduces new documents that have not been researched yet and thus recreates an authentic picture in accordance with the investigated topic.

ДАРЕНИЯТА НА ПРОТОСИНГЕЛ КИРИЛ НЕКТАРИЕВ ЗА КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНОТО И ДУХОВНОТО ИЗДИГАНЕ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Антоанета Кирилова

За ранните години от живота на протосингел Кирил Нектариев знаем малко. До нас са достигнали кратки сведения от съвременници, появили се във възрожденската преса във връзка с негови дарения за училища и по повод смъртта му през 1870 г. В слово, произнесено от учителя Христо Д. Павлов на 26 октомври 1870 г. на направения от пловдивското училище парастас в памет на Кирил Нектариев, се казва, че той е роден през 1795 г. в Сопот[1]. Тази рождена година съобщава и карловското женско дружество „Възпитание" във в. „Право" след смъртта му[2]. Кирил Нектариев учил в килийно училище в Сопотския манастир, където приел монашеско подстрижение. Около 1820 г., според данни в по-късната литература, той постъпил на служба в Пловдивската митрополия, оглавявана тогава от митрополит Никифор, като негов протосингел. Междувременно е бил архиерейски наместник в Татар Пазарджик. При митрополит Хрисант отец Кирил се оттеглил в Карлово, а след изгонването му от Пловдив, той станал епитроп в Карлово и нахията Гьопса на следващия митрополит Паисий. След заточението му през 1866 г. се установил отново в Карлово и там живял до смъртта си[3]. Това са кратките факти за животоописанието на протосингел Кирил Нектариев.

Благодарение на неговата кореспонденция с руския вицеконсул в Пловдив Найден Геров разполагаме с повече данни за даренията му за народополезни инициативи. Запазени са много писма, свързани с желанието да се нареди имотът му така, че да служи на потомството, но и да послужи за спасение на „грешната му душа". В публикувани източници – двата корпуса с документи за дейността на Найден Геров – има сведения за намеренията на Кирил Нектариев да остави част от имота си в руска банка с лихва за нуждите на българско училище, както и за усилията на изпълнителите на завещанието да положат в дело последната му воля. Сред кореспондентите

---

[1] Право, г. V, бр. 37, 9 ноем. 1870.

[2] Пак там, бр. 36, 2 ноем. 1870.

[3] Пак там, бр. 37, 9 ноем. 1870; *Барутчийски, С.* Отец Кирил Нектариев. – Годишник на Пловдивската държавна девическа гимназия за учебната 1908/09 година. Пловдив, 1909, 8–10.

по това дело са още братята Евлоги и Христо Георгиеви в Румъния, Хр. Караминков в Цариград, отец Йоаникий и др. В архива на Геров в БИА при НБКМ се съхраняват непубликувани писма между Кирил Нектариев и Найден Геров. Запазени са необнародвани писма на Хр. Караминков и Хр. Печева, изпълнители на завещанието, както и на Ив. Джиджов и М. Пулиева до Найден и Мария Герови. Изобилни са даните за прибиране на дългове на Кирил Нектариев както приживе, така и след смъртта му, има още много бележки, сметки, вписвания на Н. Геров по изпълнение на завещанието, разписки от почти всички училища, църкви, манастири и свещеници, получили пари от неговото наследство.

Изключително ценни са няколко документа, които имат официален характер и поставят рамката на Кирил Нектариевите дарения за културно-просветни цели. Това е завещанието от 8 юни 1870 г. и допълнението му от 18 юли същата година, което е израз на неговата последна воля. Според него работят отредените изпълнители. Там намираме най-достоверни сведения за средствата, които той отпуска за училища, църкви и манастири. Важен е отчетът на Н. Геров по изпълнение на завещанието, изготвен и публикуван през 1874 г. във възрожденската преса. В него се посочва кому какви суми са раздадени от имуществото на протосингел Кирил Нектариев, но и направените приживе дарителски жестове. Материалът е обнародван под надслов „Завещанието на отца Кирила Нектариева“[4]. Това е отчетът на изпълнителите на завещанието, направен от най-активно ангажирания с него Найден Геров. В началото му той заявява, че след като е направено всичко, което е наредил покойният протосингел, „изпълнителите на завещанието му считат за длъжност да явят чрез вестниците, де какво е оставил тоя истинно родолюбив старец“[5].

Независимо от това категорично заявление, впоследствие този материал е препечатван неколкократно в литературата като „завещанието“ на Кирил Нектариев, наред с мнението, че то било публикувано и в отделна брошура[6]. Обнародван е и от С. Барутчийски, но с уточнението, че това е отчет, направен въз основа на отпечатъци от публикации във възрожденската преса, принадлежали на Геров, а не е отделно отпечатана брошура. Барутчийски съобщава още, че завещанието на К. Нектариев се пазело у родственици и той не е разполагал с него[7]. Интересно е да се посочи, че в една специална тетрадка, в която Геров е водил приходи и разходи по изпълнение на завещанието на

---

[4] *Геров, Н.* Завещанието на отца Кирила Нектариева. – Век, г. I, № 17, 4 май 1874. Същото, с незначителни разлики, е публикувано още и в: Ръководител на основното учение. Отдел „Читалище“ за учителите, учителките, учениците и ученичките, г. I, № 11, 1 юни 1874, 172–175.

[5] Пак там.

[6] *Гяуров, А.* Кратки бележки за миналото и сегашното на град Пловдив. Пловдив, 1899, 65–68; *Велев, С.* Златна книга на дарителите за народна просвета. Кн. I. Пловдив, 1907, 433–435; *Спространов, Е.* Забравени дейци. Отец Кирил Нектариев. – Училищен преглед, 1903, г. VIII, кн. IX, 511–514 и др.

[7] *Барутчийски, С.* Цит. съч., с. 8, 13.

К. Нектариев, е отбелязана сума за „печатане завещанието му на май 1874“[8]. През май 1874 г. и в началото на юни във възрожденската преса е обнародван отчетът на Геров. Възможно е да е имало и отделна брошура, както твърдят някои автори, а не просто отпечатъци от публикациите в пресата, както настоява С. Барутчийски. В БИА при НБКМ се пази ксерокопие на този материал в печатен вариант като брошура, но заглавната му страница е ръчно надписана от Геров[9]. В документ от 1891 г. Геров съобщава за печатането на този отчет, опитва се да си припомни в кой вестник е било това и посочва с колебание в. „Македония“, но не съобщава за отпечатването му в отделна брошура[10]. Тъй или иначе, последното завещание и неговото допълнение от 1870 г., подписани лично от протосингел Кирил Нектариев в присъствието на свидетели, сега се съхраняват в архива на Найден Геров в НБКМ–БИА. Доколкото ми е известно, до днес те не са публикувани. Сред изворите по темата са и няколко материала във възрожденската преса за помощи на Кирил Нектариев за културно-просветното дело.

При наличието на този значителен масив от документи, свързани с даренията и завещанието на протосингел Кирил Нектариев, към момента няма по-солидно изследване, което да сглоби картината на базата на разнородните източници, достигнали до нас. Дори и С. Барутчийски, който оценява количествено написаното до момента за Кирил Нектариев, дава кратки биографични бележки, но затова пък твърде пространна личностна характеристика по устно предоставени му сведения. Освен най-общи изводи за интереса му към „просветителното дело у нас“, при което „особено присърце е имал възпитанието и обучението на нашите девически училища, за напредъка на които е помагал с съвети и големи парични средства“, в този материал липсват конкретни данни за щедрото дарителство на протосингел Кирил Нектариев[11]. В проучването си за родословието на братя Евлоги и Христо Георгиеви Петър Чолов прави уместна забележка, че за Кирил Нектариев „заслужава да се напише отделна книга“[12]. Поселищните изследвания за градове и селища, свързани с живота, дейността и даренията на протосингел Кирил Нектариев, само бегло споменават за дарителската му дейност, без да анализират достъпните извори[13].

Преди да пристъпя към темата, ще се спра кратко на няколко съпътстващи, но затова пък немаловажни въпроса, свързани с осигуряване на

---

[8] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 369.

[9] *Геров, Н.* Завещание на отца Кирила Нектариева. Пловдив, 1874. Съхранява се в БИА–НБКМ.

[10] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 5, л. 202–203.

[11] *Барутчийски, С.* Цит. съч., 7–12.

[12] *Чолов, П.* Евлогий и Христо Георгиеви – род и родова среда. – В: Дарителите Евлогий и Христо Георгиеви. С., 1998, с. 20.

[13] *Унджиев, И.* Карлово. История на града до Освобождението. С., 1968; *Павловска, Ц.* Сопот. Възрожденският Сопот. Пловдив, 1987; *Генчев, Н.* Възрожденският Пловдив. Пловдив, 1981; *Начов, Н.* Калофер в миналото. С., 1990 и др.

имуществото, голяма част от което той е давал в заеми, и с някои конкретни стъпки по изпълнение на завещанието след смъртта му.

Найден Геров взема дейно участие в събиране на стари задължения към Кирил Нектариев. Усилията в тази насока са както приживе, така и след кончината на протосингела. Първите стигнали до нас сигурни сведения са от 1864–1865 г. За да се разбере защо той така настойчиво изисква да се приберат дълговете към него, ще посоча само няколко примера от писмата му. През пролетта на 1865 г. напомня на Н. Геров за негови пари „по вънка разпръснати, които от ден на ден ся губят тия пари". За да не станат „зян" и за да има полза за душата си, той пита може ли да ги дари на някое училище „тука", като се дадат на стабилна руска банка с 5 % лихва. Уточнява, че докато е жив, ще взема лихвата, а след смъртта му и парите, и лихвата ще бъдат на училището[14]. Година по-късно напомня за желанието си, след като са се събрали пари, да се дадат на някое „здраво място", „да не стоят парите мъртви"[15]. В друго писмо иска да се наредят докато е жив, че след неговата смърт „може да станат зян"[16]. Тъй като ще се вложат парите, които са у Евлоги и Христо Георгиеви, предвидени за девическото училище в Пловдив, а въпросът с тях не се решава бързо, и в следващите години протосингел Кирил Нектариев призовава, пита, моли по-скоро да се вложат парите в банка, за да се радва, докато е жив[17]. Мотивът за това, че е добре парите да се вложат в банка преди смъртта му, за да е спокоен и да се радва, както и за да има полза за душата си, както повелява положението му на истински Божи служител, е често срещан в неговата кореспонденция. Тези и много други пасажи от писмата говорят за осъзнато намерение и твърда воля за дарителска дейност.

Сведенията за работата по прибиране на дълговете към Кирил Нектариев са значителни както в публикувани, така и в непубликувани архивни материали. Особен интерес предизвиква един документ, в който са посочени лицата, на които К. Нектариев е давал пари с датата, сумата и лихвата на заема. Когато съобщава на Хр. Георгиев и Хр. Караминков за смъртта на протосингела, Геров посочва, че е запазена и „една бележка, с негов подпис, де и у кого са раздадени с лихва" или „тефтера или по-право бележката на парите, които разполага светиня му с пръвото си завещание..."[18] Този източник посочва поименно неговите длъжници. Чрез сверяване на данни, известни ни от кореспонденцията и от някои записки на Н. Геров, с този документ, може да се добие представа за положения труд за събиране на дължимите пари. За да се избегне претоварване на текста, тук ще маркирам само по-важни моменти, без да навлизам в подробности и детайлен анализ на съхранената значителна документация по въпроса.

---

[14] Из архивата на Найден Геров. Под редакцията на Тодор Панчев. Кн. II, С., 1914, № 1800, с. 98 (по-нататък: ИАНГ).

[15] НБКМ—БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 189, л. 19.

[16] Пак там, л. 23.

[17] Пак там, оп. 2, а. е. 891, л. 1-2.

[18] ИАНГ, I, 1911, № 503, с. 312, № 1316, с. 782.

Известни са няколко селища, в които протосингел Кирил Нектариев е давал заеми с лихва на частни лица. Това са Карлово, Сопот, Пловдив, както и селата Чехларе, Мурсалково, Мисилими, Дермен дере, Омаробаз, Габарево и Турия (Казанлъшко). К. Нектариев поверява на Н. Геров грижата за събиране на разпръснатото имане, като многократно се извинява за причиненото му безпокойство, но го обявява за най-големия благодетел на българите. В писмата си двамата обсъждат необходимостта от събиране на парите и влагането им в банка с лихва, за да не се губят напразно. В съвместните си усилия успяват да върнат суми от длъжници в с. Чехларе, Мисилими, Мурсалково. Въпреки положения труд, не е сигурно дали са прибрани заеми от с. Габарево и с. Турия, Казанлъшко. С мисия за връщането на парите в Казанлък бил изпратен Ив. Джиджов от Карлово. Н. Геров съветвал К. Нектариев да не търси лихвата на парите от длъжниците в Турия и Казанлък, защото били сиромаси. Той изразява съмнение дали е точно така и особено когато става дума за лихва за шест години, но няма куража да противостои на Геров, защото от него е видял много благодеяния, за които никога няма да може да се отплати. Пак благодарение намесата на Ив. Джиджев успяват да съберат част от сумите, дадени в с. Дермен дере, с обещание по-късно да бъде върната и „майката" (главницата). Преди смъртта на протосингела са взети пари от Дермен дере и Омаробаз, пише Н. Геров в свои писма от края на 1870 г. до Хр. Георгиев и Хр. Караминков. В тях многобройни са още данните за частни лица – длъжници от Карлово, и условията, при които те ще се издължат към своя заемодател[19].

След смъртта на протосингел Кирил Нектариев (16 септември 1870 г.) Н. Геров влага много старание за изпълнение на неговото завещание. Тъй като вестта го заварва в Узунджово, където задълженията му на руски вицеконсул налагат да присъства всяка година, Геров изразява съжаление за това, че не може веднага да се озове в Карлово да нареди нужното в този случай, за да не станат „погрешки" и да има „думи"[20]. Тази грижа той проявява като един от изпълнителите, при това и преди, и в следващите години най-активно ангажиран с дарителството на протосингел К. Нектариев. Другите изпълнители са посочени в самото завещание и в писмата на Геров – Е. и Хр. Георгиеви, Хр. Д. Караминков, свещеник Йоаникий, К. Цветков, Т. Хр. Пулиев, Хр. Печева и Е. Недева[21]. Екатерина Недева е негова сестра. Всички са сродници на покойния протосингел, като само Н. Геров и Хр. Караминков нямат кръвно родство с него[22].

На 1 октомври Геров вече е в Карлово[23]. Там получава поръчение да

---

[19] По тези въпроси има сведения в архива на Н. Геров в НБКМ–БИА (ф. 22) и в публикувани източници в ИАНГ, т. I–II.

[20] НА–БАН, ф. 18к, а. е. 15, л. 14.

[21] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 1–2; НА–БАН, ф. 34к, а. е. 762, л. 1–2; ИАНГ, I, № 1315, с. 782.

[22] *Чолов, П.* Цит. съч., 17–30. Най-детайлно са разгледани родовите връзки на Нектариеви-Пулиеви-Слепови-Ботеви в книгата на *Чолов, П.* Родът на Христо Ботев. С., 2000.

[23] ИАНГ, I, № 502-503, с. 312.

уведоми онези от изпълнителите, които не са на място, за кончината на отеца и за необходимостта да определят в най-скоро време свои пълномощници, за да започне изпълнението[24]. В редица писма Геров уведомява Христо и Евлоги Георгиеви и Христо Караминков за смъртта на Кирил Нектариев, изпраща им преписи от завещанието, уведомява ги, че са отредени за негови изпълнители. Заедно с това изисква от тях да изпратят пълномощни писма, с които да определят лицата, които от тяхно име ще се ангажират с изпълнение на завещанието[25]. Още през ноември 1870 г. Н. Геров получава документ от Хр. Караминков, с което той е отреден за негов пълномощник[26]. Пълномощното на Хр. Георгиев, с което той определя за свой пълномощник Н. Геров, е от 22 декември 1870 г. То е написано на български и на румънски език, скрепено е с подписи и печат на румънските местни власти в Букурещ[27]. Е. Георгиев избира от негово име да работи по изпълнение на завещанието Хр. Гешов[28].

Един от мотивите да се бърза с пълномощните писма и с изпълнение на завещанието е това, че след като се е разчуло, че К. Нектариев е оставил наследството си на църкви, манастири и училища, могат да се породят съмнения за неговото правилно изпълнение[29]. От друга страна, някои от общините и от родините на протосингела, за които е постановено да получат някакво наследство, настояват то да им бъде дадено. Както обяснява Геров на Хр. Георгиев, някои от родините са твърде бедни, нямат дори и хляб, а годината е твърде „усилна“. Поради това още преди да са получени пълномощните писма, Геров разрешава на отец Йоаникий да им даде по нещо сега, а когато трябва да получат според завещанието, да им се прихване порано даденото[30]. Геров пита отец Йоаникий и чрез него Кирко Цветков дали могат да отидат при него, за да наредят завещанието, а ако не могат – да го упълномощят да започне да раздава, като изпрати и на Йоаникий да раздаде на сопотските наследници[31]. Интересно е да се посочи, че макар да има отредени пълномощници, Геров уведомява изпълнителите за всичко, което е направено по завещанието. Така Хр. Караминков пише, че е видял бележката на раздаваните и готовите пари на покойния протосингел, изпратена му от Геров. Тъй като има „батаци“ (има предвид неприбраните дългове на отеца), остава на Геров да действат заедно с другите изпълнители както намерят за най-добре. През лятото на 1871 г. той е в Калофер и от там пише на Геров, че ще опита да отиде в Пловдив да се видят и да отчетат какво е

[24] Пак там, № 503, с. 313, № 1315, с. 782.

[25] Пак там, № 206, с. 120, № 504, 505, 508, 313–316, № 1316, с. 782 и др.

[26] Пак там, № 510, с. 317, № 1317, с. 783.

[27] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1 а. е. 2, л. 79–80; НА–БАН, ф. 18к, а. е. 45, л. 314.

[28] ИАНГ, I, № 511, с. 317, № 512, с. 318, № 514, с. 320, № 515, с. 320, № 1220, с. 729, № 1319, с. 784.

[29] Пак там, № 1315, с. 782.

[30] Пак там, № 512, с. 319.

[31] Пак там, № 1220, с. 729, № 510, с. 317.

извършено по завещанието[32]. На 19 август 1871 г. Геров уведомява Хр. Георгиев, че повече от 2/3 от завещаните пари са раздадени, а когато се съберат и останалите, ще се раздадат и те[33]. На 18 декември 1871 г. пък му съобщава, че за да се изпълни завещанието напълно, трябва да се раздадат още до 20 000 гроша. Тъй като вече има събрани пари, писал е, където трябва да се дава, да му изпратят разписка, за да им брои парите[34]. Къде какво е раздадено според завещанието на протосингел Кирил Нектариев за училища, църкви и манастири, ще бъде разгледано по-долу. На опитите на някои родственици да оспорят завещанието, дори с посредничеството на турското правителство, както и на завещаното и раздадено на неговите наследници и някои други лица, на редица други подробности, свързани с изпълнение на завещанието, няма да се спирам, тъй като са извън обсега на заявената тема, въпреки че данните са многобройни и твърде интересни.

В документите има сведения за сумите, които оставя К. Нектариев в своите завещания за раздаване след смъртта му и които са отделни от всичко онова, дарено приживе за училища и църкви. Както съобщава Геров в писма до Хр. Георгиев и Хр. Караминков непосредствено след смъртта на отеца, в първото си завещание той оставя в наследство 71 925 гроша. За тях той има една бележка с подпис за дадените от него пари в заем. Част от тези пари са прибрани още докато е бил жив, но има и още, а някои трудно ще се съберат от длъжниците и дори може да се загуби част от тях. Точно затова Геров напомня, че трябва да започне събирането на парите именно от длъжниците-изпълнители на завещанието, сред които са Геров, братя Георгиеви и Хр. Караминков. С второто завещание протосингелът разполага парите в брой – 69 960 гроша. Те са в злато, според Геров на стойност около 500 лири в една кесия, закопани в тенекия. Преди отиването на Геров в Карлово изкопали тази тенекия и я дали на Геров запечатана, за да се отвори пред всички изпълнители на завещанието. Освен това се намерили още 18 436 гроша, които заедно с онези в кесията, ако са 500 турски лири, правят до 70 000 гроша. Всичките са дадени на съхранение при Геров, докато потрябват[35].

След като пристигат редовните пълномощни писма на братя Георгиеви и на Хр. Караминков, в Карлово пристъпват към преглед на оставеното от К. Нектариев. На 6 март 1871 г. отец Йоаникий, Н. Геров, К. Цветков и Хр. Бечев отварят запечатаната кесия, в която намират в различни валути сума на обща стойност 52 807 гроша и пет пари. Отделно от тях откриват незапечатани в жълти и бели пари още 19 455 гроша и 20 пари. Така общата намерена сума в брой е 72 262 гр. и 25 пари. За всичко това е изготвен документ, в който е описана паричната наличност в съответните валути, общата стойност на парите и е уточнено, че те ще се разпределят според завещанието на

---

[32] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 2, а. е. 410, л. 10, л. 11, л. 13.
[33] ИАНГ, I, № 519, с. 322.
[34] Пак там, № 525, с. 325.
[35] Пак там, № 503, 312–313, № 1317, с. 783; НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 389.

протосингела от 18 юли 1870 г. Подписан е в Карлово собственоръчно от отец Йоаникий, Н. Геров, К. Цветков и Хр. Бечев[36].

* * *

Събраните данни сочат, че най-големи пожертвования, както приживе, така и след смъртта си, протосингел Кирил Нектариев прави за училища предимно в „Пловдивско окръжие".

В първото си завещание от 8 юни 1870 г. Кирил Нектариев оставя на училището в Турия 250 гроша, в Казанлък – 400 гр., Габарево – 500 гр., Клисура – 600 гр., Шипка – 600 гр. Същите суми са отбелязани и от Геров в отчета му от 1874 г.[37] На училището в Станимака завещава 1000 гроша[38]. За 400-те гроша за училището в Казанлък има дописка във в. „Македония" от 1871 г. Там се казва, че е облагодетелствано женското дружество в Казанлък, но всъщност става дума за пожертваното от Кирил Нектариев за девическото училище в града[39]. За тази сума има запазена разписка, издадена от училищното настоятелство в Казанлък на 29 август 1871 г., скрепена с печата на женското дружество. Същата сума за казанлъшкото училище е вписана в тефтерите на Геров по изпълнение на завещанието[40]. Така някои единични сведения в литературата, че протосингел Кирил Нектариев е дарявал средства за женски дружества, основани вероятно единствено на тази дописка, всъщност са недостоверни. Никъде в завещанията и в Геровите отчети, сметки и бележки не са отбелязани дарения за женски дружества. Когато те благодарят за получена помощ от протосингела, какъвто е случаят в Казанлък, това е, защото именно те се грижат и подкрепят девическите училища в съответните селища.

В първото завещание се казва, че за копривщенското училище се оставят хиляда гроша, а в допълнението от 18 юли – още хиляда гроша с уточнението, че те са за „капитал" за девическото училище[41]. В отчета на Н. Геров от 1874 г. е записано като изпълнено, че на училището в Копривщица са оставени общо 2000 гроша[42]. За училището в Аджар в първото завещание от 8 юни са предвидени 1200 гроша, а в допълнението от 18 юли – 1000 гр. с добавка, че са за девическото училище. Геров отчита през 1874 г., че на това училище са дадени 2200 гр.[43]

В Чирпан за училището сумите са 1500 гроша в основното завещание и още 1500 гроша в допълнението – за девическото училище. Геров отчита 3000 гр. дарения за чирпанското училище[44]. Парите са дадени на два пъти поради

---

[36] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 5-6.

[37] Пак там, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 1-2; Век, г. I, № 17, 4 май 1874.

[38] Пак там.

[39] Македония, г. V, № 41, 11 окт. 1871.

[40] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 361, л. 458–459.

[41] Пак там, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 1-2, л. 3-4.

[42] Век, г. I, № 17, 4 май 1874.

[43] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 1–2, л. 3-4; Век, г. I, № 17, 4 май 1874.

[44] Пак там.

необходимостта да се съберат част от дълговете на протосингел Кирил Нектариев. Геров иска от училищното настоятелство разписки, написани според изпратен от него образец, скрепени с училищния или общия печат и с подписите на членовете на църковно-училищното настоятелство, за да им изпрати парите[45]. С дата 10 април 1871 г. е първата разписка от училищното настоятелство в Чирпан, а Геров е записал в своята тетрадка, че парите са дадени на 28 април 1871 г.[46] Втората разписка е от 1 декември същата година, а парите са броени на 16 декември[47]. Посочвам това само като илюстрация как е работил Геров при даване на средства на училища според завещанието. Той е изисквал от всяко училище да изпрати разписка по дадени от него образци, с печат и нужните подписи. С такива документи и съответно вписвания от Геров за времето на даването на парите разполагаме за почти всички училища, получили дарения от протосингел Кирил Нектариев. Разписките са направени според изискванията на Геров, подпечатани са с училищен или общ печат и са придружени с подписите на членове на училищните настоятелства.

За част от посочените селища в различни документи категорично се посочва, че дарените средства са за девическите им училища – Копривщица, Аджар, Чирпан, Шипка, Казанлък. Затова може да се предположи, че и за всички останали селища парите са предвидени именно за девическите им училища. Това е още по-вероятно предвид обстоятелството, че за тези градове, за които разполагаме с повече сведения и които предстои да разгледаме, пожертваните от протосингела средства са все за девически училища – в Хасково, Пазарджик, Сопот, Калофер, Карлово и Пловдив.

В завещанието от 8 юни 1870 г. Кирил Нектариев оставя на хасковското училище 500 гроша[48]. На 15 април 1871 г. училищните настоятели в Хасково, сред които са К. Симитчиев и Г. Савов, отговарят на Герово писмо от 20 март. Писмото е неясно, но става дума за 500 гроша, предвидени от Кирил Нектариев за капитал на девическото им училище. Подразбира се, че Геров е искал разписка за получаването на сумата[49]. На същата дата училищното настоятелство подготвя искания документ, подписан от архимандрит Хрисант, Г. Савов и К. Симитчиев, а в Геровите бележки е записано, че парите са дадени на 17 април 1871 г.[50] В отчета от 1874 г. са отбелязани 500 гроша за хасковското училище според завещанието на покойния протосингел[51].

За „девическото училище славенско“ в Татар Пазарджик К. Нектариев оставя в първото си завещание 2000 гроша, в допълнението – още 1000 за негов „капитал“[52]. За тези пари имаме и допълнителни сведения. Те се тър-

---

[45] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 5, л. 206, а. е. 276, л. 1–2.
[46] Пак там, оп. 1, а. е. 710, л. 360, л. 429.
[47] Пак там, оп. 1, а. е. 710, л. 363, л. 463.
[48] Пак там, оп. 1, а. е. 708, л. 1–2.
[49] Пак там, ф. 22, оп. 2, а. е. 633, л. 1.
[50] Пак там, оп. 1, а. е. 710, л. 359, л. 431.
[51] Век, г. I, № 17, 4 май 1874.
[52] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 1–2, л. 3–4.

сят чрез връщане на заем от Христо Димов Шарланджи към протосингела на стойност 1000 гроша с лихва 15%[53]. Той обаче настоява да получи новия и стария запис за тези суми, преди да даде парите. Затова архимандрит Серафим Сливенски иска от Геров този запис, за да могат да вземат парите, завещани от Кирил Нектариев за девическото училище в града[54]. Именно чрез изплащането на този дълг в Татар Пазарджик търсят да получат завещаното от протосингела за девическото им училище. В Геровите бележки има сведения, че тези пари са били прибрани[55]. В писмо на архимандрит Серафим Сливенски от 25 август 1871 г. се съобщава, че са купили къща за девическо училище за спомен на покойния протосингел (за 3000 гроша) и са я дали под наем за 4 турски лири, които ще са в полза на учителката. Той моли да се изпрати остатъкът от парите, за да се „улеснят“[56]. Въз основа на изложените данни може да се обобщи, че в Пазарджик са вложили в имот парите на К. Нектариев, завещани за девическото им училище, на стойност 3000 гроша. Част от тях търсят от длъжника на протосингела в града Христо Димов Шарланджи, а останалото искат от Геров като един от изпълнителите на завещанието, за да си посрещнат нуждите. Сумата е била изплатена – в Геровия отчет са записани 3000 гроша за училището в Пазарджик[57].

По-голяма сума Кирил Нектариев дарява на девическото училище в Сопот. От отчета на Геров научаваме, че 450 т. л. са дадени на общината в Сопот с нареждане след смъртта му те да бъдат капитал на девическото училище в това село[58]. В словото на учителя Хр. Д. Павлов на парастаса на пловдивското училище в памет на покойния протосингел (26 октомври 1870 г.) се казва, че той е оставил 600 т. л. на Сопот за капитал на девическото училище, от които 450 е дал сам приживе, а 150 лири е разпоредил да се дадат след смъртта му[59]. Разполагаме със запис от 23 април 1870 г., от който се разбира, че Кирил Нектариев е дал на църквата „Св. Апостоли“ в Сопот 440 турски лири с условие да взима лихва по 44 лири на година докато е жив, а след смъртта му сумата да остане за капитал на девическото училище, от чиято лихва то да се поддържа. Няколко видни граждани, пръв сред които е подписан Минчо п. Вазов, се задължават да плащат лихвата на протосингела, в случай че църквата не направи това[60]. Отделно от даденото приживе, в допълнението на завещанието от 18 юли 1870 г. К. Нектариев оставя 16640 гроша на девическото училище в Сопот „за капитал“[61]. В отчета на Геров е отбелязано, че протосингелът е завещал след смъртта си още 16 000 гроша

[53] Пак там, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 7.
[54] ИАНГ, II, № 2029, 254–255; НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 450–451, а. е. 391, л. 2–3.
[55] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 359.
[56] ИАНГ, II, № 2029, 254–255; НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 277, л. 1–2.
[57] Век, г. I, № 17, 4 май 1874.
[58] Пак там.
[59] Право“, г. V, бр. 37, 9 ноем. 1870.
[60] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 19–20.
[61] Пак там, а. е. 708, л. 3-4.

за сопотското училище[62]. В архива на Геров се пазят сметки и други документи за една „мааза", купена в Пловдив за имот на девическото училище в Сопот от пари, завещани за него от покойния Кирил Нектариев. Тя е записана на името на Кирко Цветков и на Мария Герова. Тези и други съхранени източници отразяват движение на пари по този имот (кирия, лихви, ремонти, за училищното настоятелство и пр.) от 1873 г. до 1878 г.[63]

Тук е уместно да се спомене и за една воденица на Кирил Нектариев, която той разпорежда да се продаде, а парите от нея да се предоставят за капитал на девическите училища в Сопот, Карлово и Калофер[64]. В началото на 1871 г. Н. Геров и отец Йоаникий проучват мнението на сопотненци и калоферци относно това наследство. Надделява мнението да се продаде и парите да се поделят между трите общини. Идеята е през лятото на същата година представители от трите града да решат въпроса със завещаната воденица[65]. През лятото на 1871 г. от Карлово Геров уведомява Хр. Георгиев в Букурещ за трудности със завещаните недвижими имоти на покойния протосингел, произтичащи от разпоредбите на османското законодателство и правото на наследяване на недвижими имоти, които са вакъф. Той пояснява, че когато умре някой без преки наследници, такъв имот остава на правителството и по отношение на него никакво завещание няма сила. До скоро такъв имот наследявали само децата на починалия, а от 3–4 години наследяват и братя, родители и внуци, но братови деца и към онзи момент не наследяват. Така нивата и воденицата според закона трябва да се продадат на мезат (търг, разпродажба), а парите ще вземе правителството. И ако досега правителството не ги е продало, то е защото Евкафът (управлението на вакъфите) още не е научил, че му се е паднал този „келепир" за воденицата[66]. От своя страна Хр. Георгиев го кори, че не се е погрижил за нивата и воденицата, след като е знаел турския закон и настоява да се спасят тези мюлкове[67]. Какво точно е станало впоследствие не знаем, но в Герови бележки четем, че в началото на 1872 г. са постъпили 9000 гроша от продажбата на воденицата в Доганджи[68]. На 28 август 1872 г. една трета от тази сума (или 3000 гроша) е дадена на поп Йоаникий, за да я предаде на училището в Сопот, който удостоверява с разписка от същата дата, че е получил парите[69]. През август и септември 1872 г. по 3000 гроша са броени още на калоферското и карловското девически училища, които удостоверяват с разписки тяхното получаване[70]. В край-

---

[62] Век, г. I, № 17, 4 май 1874.

[63] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 2, а. е. 797, л. 4–5; оп. 1, а. е. 710, л. 32–34, л. 385, л. 497, а. е. 635, л. 2–3 и др.

[64] Пак там, оп. 1, а. е. 708, л. 1–2.

[65] ИАНГ, I, № 1220, с. 729.

[66] Пак там, № 519, с. 322.

[67] НА–БАН, ф. 18к, а. е. 45, л. 332.

[68] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 363.

[69] Пак там, л. 365, л. 472–473.

[70] Пак там, л. 365, л. 366, л. 469–470, л. 475.

на сметка в отчета от 1874 г. Геров потвърждава, че воденицата, по едно споразумение между Сопотска, Карловска и Калоферска община, е продадена и парите от нея са поделени за техните училища[71].

В завещанието от 8 юни 1870 г. протосингел Кирил Нектариев оставя на калоферското девическо училище за капитал 2000 гроша, а в допълнението – още 10 400 за същата цел[72]. В отчета на Геров сумата е 12 400 гр.[73] Отзиви за тези дарения има и във възрожденската преса. Дописка от Калофер във в. „Право“ от 1871 г. критикува материал, според който живеещите в чужбина калоферци са изиграли най-голяма роля за образованието и напредъка на народа. Има и много други и сред тях е и Кирил Нектариев, който е оставил пари за няколко училища в пловдивското окръжие, „в това число е облагодетелствано и нашето девическо училище с 12 000 гроша“[74]. И в този, и в следващия материал се наблюдава опит за преодоляване на регионалния патриотизъм, като се отдава заслуженото на дарителите без значение на родното място и на дарената институция. Така във в. „Македония“ през 1871 г. женското дружество в Казанлък отдава почит на Кирил Нектариев, който оставил незабравимо името си чрез родолюбивите си огромни жертви за пловдивското, карловското и калоферското девическо училище[75].

Тук, както и при пазарджишкото училище, част от парите се търсят чрез връщане на заем в размер на 100 т. л., дадени от Кирил Нектариев на калофереца Хр. Д. Караминков. Това се разбира както от бележката на протосингела с имената на неговите длъжници, така и от Герови писма[76]. Както посочих многократно, в началото на 1871 г. Геров подканя изпълнителите на завещанието, които са сред длъжниците на покойния протосингел, да се издължат, защото други пари, които са дадени с лихва, не могат да се вземат сега и ще се събират „полека“, а е време да започне изпълнение на завещанието[77].

По повод този дълг между Н. Геров и Хр. Караминков се води преписка за издължаването на сумата. През март 1871 г. двамата обсъждат, че стоте лири, които Хр. Караминков дължи на Кирил Нектариев, ще ги задържи за онези, „които святиня му има завещани за калоферското училище“. Геров му препоръчва той да се споразумее с училищното настоятелство в Калофер, което да даде разписка, че приема тези пари от завещанието на протосингела за капитал на девическото училище[78]. Хр. Караминков влязъл във връзка с училищното настоятелство и поискал то да се споразумее с изпълнителите на завещанието и да даде нужната разписка. От своя страна той иска мени-

---

[71] Век, г. I, № 17, 4 май 1874.
[72] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 1-2, л. 3-4.
[73] Век, г. I, № 17, 4 май 1874.
[74] Право“, г. VI, № 15, 7 юни 1871.
[75] Македония“, г. V, № 41, 11 окт. 1871.
[76] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 7; ИАНГ, I, № 503, с. 312.
[77] ИАНГ, I, № 512, с. 319.
[78] Пак там, № 1319, с. 784.

телница заедно с писмо или само писмо, подписано от всички изпълнители на завещанието за сигурност, че си е платил дълга и няма да бъде вече търсен по този въпрос. Караминков настоява Н. Геров да му изпрати записа за стоте лири[79]. На 5 април 1871 г. Геров съобщава, че същият ден е взел от калоферци разписка, че приемат сто лири, които покойният протосингел е завещал за капитал на девическото училище в Калофер и срещу нея им дал записа на Караминков, за да получат от него тези пари. Геров му казва да им ги изплати. Той му съобщава още, че подписва писмото от всички изпълнители на завещанието за негова здравина – Геров за себе си и за Хр. Георгиев, от когото е упълномощен, Хр. Гешов го подписва за Е. Георгиев, от когото има пълномощно. Другите изпълнители на завещанието не са там, за да го подпишат[80]. Разписката, за която говори Геров, също е от 5 април 1871 г. С нея трима калоферци удостоверяват, че приемат в Пловдив 10 400 гроша, завещани за девическото училище в Калофер. Когато ги предадат на църковно-училищното настоятелство, ще вземат редовна разписка, подписана и подпечатана, за да я дадат на изпълнителите на завещанието[81]. В средата на април Хр. Караминков все още не е изплатил сумата. Уточняват се последни подробности, свързани с документите и механизма на изплащането ѝ. Той известява още, че в Калофер ще правят девическо училище и ще употребят парите за зданието, но ги посъветвал да му отворят партида в училищните книги, за да му се дава лихвата и тя да е в помощ на училището[82]. Междувременно Караминков е броил дължимата сума. На 16 август 1872 г. на калоферското девическо училище са дадени още 1600 гроша, „за да ся изпълни колкото му е завещано“[83]. Това вписване показва, че отреденото за калоферското училище е било изплатено окончателно в средата на 1872 г.

Още приживе протосингел Кирил Нектариев дарява на общината в Карлово, където е живял последните двадесет години от живота си, 50 000 гроша, а е наредил след смъртта му те да останат за капитал на девическото училище в града. Освен това, около два месеца преди смъртта си дава 10 000 гроша за направа оградата на женското училище в Карлово[84]. Това е според отчета на Геров от 1874 г. В документацията има интересни сведения около перипетиите с даренето от 50 000 гроша. Нещата започват доста по-рано, всъщност трудно е да определим кога точно К. Нектариев за пръв път взема решение да дари пари за карловското училище. По повод предложението на Н. Геров да даде парите си под лихва някъде в Османската империя, тъй като лихвата в руските кредитни учреждения е ниска, той отговаря, че преди време е дал пари на църквата в Карлово под лихва, от където му давали лихва известно време, след което преустановили. Това са пари, предвидени

[79] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 2, а. е. 410, л. 11, оп. 1, а. е. 275, л. 1–2.
[80] ИАНГ, I, № 1320, 784–785.
[81] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 422–423.
[82] Пак там, ф. 22, оп. 2, а. е. 410, л. 12.
[83] Пак там, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 364.
[84] Век, г. I, № 17, 4 май 1874.

да останат за училището в Карлово. Затова намира за рисковано да ги държи в Турция[85]. В следващите години К. Нектариев настоява пред Геров да се погрижи за прибирането на тези пари, изпратен е и специален човек с тази задача при тях[86]. На 1 април 1867 г. настойниците на девическото училище в Пловдив издават документ, че приемат в запис от карловската община 40 000 гроша, завещани от „негово преподобие" за девическото училище в Пловдив, с условие да му плащат годишна лихва 10%, докато е жив. След смъртта му те ще останат „благодеяние" за девическото училище. Дават и „обязателство" на 30 ноември да плащат ежегодно по 4000 гроша на К. Нектариев[87].

Една година по-късно, на 1 април 1868 г., със запис К. Нектариев дарява 50000 гроша на църквата „Успение на Пресвета Богородица" в Карлово с условие да взема лихва от тях по 4000 гроша на година, докато е жив, които след смъртта му ще останат за капитал на девическото училище в града. Ако църквата не изплаща лихвата в уреченото време, подписалите записа се задължават да броят сумата на отец Кирил[88]. Последните посочени документи не разкриват какви са мотивите на Кирил Нектариев за решението му да прехвърля дарения между карловското и пловдивското училище. Но е сигурно поне това, че поучен от опита си от отминалите години, той се е опитал със записи да задължи облагодетелстваните от него институции да му изплащат лихвите за дарените капитали, с които той преживява до края на дните си, както разбираме от съхранената кореспондненция. На 21 ноември 1868 г. К. Нектариев иска от Геров да представи карловския запис за подпис на архимандрит Дамаскин, както и да поиска от Тодораки Искров друг запис, който са дали карловци на негово име[89]. Вероятно става дума за пловдивския запис от 1 април 1867 г. На 30 ноември 1868 г. Геров изпраща на К. Нектариев записа за 50 000 гроша, потвърден от църковното настоятелство[90]. Перипетиите около получаването на пловдивския запис продължават още година-две, за да завършат благополучно едва през лятото на 1870 г. Как става това, ще проследим при разглеждане на даренията за пловдивското училище.

По повод даренията за карловското училище интересно е едно съобщение в писмо на Хр. Георгиев от Букурещ до Н. Геров от 16 април 1870 г. В него той казва, че с благодарност е видял, че карловци са се съгласили да започнат да правят сграда за девическото училище, още повече че такава е била волята на протосингела, както и на покойните вуйчовци (Пулиеви, други благодетели на карловското училище)[91]. Обяснение за тези думи се съ-

---

[85] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 5, л. 100–101, а. е. 189, л. 15–16.

[86] Пак там, оп. 1, а. е. 5, л. 104–105, а. е. 189, л. 17, л. 20–21, л. 23, л. 25, л. 27; ИАНГ, II, № 1804–1805, 100–101.

[87] НБКМ–БИА, ПА 2190–2191.

[86] Пак там, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 11–12.

[89] Пак там, а. е. 189, л. 40.

[90] Пак там, а. е. 5, л. 112–113.

[91] ИАНГ, I, № 496, с. 308.

държат в писма на М. Н. Пулиева до нейната братовчедка М. Х. Герова. Тя съобщава за колебанията и трудностите на общината в Карлово да се заеме с направата на ново здание за девическо училище, гъй като искала да направи първо училище за момчетата. След основаване на женското дружество през септември 1869 г. усилията се насочват към привличане на още девойки в училището и подобряване на тяхното образование. Започва строеж на сграда за девическо училище. Именно тогава идва помощта на Кирил Нектариев от 10 хиляди гроша, благодарение на която училището започнало да се прави, „щото днес е вече на свършване“[92]. В края на 1870 г. обаче има проблеми със строежа на училището и от Карлово настойчиво молят да получат част от наследството, завещано им от протосингел Кирил Нектариев. Геров предлага тези пари да се търсят чрез старите задължения на църквата към Кирил Нектариев, като епитропите направят точен разчет за какво ще се харчат парите, защото ще трябва да даде сметка на изпълнителите на завещанието[93]. След смъртта на Кирил Нектариев, на 25 февруари 1871 г., Ана Пулиева от Карлово пише на Мария Герова в Пловдив, че карловското девическо училище трябва да бъде завършено. Затова молят Н. Геров, ако е възможно, да даде от „вуйчовите пари“ две хиляди гроша[94]. На 5 март 1871 г. М. Пулиева припомня пак за тези пари и иска да се дадат от тях за довършване на училището, защото възнамеряват да го осветят идущата неделя[95]. На 16 март 1871 г. А. Пулиева припомня на Геров какви пари са отпуснати досега и какво е останало да се дава от завещаното от покойния протосингел за карловското училище[96].

Във възрожденската преса отразяват широко даренията на Кирил Нектариев за девическото училище в Карлово. Още през 1869 г. във в. „Македония“ се появява дописка за мъжкото училище в Карлово, като се споменава „достопохвалното“ поведение на Кирил Нектариев, който подарил 50 000 гроша за капитал на девическото училище с обещание само да взема лихвата, докато е жив[97]. По-късно в същия вестник женското дружество „Възпитание“ в Карлово благодари на своите благодетели, както и на по-ранните благодетели на девическото училище отец Кирил и покойния Ив. Ст. Гешооглу[98]. На 22 октомври 1870 г. М. Пулиева пише на М. Герова, че женското дружество е писало „завчера да ся обнародова за дедовата смърт“[99]. На 2 ноември 1870 г. тази дописка е публикувана във в. „Право“. В нея се прави равносметка на направеното от Кирил Нектариев за учебното дело. Освен 50 000 гроша, които приживе подарил за капитал на девическото училище, той станал при-

[92] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 2, а. е. 999, л. 1-3, а. е. 903, л. 2-3.
[93] ИАНГ, I, № 829, с. 515.
[94] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 2, а. е. 900, л. 11.
[95] Пак там, ф. 22, оп. 2, а. е. 903, л. 24–25.
[96] НА–БАН, ф. 18к, а. е. 126, л. 10.
[97] Македония“, г. III, бр. 10, 1 февр. 1869.
[98] Пак там, г. IV, бр. 59, 19 юни 1870.
[99] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 2, а. е. 903, л. 13–14.

чина да се започне и новото му здание, като насърчил настоятелството и принесъл помощ от 10 000 гр. Обещавал да даде и онова, което не достигне. Благодарение на това училището започнало да се прави и днес е на свършване[100]. В словото на парастаса на пловдивското училище Хр. Павлов споменава, че приживе Кирил Нектариев е отделил 50 000 гроша, които след смъртта му ще бъдат за капитал на девическото училище в Карлово. Отделно е дал още 10 000 гр. за неговата направа[101].

Най-големи са пожертвованията на протосингел Кирил Нектариев за пловдивското девическо училище. В първото си завещание от 8 юни 1870 г. той оставя 2000 гроша за девическото училище в Пловдив, а с допълнението от 18 юли – още 10 000 гр. за капитал и „да си направат удаите“[102]. В отчета на Геров от 1874 г. четем, че приживе отецът е дал 1800 турски лири да се наместят така, че училището да има „вечен приход“ за издръжката си, без да може да се пипа капиталът. Отделно в завещанията си е оставил за същото училище още 12 000 гр.[103] В словото на учителя Хр. Павлов на парастаса за К. Нектраиев на 26 октомври 1870 г. се казва, че най-голямо благодеяние е направил той на девическото училище в Пловдив, за което още приживе е наредил да има от него вечен ежегоден приход около 12 000. Освен това, отделил е и едно немалко количество, за да се преправи училището така, че да идват в него девойки отвън да се учат[104]. Такива са фактите за дарените средства за пловдивското девическо училище. Грижата около тяхното наместване, за да представляват негов вечен капитал, но в същото време да дават годишен приход в полза на училището, продължава няколко години. Отново най-деен е руският вицеконсул в Пловдив Найден Геров.

Как и при какви обстоятелства се стига до идеята пожертваните приживе средства от протосингел Кирил Нектариев за пловдивското девическо училище да се използват за направа на стаи за идващи отвън девойки за учение, разкрива съхранената кореспонденция. По-конкретните сведения са от лятото на 1870 г. Геров пише на Хр. Георгиев, че се е повишил интересът на околните общини към пловдивското девическо училище, до голяма степен и под влияние на успешно преминалия годишен изпит. От там искат да изпратят девойки на учение в пловдивското училище. В него обаче няма място за дошли отвън момичета, а от общините не искат да ги оставят в частни домове. Така се зародила идея да се направят две-три стаи в двора на училището за тази цел. Тъй като не разполагало с нужните средства, настоятелството поискало чрез Геров помощ от протосингел Кирил Нектариев. Геров взел позволение от него, когато се вложат парите в Министерството (така те назовават руското правителство), тъй като лихвата ще идва чрез Геров, да

---

[100] Право, г. V, бр. 36, 2 ноем. 1870.

[101] Пак там, бр. 37, 9 ноем. 1870.

[102] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 1–2, л. 3–4.

[103] Век, г. I, № 17, 4 май 1874.

[104] Право, г. V, № 37, 9 ноем. 1870.

му се дава само една трета от нея, а другите две трети да се предоставят за направа на стаите. Лихвата ще дойде след време, а стаите са нужни сега, затова Геров обещал помощ, макар това да го затруднявало[105].

По това време между Геров и настоятелите на училището се разгаря конфликт. Н. Чалики и В. Иванов съобщават на Геров, че в Пловдив прекратяват направата на училището и искат общ събор, на който да получат нужните разяснения. Настоятелите обвиняват Геров, че е направил нещо против тяхната воля, за да вземе записа (темесюк) на Кирил Нектариев от общината[106]. Какво стои зад тази информация става ясно от последвалата кореспонденция с Н. Чалики. Геров обяснява, че настоятелството иска да направи нещо, което той не одобрява, затова оттеглил обещанието си за помощ. Но „като искат да напряват одаите непременно, както тии си щат, може да дадат сега пари да ги направят, па когато дойде помощта, да си ги земат". Когато им попремине ядът, ще разберат и сами причините за поведението на Геров. Колкото до темесюка на протосингел Кирил Нектариев за 30 хиляди, даден навремето на тяхната община, за да се съберат негови дългове от Карлово, Геров го поискал от общината им, като в замяна им дал запис за 150 хиляди гроша. После протосингелът вместо тези 30 хиляди дал на училището 150 хиляди гроша, а тези 30 хиляди заедно с още 20 хиляди оставил за капитал на девическото училище в Карлово. От тогава Геров три години иска този темесюк, за да го даде на карловци. Те все обещавали да го дадат, а сега вместо него дали едно писмо на протосингела до В. Х. Милков, с което той го бил упълномощил навремето да иска от карловци тези 30 хиляди гроша. Но тъй като го дали в последния момент, той по-късно видял измамата[107]. След получаването на това писмо в Пловдив Н. Чалики запознал общинарите с Геровите обвинения и те били изненадани. Те смятат, че ако е станала греша, тя е между Христо Гешов и Геров. Веднага помолили Стефан Гешов да поправи нещата. Той прегледал книжата и видял грешката, връчил на Чалики темесюка на карловската община, който той праща на Геров. Колкото до стаите за училището, засега са ги оставили и когато общината се „улесни", ще ги направи[108].

След смъртта на протосингел Кирил Нектариев, през есента на 1870 г. Геров припомня, че е обещал лихвата от парите, които са у Хр. Георгиев, за направа на стаите за девическото училище. Когато той предаде парите на Министерството, да задържи лихвата за тази година, за да се даде според назначението[109]. В отговор Хр. Георгиев съобщава, че от Министерството все още не е дошло до букурещкото руско консулство никакво известие относно парите на К. Нектариев. Изказва обаче колебание относно лихвата от

---

[105] ИАНГ, I, № 497, с. 309.
[106] Пак там, II, № 2729, с. 754, I, № 1163, 696–697.
[107] Пак там, II, № 2730, 754–755.
[108] Пак там, № 2731, с. 755.
[109] Пак там. I. № 502. с. 312.

капитала при положение, че нямат от отеца писмо за това[110]. Тъй като Хр. Георгиев писал на Геров да се отнесе по въпроса за тези пари до Евлоги Георгиев, защото сметката е у него, Геров уведомява и Евлоги за искането от настойниците на пловдивското девическо училище да им се даде годишната лихва на наречения капитал. Обяснява, че поради оскъдност не може да се събере помощ за училищата, а тази година ще се вземе още един учител, с което разноските стават по-големи. Геров моли Евлоги да се разпореди да се изплати по-скоро лихвата. Тук, а и в други писма, Геров предлага лихвата на капитала да се смята от 1 септември, въпреки че протосингелът е починал на 16 септември, като мисли, че 15 дни няма да навредят[111].

На 31 октомври 1870 г. Геров обяснява на Хр. Георгиев защо нямат писмо за лихвите от капитала за построяване на стаи за пловдивското девическо училище. „Дето немате писмо причината е, че тука повечето работи си вършим с дума“, та ако бил споменал на отеца за такова писмо, той щял да се обиди. Обричането му обаче е станало толково явно, че дори пловдивската община му писала благодарствено писмо. Ако не се дадат парите, това ще се възприеме като посегателство „от наша страна“ върху правдините на училището. След като не успели лятото да направят стаите, решило се лихвата заедно с онези 10 хиляди гроша, които Кирил Нектариев е оставил за същото в „старото си завещание“, да използват следващото лято да се поправи училището „из ново, защото е никакво сега“. Това било съобщено на парастаса, направен от пловдивското училище в памет на Кирил Нектариев на 26 октомври и казаното там слово е публикувано във вестниците. След такава разгласа, ако се направи нещо по друг начин, „ще ся повдигне тука такъв вик“ и за да не се изложи, Геров ще трябва сам да извади и да даде десет хиляди гроша[112]. Парите за „удаите“ – 10 000 гроша, са дадени на 25 март 1871 г. на благовещенското девическо училище в Пловдив, което е записано в Геровите бележки и за което е запазена разписка от настойниците на училището от март 1871 г.[113] Другите 2000 гроша са дадени по-късно, през 1873 г.[114]

През есента на 1871 г. Геров настоява пред Хр. Георгиев да се изплати лихвата на училището от капитала на протосингела, който е у тях, защото са взели още един учител и разноските са големи[115]. На 18 декември отново подканя за лихвата, тъй като училището има нужда от пари и той му е дал 60 т. л. в заем[116]. Междувременно, в отговор на Геровите настоявания, на 14 декември Хр. Георгиев изпраща сметката за парите, които са за женското

---

[110] Пак там, № 504, 313–314.
[111] Пак там, № 208, с. 121.
[112] Пак там, № 505, 314-315.
[113] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 358, л. 393а–394.
[114] Пак там, а. е. 710, л. 77.
[115] ИАНГ, I, № 522, 323–324.
[116] Пак там, № 525, с. 325.

училище и са при брат му в Галац. Приключил е сметката до 31 декември 1870 г., а не до 1 септември същата година, за да бъде сумата „равна“. За да стане това, те прибавили към нея още 1,61 лири. Така цялата сума е 1800 турски лири към края на 1870 г. Лихвата за 1871 г. е 108 лири, които Геров може да тегли в Цариград върху партидата им у Хр. Караминков. Иска от него, когато даде парите на настоятелството, да вземе редовна разписка, която да изпрати в Букурещ[117]. Следващите сведения, с които разполагаме, са за изплащане на лихвите за 1872 г. На 13 юли 1873 г. Евлоги Георгиев пише на Геров, че за да се избегнат недоразумения и да престане всяка преписка относно лихвата за 1800 турски лири, капиталът на Кирил Нектариев, от 1 януари до 30 април 1872 г., му разрешава да изплати на настоятелството на училището тази лихва. При това да настоява общината да му направи едно редовно писмо, че 1800 турски лири са взети от него и са наредени в Петербург под нейно владение. Когато изплати лихвата за тях, да му съобщи, за да завери в партидата му[118]. Защо лихвата е до края на април 1872 г., ще стане ясно от следващото изложение.

Успоредно с уточненията за лихвите върху парите, които са на съхранение у братя Георгиеви в Румъния, между тях и Н. Геров се водят и други разговори, свързани с влагането на капитала, завещан за пловдивското девическо училище, в чужди кредитни учреждения или обличането му в акции или облигации, за да носят ежегоден приход, като капиталът остава невредим. Тези усилия продължават няколко години и намират своя край през пролетта на 1872 г.

В цитирани вече и други писма на Кирил Нектариев от 1865–1866 г. той многократно заявява желанието си парите му да бъдат внесени в руска банка с предварително условие да взема лихвите докато е жив, а след смъртта му и капиталът, и лихвата да останат на някое училище „тука“[119]. Първите сигурни известия за постъпки пред руското правителство са от 1866 г. С писмо до директора на Азиатския департамент и до руския посланик в Цариград Н. Игнатиев, на когото изпраща и копие от писмото до Азиатския департамент, с дата 7 март, Геров обосновава нуждата от грижа за девическото образование, като се мотивира с опасността за православието от чуждите и в случая от католическата пропаганда, която проектира откриването на девическо училище в Пловдив. Затова протосингел Кирил Нектариев решил да пожертва 10 000 сребърни рубли за подобряване на православното девическо училище в града, като му осигури постоянен доход. Геров обяснява ситуацията в Османската империя, която е непостоянна и несигурна. Той би искал да се вложат парите в руско кредитно учреждение. Тъй като процентите, които биха се получавали от него, няма да гарантират подобряването на училището, а и капиталът не е достатъчно голям, за да осигури нуж-

[117] Пак там, № 524, с. 325; НА–БАН, ф. 18к, а. е. 45, л. 341.
[118] ИАНГ, I, № 227, с. 135; НА–БАН, ф. 18к, а. е. 44, л. 154, л. 175.
[119] ИАНГ, II, № 1800, с. 98; НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 709, 80–81, л. 82, л. 83.

ната лихва, попечителите на училището молили Геров да проучи възможността да се отдаде сумата в разположение на императорското правителство, за да може лихвеният процент да е по-голям, отколкото би дало кредитното учреждение[120]. В съпроводителното писмо до Н. Игнатиев Геров посочва, че капиталът е пожертван в полза на пловдивското девическо училище по негово убеждение[121].

Още от самото начало се търси съдействието на братя Евлоги и Христо Георгиеви в Румъния за вместването на парите. Те са руски поданици и са в близки отношения с руските консули в Букурещ. Развиват успешна търговия, а с времето се ориентират и към банкерско-лихварски операции[122]. Ето защо през 1866 г., по настояване на К. Нектариев, Н. Геров съобщава на Е. Георгиев за своите постъпки пред Министерството относно неговите капитали. От своя страна вероятно братя Георгиеви също предприемат някакви стъпки в тази посока[123]. Както може да се съди от документите, намиращите се у тях суми са дадени в услуга на фирмата Пулиеви-Георгиеви, които да вложат в своята търговска дейност, но и да носят годишна лихва. Това е честа практика в дарителската дейност на нашите възрожденци. В литературата е отбелязано, че при липсата на българска държава и при несигурните условия в Османската империя, канторите на Евлоги и Христо Георгиеви оставали най-сигурното място за влагане на народни пари[124].

В началото на април 1867 г. Геров е получил писмо от Кирил Нектариев, като обещава да извърши онова, за което го моли[125]. На 27 април същата година Хр. Георгиев пише на брат си в Галац, че „за дедовите протосингелови пари утре ще пише Найден на Министерството". Какво точно е предприел Геров, документите не разкриват, но той все пак дава обнадеждаващи известия по този въпрос на К. Нектариев през лятото на 1867 г.[126] Документи от следващата година дават основание да се предполага, че ако Геров е действал в тази посока пред Азиатския департамент, от там са поискали лично прошение от дарителя. В началото на 1868 г. между Н. Геров и братя Георгиеви се обсъжда необходимостта от изготвянето на подобен документ, както и предвиждане за начина на влагане на парите, за да бъде отразен в прошението. Вероятно Хр. Георгиев не успява да предложи навреме яснота по този въпрос, поради което се решава в прошението да бъде вписано, че парите са у Хр. Георгиев и се предоставя право на Н. Геров да се договори с него как точно

---

[120] Документи за българската история. Т. 1. С., 1931, № 340, с. 401 (по-нататък: ДБИ). Вж още № 351, с. 409.

[121] Пак там, № 341, с. 402.

[122] *Глушков, Х.* Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност. С., 1982, с. 191.

[123] ИАНГ, I, № 203, с. 119; НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 92–93, а. е. 709, л.86–88, л. 90.

[124] *Глушков, Х.* Дейността на братя Евлоги и Христо Георгиеви за съхраняване на даренията на родолюбиви българи във Влашко и Молдова. – В: Дарителите Евлогий и Христо Георгиеви. С., 1998, с. 117.

[125] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 2, а. е. 861а, л. 126–127.

[126] НА–БАН, ф. 34к, а. е. 682, л. 24; НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 709, л. 91.

ще бъдат представени в Министерството парите и прошението[127].

Действително на 4 март 1868 г. протосингел Кирил Нектариев пише до Н. Геров относно познатото му намерение да отдели за пловдивското девическо училище капитал, от който то да има вечен приход. За целта прилага едно прошение до Азиатския департамент. Изпраща писмо до Евлоги и Христо Георгиеви, а моли Геров да се потруди да се споразумеят по-скоро, за да завърши работата докато е жив[128]. На същата дата Геров изпраща до братята в Румъния писмото и копие от завещанието на К. Нектариев. Иска от тях да му съобщят как намират за по-добре да се свърши работата и не е ли възможно тези пари, като се превърнат в билети от вътрешния петпроцентен заем, както пише в прошението, да се изпратят направо в Азиатския департамент или чрез генералното консулство в Букурещ, или както намерят за по-добре. Иска отговор на тези въпроси и едва след това ще изпрати в Департамента прошението на отец Кирил Нектариев[129]. В писмото до братя Георгиеви от 4 март протосингелът напомня, че парите, които има намерение да посвети на девическото училище в Пловдив, са онези, които са у тях, предадени на покойния им чичо Никола Т. Пулиев на 10 март 1866 г. Затова същия ден е предал на руското императорско вицеконсулство в Пловдив прошение до Азиатския департамент, от което Геров изпраща копие до братята. Отецът моли да се договорят по какъв начин ще се представят тези пари в Азиатския департамент[130].

Прошението на протосингел Кирил Нектариев е подписано в Пловдив на 4 март 1868 г. В него той посочва, че като е на седемдесет и пет годишна възраст, намислил приживе да си нареди „благоприобретеното имение", така че след смъртта му да послужи за образованието на неговите сънародници, които имат нужда от него, и то най-много сега, когато западните пропаганди се ползват от тази нужда и под предлог, че разпространяват образованието, ги отвличат от православието. Заради това отделя на българското девическо училище в Пловдив, наречено Благовещенско, хиляда и петстотин турски лири за вечен непокътнат капитал, от който училището да взима постоянно приход по следния начин. По сегашния курс тези пари са приблизително 10 000 сребърни рубли. От тях да се купят билети от вътрешния петпроцентен заем с печалба, а лихвата им да се даде за издържане на споменатото училище. Тъй като в Османската империя няма нищо сигурно и постоянно, той моли Геров да действа пред императорското министерство да приеме неговото пожертвуване, за да се оздрави от него вечен приход за споменатото училище. Парите, които се посвещават, 1500 турски лири, са в Букурещ у познатия на Министерството негов родственик Христо Георгиев, а Н. Геров ще се уточни с него за представянето им в Азиатския департамент в билети от

---

[127] ИАНГ, I, № 438, с. 277, № 440, с. 279, № 441, с. 279.
[128] ДБИ, I, № 395, 454–455.
[129] Пак там, № 397, 456–457.
[130] Пак там, № 396, с. 456.

вътрешния заем. Когато Департаментът ги приеме, той моли да изпраща лихвата в руското консулство в Пловдив, което докато е жив ше я дава на негово разположение, а след смъртта му ще предава на началството на училището[131].

Вероятно документите са депозирани в Азиатския департамент, защото на 28 юни 1868 г. Н. Геров съобщава на К. Нектариев, че още няма отговор от Министерството за неговата работа, а очаква скоро от Христо Георгиев сведение по този въпрос. В края на същата година Хр. Георгиев лично пише на К. Нектариев, че парите му до момента още не са наредени[132].

В следващите месеци и години братя Георгиеви проучват цените на билетите от руския заем, които по това време се покачват и те намират за неизгодно да ги купят при тези условия. Хр. Георгиев е говорил с руския консул в Букурещ барон Х. Офенберг, като му обяснил, че е по-изгодно да се купят билети от влашкия заем. Консулът предложил това да бъде обяснено в Министерството и смята, че то ще одобри, като предложил и своето съдействие[133].

До началото на 1870 г. развитие по случая все още няма. На 22 февруари същата година К. Нектариев пита Геров какво пише Хр. Георгиев за неговите пари, които трябва да се вложат в банка, тъй като идва краят на живота му и той се притеснява[134]. През пролетта на 1870 г. Геров изразява надежда пред Хр. Георгиев, че скоро парите ще бъдат поискани чрез императорското консулство в Букурещ в облигации от влашкия заем Опенхайм или в брой, за да се вземе по-голяма лихва. За да не се удължава работата и за спокойствието на протосингела, той писал да се поискат направо чрез букурещкото консулство. При все това, на 18 юли 1870 г. Е. Георгиев пише на К. Нектариев, че парите още не са наредени, но се надява скоро да влязат в ред според неговото желание. Лихвата на парите, която братята плащат на протосингела, е 6%[135]. В началото на 1871 г. изпълнителите на завещанието узнават, че Министерството отказва да приеме парите, завещани за пловдивското девическо училище, по друг начин освен в руски книжа[136].

Едва през пролетта на 1872 г. идва разрешение за парите на Кирил Нектариев, пожертвани за пловдивското девическо училище. Н. Геров е в С. Петербург по разни въпроси от служебен характер. Както самият той пише в писмо до Азиатския департамент на 7 юни 1872 г., особено важен сред тях е този за образованието на сънародниците му, в което императорското министерство приема живо участие. Трябва да се търси средство за сигурно

---

[131] Пак там, № 395, 455–456; Копие от прошението се пази в: НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 5, л. 104–105.

[132] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 5, л. 110–111, а. е. 709, л. 98–99.

[133] ИАНГ, I, № 442, с. 280, № 445, с. 281, № 448, 282–283, № 464, с. 291, № 469, с. 295; НАБАН, ф. 18к, а. е. 45, л. 296–297, л. 300, л. 319 и др.

[134] ИАНГ, II, № 1806, 101–102.

[135] Пак там, I, № 494, с. 307; НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 709, л. 106–107, л. 114–115.

[136] ИАНГ, I, № 512, 318–319, № 514, с. 320.

поместване на парите, пожертвани сега в значително количество за издържане на училищата, като например сумата от протосингел Кирил Нектариев в полза на девическото училище в Пловдив и от митрополит Панарет Рашев за учредяване на семинария в Търново. Първата сума е предадена от Геров в Азиатския департамент[137]. Една от целите на Геровото пребиваване в Петербург е именно да се вместят парите на Кирил Нектариев[138].

Какво точно се случва, научаваме по-подробно от писмо на Геров до Азиатския департамент от 2 юни 1872 г. В него той пише, че представя шест петпроцентни консолидирани облигации на железните пътища. Това са 1750 фунта стерлинги или 11 200 сребърни рубли, съставляващи пожертвованието на покойния Кирил Нектариев, което първоначално е обявено от него като 1500 т. л. и после от прираста на процента е достигнало до означената сума. Моли Азиатския департамент да уведоми за получаването на тези пари и да издаде документ на името на означеното българско благовещенско девическо училище в Пловдив, за да го предостави на началството на училището. Процентът от парите всеки път да изпраща, съгласно волята на пожертвователя, в повереното му вицеконсулство за предаване по принадлежност[139].

В архива на Н. Геров има документи с информация за лихвите от капитала на Кирил Нектариев за 1873–1876 г., платени от Азиатския департамент за девическото училище в Пловдив[140]. Геров съобщава, че лихвата трябвало да се плаща в злато, за да не се мени според курса на книжната рубла. До войната те са пращани редовно в руското вицеконсулство в Пловдив и са предавани на настоятелството на българските училища под надлежна разписка, която винаги е изпращана в руското Министерство на външните работи[141]. В литературата се откриват сведения, че до 1909 г. императорското Министерство на външните работи е изплащало лихвите от капитала на Кирил Нектариев, като в различна политическа конюнктура те са пращани първо до руското, после и до френското консулство в Пловдив. След закриване на епархиалното училище и откриване на Пловдивската девическа гимназия външно министерство разрешава лихвата да се дава на общинските първоначални училища в Пловдив. При всеки конкретен случай се взимало решение как и за какво да бъдат използвани лихвите от капитала[142].

Интересно е да посочим, че според завещанието Кирил Нектариев оставя на гръцкото училище в Пловдив 500 гроша, които са броени през март 1871 г.[143]

---

[137] ДБИ, II, № 58, 53–54.

[138] ИАНГ, I, № 209–210, 121–122; НА–БАН, ф. 18к, а. е. 15, л. 46–47, л. 48–49; ДБИ, II, № 52, с. 50.

[139] ДБИ, № 55, с. 52.

[140] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 2, а. е. 797, л. 2, оп. 1, а. е. 553, л. 5–11.

[141] Пак там, ф. 22, оп. 1, а. е. 5, л. 202–203.

[142] Пак там, ф. 22, оп. 1, а. е. 278, л. 1–4, а. е. 5, л. 202-203; *Велев, С.* Цит. съч., 436–437; *Барутчийски, С.* Цит. съч., 16–18.

[143] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 1-2, а. е. 710, л. 359.

Както четем в отчета на Геров от 1874 г., дадените приживе суми заедно с оставеното в завещанията след смъртта му за просветното дело, са общо 349 590 гроша[144]. Освен пари, Кирил Нектариев завещава и недвижимо имущество за просветното дело. Завещават се суми и имоти не само за родното място, но и за училища в околни селища, макар всички те да са в „пловдивско окръжие". Облагодетелстваните институции от своя страна оповестяват и благодарят в пресата за даренията на протосингела. Както показват изворите, почти навсякъде, където получават част от наследството на К. Нектариев, влагат парите в изграждане на училища, в ремонти на съществуващите или пък в купуването на недвижим имот, който се отдава под наем, а „кирията" се насочва към нуждите на училището.

Заедно с това, макар и по-малки суми, са предвидени за църкви, манастири и свещеници, за болници и пр. На църковното настоятелство в Пловдив Кирил Нектариев оставя в първото си завещание 550 гроша. Имаме вписвания и разписка за получаването им[145].

На духовния български събор в Цариград завещава 3000 гроша, а са отчетени от Геров като дарени 3120 гроша[146]. Грижите за предаването на парите започват веднага след смъртта на Кирил Нектариев и завършват през април 1871 г. С това е натоварен Хр. Караминков, калоферец, търговец в Цариград и един от изпълнителите на завещанието на покойния протосингел. В писмо от 17 октомври 1870 г. Н. Геров му съобщава, че са завещани 30 т. л. за архиерейския събор в Цариград, които предстои да бъдат дадени по предназначение[147]. На 15 март 1871 г. Геров пише на Караминков, че е започнало раздаване според завещанието. Трябва да се дадат и онези 30 т. л., които са завещани за българския духовен събор в Цариград. Той му изпраща една полица по партида у Хр. Тъпчилещов за 40 т. л., 30 от които да даде на духовния събор под разписка и да я изпрати после на Геров, за да се намира при другите книжа, свързани със завещанието[148]. На 23 март 1871 г. Караминков известява, че ще даде 30 лири на духовния събор в Цариград, когато ги събере[149]. На 13 април 1871 г. вече съобщава, че е броил на духовния български събор 30 лири и изпраща разписката[150]. В Геровите записки пише, че на духовния събор в Цариград са броени 3120 гроша на 25 март, а разписката на председателя на архиерейския български събор в Цариград Иларион Ловчански е с дата 29 март 1871 г.[151]

Протосингел Кирил Нектариев завещава пари на свещениците в селищата, в които е дал средства за девическите училища. Така например той

---

[144] Век, г. I, № 17, 4 май 1874.
[145] Пак там; НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 358, л. 395–396.
[146] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 3-4; Век, г. I, № 17, 4 май 1874.
[147] ИАНГ, I, № 1315, с. 782.
[148] Пак там, № 1319, с. 784.
[149] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 2, а. е. 410, л. 11.
[150] Пак там, л. 12.
[151] Пак там, оп. 1, а. е. 710, л. 358, л. 406–407.

предвижда за пазарджишките свещеници 120 гроша, за копривщенските – 60, за карловските от църквата „Св. Богородица“ – 150, а от „Св. Никола“ – 100, за сопотските – 200, за шипченските – 50, за казанлъшките – 25, за поповете в осемте пловдивски църкви – 200, за пазарджишките калугерки – 250 гроша и пр.[152] В отчета на Геров от 1874 г. е записано, че на свещениците в онези селища, за чиито училища са дадени пари, е раздал общо 1375 гр.[153] За всички тях имаме вписвания в Геровия тефтер за изпълнение на завещанието, както и разписки, подобно на разписките за девическите училища, най-често написани и издадени в същия ден, в който е написана разписката и за училището[154]. Отделно от тях Кирил Нектариев оставя пари и на манастири. На седем пловдивски манастири завещава 700 гр., на светогорските манастири – 1600, на Йерусалим – 2000, на Рилския манастир – 200, на Троянския и Соколския манастир – 200 гроша, на калоферския – 500 гр. и пр.[155] За тях, подобно на свещениците в отделните селища, също има запазени разписки за издължаване на сумите, както и вписвания в Геровия тефтер. Още в първото си завещание К. Нектариев предвижда 200 гроша за Рилския манастир и 100 за неговия духовник. На 1 юни 1871 г. са броени парите за Рилския манастир и изповедника Кирил на Кирил Нектариев в този манастир, разписка за които е написана на 28 май 1871 г.[156] Освен пари, дарения под формата на имот оставя Кирил Нектариев и на някои манастири в Карлово, Сопот и Калофер.

Той дарява 10 000 гроша за направа на черквата в Сопотския манастир „Възнесение“, в който е приел монашески чин. В завещанието си му оставя още 10 000 гр.[157] Там пише, че тези пари ще се дадат, когато правят църква, а ако не правят църква – с тях да купят мюлк[158]. Освен това 2000 гроша ще им се дадат с лихва да правят „миримат“ на тяхната чешма (да я поправят), но са длъжни да четат в годината по 20 псалтира и по един парастас за неговата грешна душа. Отделно се предвиждат суми и за монасите в този манастир[159]. Тези суми са вписани в Геровите тефтери, за получаването им разполагаме и със съответните разписки[160]. Кирил Нектариев дарява една ливада на Йоаникий Стоянов, която след неговата смърт ще остане на сопотския манастир[161].

На няколко метоха в Калофер Кирил Нектариев също оставя пари и

---

[152] Пак там, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 1–2.

[153] Век, г. I, № 17, 4 май 1874.

[154] Вж. например разписките за училището и свещениците в Шипка от 25 април 1871 г.: НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 437, л. 438.

[155] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 1-2.

[156] Пак там; оп. 1, а. е. 710, л. 360, л. 447.

[157] Век, г. I, № 17, 4 май 1874.

[158] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 1–2.

[159] Пак там.

[160] Пак там, оп. 1, а. е. 710, л. 22–23, л. 363, л. 364, л. 366, л. 405 и др.

[161] Пак там, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 1–2.

имоти. Горният метох има храм „Въведение на Св. Богородица“[162]. В Геровите документи по завещанието на отеца те са наречени „тиоктистините калугерки“ по името на една от известните игумении на метоха Теоктиста, или „горните калугерки“. Другият метох има две църкви – „Рождество Христово“ и „Св. Безсребърници Козма и Дамян“[163]. В документите монахините от този метох са означени като „павлините калугерки“ по името на една от игумениите – Павла, а още и „долните калугерки“.

Още през 1868 г. сестрите от манастира „Рождество Христово“ воглаве с игумения Евгения искат от К. Нектариев да им припише воденицата в Калофер, за да го споменават, като се вричат, че няма да я продават, а ще я имат за негова памет[164]. В завещанието от 8 юни 1870 г. К. Нектариев предвижда долните (павлините) калугерки да получат 1000 гроша и неговата калоферска воденица, която е в общината им. Срещу това са длъжни да четат по 20 псалтира и по един парастас годишно за неговата грешна душа[165]. В допълнението от 18 юли той оставя 12 000 гр. на „павлините“ калугерки да купят „Тодороват пай воденицата“ и да я заградят, а каквото остане да е тяхно[166]. Същите сведения има и в редица Герови записки, както и разписки за получаването им[167]. В завещанието си К. Нектариев споменава още, че е купил и нива за девическия манастир „Рождество Христово“ в Калофер[168].

На „тиоктистините“ калугерки в първото завещание от 8 юни 1870 г. се оставят 1000 гроша с лихва, за да правят „миримат“ (поправка) на тяхната чешма, но срещу това са длъжни да четат по един псалтир и по един парастас. Отделно определя на калугерките да се дадат 300 гроша[169]. Парите са броени чрез отец Йоаникий[170]. В отчета на Геров пише, че воденицата с тепавицата в Калофер е приписал още приживе на женския манастир „Въведение“ в Калофер за спомен на сестра си Екатерина, която е калугерка в този манастир[171]. За тези монахини имаме и някои допълнителни сведения в писма на Христина Печева, една от изпълнителите на завещанието. На 18 октомври 1870 г. тя пише на Мария Герова, че научили, че „дядо протосингел“ оставил на долните калугерки воденицата. Иска да се даде и на тях нещо, защото е много нужно в днешното време[172].

По повод изпълнение на различни треби за успокоение душата на Кирил Нектариев, Хр. Печева съобщава в следващите месеци какво е направено,

---

[162] *Начов, Н.* Калофер в миналото. С., 1990, с. 171, 173.

[163] Пак там, с. 176. За метосите в Калофер вж. още: *Монахиня Валентина Друмева.* Девическият манастир „Св. Въведение Богородично“ и метосите в Калофер. С., 1998.

[164] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 14–15.

[165] Пак там, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 1–2.

[166] Пак там, л. 3–4; ф. 22, оп. 2, а. е. 1002, л.1.

[167] Пак там, оп. 2, а. е. 1002, л. 1; оп. 1, а. е. 710, л. 362, л. 363, л. 462, л. 494.

[168] Пак там, оп. 1, а. е. 708, л. 1–2.

[169] Пак там; ИАНГ, I, № 1221, с. 729.

[170] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 361.

[171] Век, г. I, № 17, 4 май 1874.

[172] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 2, а. е. 895, л. 1.

какви средства ще са нужни и уверява, че каквото разпореди Геров, те ще изпълнят според длъжността си[173]. А на 17 декември 1870 г. пише, че са приели пари с възел с 8 турски лири, които са за изпълнение на потребното за покойния протосингел[174]. Още преди това Геров обещава да изпрати пари в Карлово на църковния епитроп „за свещи и други разноски за погребението и проч[ее]"[175]. В завещанието четем, че Кирил Нектариев оставя 7000 гр. за погребението и 3000 гр. за поменуването му до три години, Геров отчита отделени 10 000 гр. за посочените нужди[176]. От тези суми са изпращани за изпълнение на различни църковни треби, свързани със спомена за протосингел Кирил Нектариев.

На болницата в Пловдив протосингелът оставя 1000 гроша[177]. Повече са завещаните средства за направа на болница в Карлово. В допълнение към завещанието си от 18 юли 1870 г. пише, че завещава за капитал за болница в Карлово 10 000 гроша, които ще се дадат на руското консулство в Пловдив, за да се облекат в правителствени фондове, които дават по-голяма лихва. Докато се направи болницата, лихвата ще се дава на карловското църковно настоятелство, за да прави с нея всяка година литургия и парастас за душата му, а от остатъка да се дава на някои от околните села, за да правят и там парастас. Останалото постановява да се раздава на сиромаси. Когато се направи болницата, тогава ще се дава лихвата на болницата, за да прави всяка година литургия и парастас за душата му, а остатъкът ще се употребява за гледане на сиромаси в нея[178]. В отчета на Геров е записано, че за болница в Карлово са отделени 10 000 гроша, а докато стане тя, приходът от парите ще се раздава на сиромаси всяка година[179].

Още в началото на 1871 г. се правят първите постъпки за парите за болница. На 30 януари Геров настоява да се върнат парите, които дължат някои от изпълнителите на завещанието, тъй като от другите длъжници трудно ще се вземат. От Хр. Георгиев се искат 25 000 гроша, като от тях може да задържи само 10 000, за да се облекат във влашки заем за онези, които са завещани за болница[180]. Тези пари ще се изтеглят по партида у Хр. Тъпчилещов[181]. В следващи писма от февруари и март 1871 г. Хр. Георгиев успокоява, че парите за болница в Карлово лесно ще могат да се облекат в облигации от влашкия заем[182]. На 18 декември 1871 г. Геров пак коментира с Хр. Георгиев въпроса за завещанието. Съобщава още, че карловци го подканили

---

[173] Пак там, оп. 2, а. е. 581, л. 1.
[174] Пак там, оп. 2, а. е. 895, л. 3.
[175] ИАНГ, I, № 829, с. 515.
[176] НБКМ–БИА, оп. 1, а. е. 708, л. 1–2; Век, г. I, № 17, 4 май 1874.
[177] Век, г. I, № 17, 4 май 1874; НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 77.
[178] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 708, л. 3-4.
[179] Век, г. I, № 17, 4 май 1874.
[180] ИАНГ, I, № 512, 318–319.
[181] Пак там, № 513, с. 319.
[182] Пак там, № 514–516, 320–321.

за лихвата от десетте хиляди гроша. Затова Геров писал на Ив. Джиджов да брои на общината им 600 гроша и да настои да се натъкмят според завещанието[183]. Това е лихвата от десетте хиляди гроша, която трябва да се раздаде на сиромаси, според волята на покойния протосингел. Има разписка без дата, от която научаваме, че в Карлово са получили 600 гроша – лихва от капитала за болницата до 31 декември 1870 г., за да се раздадат на сиромаси[184].

След смъртта на Хр. Георгиев преписката около парите за болница в Карлово продължава с Евлоги Георгиев. Налице са данни за изплащане на тази лихва и в следващите години. На 27 октомври 1873 г. Ив. Джиджов броил на Стоян Костов 600 гроша, за да се раздадат на „сиромашията" за спомен на покойния Кирил Нектариев и през текущата седмица ще изпрати разписка от църковно-училищното настоятелство, защото сега не е подписана от всичките му членове[185]. Това е лихвата за 1872 г., изплатена от Е. Георгиев от 10 000-те хиляди гроша, намиращи се у него от покойния протосингел, които той е заверил в партидата на Н. Геров[186]. Църковно-училищното настоятелство в Карлово съобщава на Геров на 14 февруари 1874 г. за приемането на тези пари от Ив. Джиджов и раздаването им на сиромаси[187]. По подобен начин се процедира с лихвите от тези пари и в следващите години[188]. На 15 март 1874 г. Н. Геров пише на Ив. Джиджов за лихвата за 1873 г. – 600 гроша, която да се раздаде както през есента на 1872 г. На 25 март църковно-училищното настоятелство удостоверява с разписка, че е приело 600-те гроша и ги е раздало на сиромаси[189]. Така се изплащат лихвите в размер на 600 гроша и за 1874 г., 1875 г., 1877 г. Това се удостоверява с разписки от църковно-училищното настоятелство в Карлово, сред които разчитаме имената на протойерей Хр. Марков, Ив. Х. Димитров, Хр. Цветков, Ив. Джиджов, а за 1877 г. – на Кирко Цветков[190].

В отчета на Геров от 1874 г. е записано, че на манастири и други общи учреждения К. Нектариев е оставил 55 470 гроша, на свещеници и други лица – общо 7825 гроша, на роднини – 23 000 гроша и пр. Заедно със сумите за училищата, които са 349 590 гроша, това прави общо 445 885 гроша, от които 304 000 са дадени приживе, а другите 141 885 гр. той е оставил да се раздадат според завещанията след смъртта му[191].

При изпълнение на различните пунктове от завещанието на Кирил Нектариев се наблюдават важни моменти, показателни за практиката по изпълнение на завещания за народополезни дела през Възраждането. Най-ангажи-

---

[183] Пак там, № 525, с. 325.
[184] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 506.
[185] Пак там, ф. 22, оп. 2, а. е. 294, л. 27.
[186] НА–БАН, ф. 18к, а. е. 44, л. 175.
[187] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 574, л. 1–2.
[188] НА–БАН, ф. 18к, а. е. 44, л. 184, л. 208, л. 217, л. 251.
[189] ИАНГ, I, № 830, с. 515; НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 710, л. 482, оп.1, а. е. 574, л. 1–2.
[190] НБКМ–БИА, ф. 22, оп. 2, а. е. 797, л. 3, л. 6, л. 8-9.
[191] Век, г. I, № 17, 4 май 1874.

ран с изпълнението му е руският вицеконсул в Пловдив Найден Геров. Волята на протосингела е парите му да се вложат в руска банка. Като руски поданик и руски представител в Османската империя, Геров е най-подходящият главен посредник при наместване на парите в руско кредитно учреждение или в Министерството на външните работи, като във връзка с това търси съдействието на братя Георгиеви в Румъния. Пак той депозира парите в Азиатския департамент през пролетта на 1872 г. Н. Геров настоява при всяко предаване на пари от завещанието да получи разписка, написана според дадени от него инструкции. Срещу нея връща записа на парите. Той иска, когато е натоварен някой друг от изпълнителите да предаде пари, да изпрати разписката, за да бъде приложена към всички документи по делото. Геров винаги уведомява изпълнителите на завещанието, дори когато те са посочили свои пълномощници, за всичко, което се прави по неговото изпълнение, допитва се до намиращите се на място и води цялата кореспонденция, свързана с делото. На неговата грижа дължим огромния масив от документи, свързани със завещанието на протосингел Кирил Нектариев, запазени предимно в собствения му архив.

От някои писма е видно, че Геров споделил с Хр. Караминков идеята да бъде публикувано завещанието и работата по изпълнението му, която той одобрил. В резултат на това в две възрожденски издания, на 4 май и 1 юни 1874 г., с незначителни разлики в няколко думи, е публикуван материалът „Завещанието на отца Кирила Нектариева" от Н. Геров. Макар че и в следващите години, дори и след Освобождението, продължава раздаването на пари, както и на лихви от завещаните капитали, може да се приеме, че публикуването на отчета през 1874 г. ознаменува близо десетгодишните усилия на Найден Геров да вложи имота на протосингел Кирил Нектариев в народополезни начинания според неговата воля.

THE DONATION OF PROTOSINGEL CYRIL NEKTARIEV FOR THE CULTURAL, EDUCATIONAL AND SPIRITUAL RISE OF THE BULGARIANS DURING THE RENAISSANCE

Antoaneta Kirilova

This article is the first major research focused on the generous endowment and social activities of protosingel Cyril Nektariev (1795–1870) to improve the education, the healthcare and the church deeds during the Bulgarian Renaissance. The author also introduces a vast and considerable set of documentary sources without omitting to denote the publications, which also give accessory information relevant to the topic. Grounding on the precise presentation of facts and the thorough analysis she not only recreates the specific research issue, but also the spirit of the epoch.

ПЪРВАТА ВЪЛНА НА БЪЛГАРСКАТА МОДЕРНИЗАЦИЯ, 1850–1912 Г.

Мартин Иванов, Пламен Митев

Последният етап на Възраждането и първите години на установяване и изграждане на младото българско Княжество са сигурно едни от най-плътно изследваните периоди от новата ни история. И най-беглият преглед на съществуващата научна книжнина би показал, че само за около едно столетие родната историография е натрупала значителна по обем и качество литература, посветена на различни аспекти от политическия и социалния живот на българите в няколкото десетилетия преди и след Освобождението (1850–1912 г.). Малко по-встрани досега обаче остава това, което бихме нарекли ежедневие и качество на живот на населението по българските земи. Критичният анализ на публикациите, в които подобна проблематика присъства подсказва за поне три оформили се във времето подхода към темата.

1. Най-широка популярност е придобил тезисът, че положението на българите преди Руско-турската война от 1877–1878 г. е било много по-тежко отколкото след извоюването на самостоятелна национална държава. За условията на твърде дълго продължилото чуждо политическо господство подобни констатации не изглеждат нелогични, като сред посочваните причини за разликата „преди“ и „след“ се открояват: неспособността на Високата порта да осъществи реални и радикални реформи, позволяващи на Османската империя да се интегрира в модерния европейски свят; липсата на сигурност и стабилност за стопанската инициатива на подвластното християнско население; ширещите се в балканските провинции на империята корупция и беззаконие; хроническата финансова криза, подтикнала турското правителство да затъне в огромни дългове към западноевропейските банки, което пък като следствие води и до осезаемото увеличаване на данъчната тежест върху българите; пагубните последици от разширяващото се икономическо проникване на големите европейски държави на османските пазари, намерило израз в упадъка на цели клонове от местното занаятчийско производство.

В чисто историографски план е важно да се отбележи, че така очертаната аргументация за условията, в които е поставено българското общество през завършващата фаза на възрожденската епоха се налага през 40-те и 50-те години на миналия век. Действително, точно в първите две-три десетилетия след Втората световна война се наблюдава истински бум от изследвания

третиращи както макроикономическите процеси, така и основните тенденции в областта на земеделието, занаятите и търговията. Появяват се първите академични проучвания на банковото и акционерното дело, на манифактурното и фабричното производство. В научно обръщение се включват нови и нови факти, предлагащи много по-детайлизирана и многопластова картина на стопанската активност на българите. Още с първите по-солидни публикации върху възрожденската епоха обаче (Ж. Натан, Д. Косев и др.) се налага и парадигмата, опираща се на тезата, че в годините след Кримската война икономическото положение на българското население се влошава, а чуждото политическо господство става все по-нетърпимо.

Веднъж лансирани и впоследствие популяризирани чрез учебникарската книжнина, университетските лекционни курсове и академичните версии на История на България, тези констатации и оценки постепенно се утвърждават като аксиоматични и от 60-те години насетне безапелационно се налагат в изследванията по Българско възраждане. Откриваме ги като обяснение за анемичните и незавършени до Освобождението процеси на налагане на модерното капиталистическо стопанство по българските земи (Л. Беров, Хр. Христов, Хр. Гандев). Използват се като аргумент за слабостта на възрожденската ни буржоазия (Н. Генчев). Привеждат се като мотив за разрастващото се през третата четвърт на XIX в. националноосвободително движение и като първопричина за революционизиране на обществените настроения (Ал. Бурмов, Й. Митев, Ив. Унджиев и др.).

2. В годините на измъчения ни преход бяха предприети плахи опити хипотезата за по-ниското качество на живот „преди" Освобождението в сравнение на това „след" него да бъде подложена на по-критичен анализ. Поради фрагментарния характер на включения в научно обръщение статистически материал за икономическото развитие на балканските провинции на Османската империя през третата четвърт на XIX в. обаче, направените усилия не дадоха очаквания резултат. Нещо повече. В публичното пространство, а и в научните среди, *a priori* се формира нетърпимост към възможното отричане или поне смекчаване на твърдението за „тежкото положение на българите през 70-те години на XIX в.". Обяснението на това типично нашенско си явление би трябвало да се потърси в обстоятелството, че подлагайки на съмнение представите за стопанското развитие на българите „преди" и „след" Освобождението, ние докосваме болезнено една от най-светите струни на историческата ни памет – споменът за „петвековното чуждо агарянско иго". А, за жалост, посягането към свещените скрижали на родовата идентификация все още се възприема като проява на национално предателство, на нихилизъм, на обслужване на чужди интереси. Любопитно е да се отбележи обаче, че българската историопис има отколешни традиции в тази посока.

Почти до средата на 40-те години на миналото столетие вниманието на специалистите е привлечено към общия подем в развитието на земеделието, занаятите и търговията, към видимия просперитет на българите, осигурил им материалните условия, без които нито духовната пробуда, нито пък на-

ционалната им и политическа еманципация биха били възможни. Подобни изводи се срещат както в обобщаващите текстове за Българското възраждане (Н. Станев, Ив. Орманджиев, Д. Мишев и др.), така и в специализираните публикации за развитието на търговията и на еснафите по българските земи до Освобождението (Ю. Трифонов, П. Тишков, Хр. Хинков и др.). Неслучайно в емблематичните си проучвания за Габрово, Сливен, Стара Загора, София, Враца, Видин, Свищов такива изследователи като Петър Цончев, Симеон Табаков, Димитър Илков, Матей Георгиев, Димитър Цухлев, Стефан Ганчев също извеждат на преден план онези документални свидетелства от епохата на Възраждането, които разкриват проявите на стопанска инициатива на местните търговци, занаятчии, предприемачи и манифактуристи. Натрупали солидни капитали и ползващи се със силно обществено влияние, тези българи подпомагат просветното дело, изиграват ключова роля в развоя на църковната борба и в общинското самоуправление. Включват се в благоустрояването на селищата, в изграждането на читалища, под различна форма участват активно и в освободителното движение.

Сходна е картината за живота на християнското население през 60-те и 70-те години на XIX в., която поселищните, а и по-общите проучвания отпреди Втората световна война разкриват за почти всички региони, в които българите са преобладаващия етнически компонент. Нещо повече. Отбелязвайки радикализацията на обществените настроения сред различните социални групи в годините след Кримската война (1853-1856), всички тези автори обясняват зараждането и конкретните прояви на освободителното ни движение не толкова с тежкото икономическо положение на българите, а с все по-осезаемата им политизация в резултат на вече постигнатото от тях по линия на стопанската активност и на културната обнова. Прочее, тъкмо наблюденията, доказващи динамичното икономическо развитие на българските земи през завършващата фаза на възрожденската епоха подтикват Тодор Влайков, а след него и Иван Хаджийски да повдигнат еретично звучащата още по онова време тема за „негативните последици“ в стопанската област от създаването след Берлинския конгрес на Княжество България и на автономната провинция Източна Румелия.

Връщането към позабравените постижения на родната историопис от първата половина на XX в. може да послужи като добра основа за подновяване на дебата за качеството на живот на българите „преди“ и „след“ Освобождението. Неслучайно още в края на 70-те и през 80-те години на миналия век механичното и безкритично използване на тезата за „утежненото икономическо положение на раята“ в края на възрожденската епоха започна да отстъпва място на по-умерения и обективен тон (специално внимание в това отношение заслужават някои от публикациите на К. Косев, В. Паскалева). През последните 10–15 години на полето на научните дирения започнаха да се изявяват редица млади и добре подготвени изследователи, чиито проучвания позволиха да се хвърли нова светлина върху ежедневието на подвластното християнско население в Османската империя. Силен подтик за по-обективното реконструиране на стопанската и социалната действителност

по българските земи през третата четвърт на XIX в. ни дават и резултатите от изследванията на водещите специалисти в областта на модерната османистика като специално внимание в това отношение заслужават публикациите на Майкъл Паларет, който лансира дори тезата, че възстановяването на българската държава не води до намаляване на данъчната тежест за населението, а до намаляване на пазарността на селското стопанство, което след 1878 г. постепенно се връща към самозадоволяване на собствените си нужди. Освобождението, твърди Паларет, лишава производителите ни от огромните и непретенциозни пазари на Османската империя, което в средносрочен план обрича българската индустрия. В значително по-омекотена версия един от авторите на настоящото изследване разглежда същата хипотеза. Като доводи за влошаването на положението след 1878 г. се добавят нарасналите разходи за въоръжение (средствата, за които се вземат от области, които биха повдигнали стандарта на живот) и премахнатият режим на либерална търговия (т. нар. капитулации) и т.н.

3. Не по-малко логична изглежда и третата хипотеза, лансирана съвсем наскоро в литературата от Пенчо Пенчев. Според него безпристрастното сравнение на стопанското положение на българските земи преди и след Руско-турската война не показва някаква особена разлика. Напротив, основните икономически характеристики и тенденции се запазват непроменени и след Освобождението. Териториално-политическите промени, твърди Пенчев, не оказват незабавно радикално влияние върху общата стопанска картина на страната.

Без да претендираме за изчерпателност, още по-малко пък за представяне на единствено възможното решение на повдигнатия от нас въпрос, с настоящата статия си поставяме за цел, на базата на различни документи и статистически сведения, да проверим, доколкото това е възможно разбира се, всяка една от посочените три хипотези и да представим една по-всеобхватна, но и зрима картина на качеството на живот на българите в няколкото десетилетия преди и след Освобождението.

Няколко предварителни бележки

Един от най-широко приетите в световната литература начини за измерване на качеството на живот е с помощта на т. нар. брутен вътрешен продукт (БВП). Според стандартното определение на ООН той „представлява сумата от реализираните доходи от производство на стоки и услуги през даден период минус стойността на стоките и услугите, използвани за тяхното производство“[1]. Или, казано с други думи, БВП сумира всички добити чисти (минус производствените разходи) приходи от стопанска дейност в рамките на една година.

Тук ще бъдат представени оценките за БВП на българските земи около 1870 г., около 1880 г. и за периода 1887–1912 г. Избраният хронологичен

[1] National Accounts: A Practical Introduction. UN: New York, 2003, p. 5.

обхват е изцяло плод на ограниченията, които ни се налагат от наличните данни, тъй като към момента се оказа невъзможно както уплътняването на реда с ежегодни наблюдения от 1870 до 1887 г., така и връщането му по-назад във времето. Поради значителната разлика в качеството и количеството на изворите пък изчислението на БВП ще бъде обособено на два подпериода.

Използваната тук методология е може да се каже стандартна при подобен род изследвания. За първи път у нас тя е използвана от Асен Чакалов, който в 1946 г. публикува останалото всепризнато и до днес свое изследване: „Националният доход и разход на България. 1924–1945“[2]. Стремили сме се доколкото това е било възможно да следваме плътно утвърдената методика на ООН, а при недостатъчни данни – да използваме приложените от Чакалов техники[3]. Тъй като технологията на пресмятане на БВП вече бе представена в детайли на друго място, тук ще се задоволим само да маркираме някои промени, които са били направени при определянето на брутния вътрешен продукт преди и непосредствено след Освобождението[4]. Въпреки това първата част от това изследване със сигурност остава твърде техническа. Считаме обаче, че максималната прозрачност на изчисленията е задължителна при представянето на подобни оценки. Всички неизкушени от сухия език на цифрите могат, разбира се, спокойно да се задоволят с обобщенията от тази първа част и да отделят повече внимание на втората част на статията.

Териториалните граници, в рамките на които се реализира стопанската активност на българите през разглеждания период са драстично прекроявани. През 1870 г. България все още не съществува като независима държава, а в 1880 г. тя обхваща една значително по-малка територия от днешната (63 752 срещу 110 842 кв. км). Това обстоятелство породи необходимостта, преди да се пристъпи към секторните оценки на икономиката, да бъде определена площта, която ще бъде включена в т. нар. „български земи“ в рамките на Османската империя. За по-голяма съпоставимост във времето за основа на изследването бе избрана сегашната територия на Р България, като бе направен опит, доколкото ни позволява наличната информация, да ограничим оценките си за БВП до тези 111 хил. кв. км.

Друг съществен проблем представляваше уеднаквяването на множеството използвани преди Освобождението мерни единици (за обем, тежест, размер, стойност и др.). Излязлото наскоро изследване на Манчо Веков „Метричната система в България“ бе изключително полезен пътеводител за използваните по нашите земи предметрични измерители. Благодарение на дългогодишните проучвания на М. Веков днес сме в състояние да имаме сравнително точна представа за стойността на килетата и оките, в които

---

[2] *Чакалов, А.* Националният доход и разход на България. 1924–1945. С., 155 с.

[3] Handbook of National Accounting. Accounting for Production: Sources and Methods. New York: UN, 1986.

[4] *Иванов, М.* Националният доход на България, 1892–1924. – БНБ Дискусионни материали, 2006, № 54. 80 с.

обикновено е отчитана реколтата преди Освобождението и в първите години на свободна България:

- *1 истанбулско киле* = 23–24 оки жито; 21–22 оки ръж и царевица; 18–19 оки ечемик; 15–16 оки овес и 22 оки за останалите зърнени култури;
- *1 ока* = 1,25 кг.[5]

Стойността на турската парична единица грош в левове се определя чрез кръстосания обменен курс през британския паунд: 1 лев. = 4,406 гроша.

БВП през 1870 и 1880 г.

Пречка пред определянето на БВП през 1870 и 1880 г. за съжаление е липсата на данни за техните цени. Ето защо реализираният приход през тези две години бе изчислен само по постоянни цени от 1939 г. Това ни помага да премахнем влиянието на инфлационните процеси и да представим оценки за БВП съпоставими с тези за по-късните години.

Земеделие

Изчисляването на добивите от основните зърнени храни през 1870 г. е свързано с редица допускания, поради което крайните резултати могат да претендират само за една обща и приблизителна достоверност. Отправна основа са данните за реколтата, публикувани в два османски статистически годишника (салнамета) – за Одринския вилает от 1871 г. (1287 по Хиджра) и за Дунавския вилает от 1869 г. (1286 г.).[6] Вторият от тях включва сведения за производството през 1867–1868 г., а доколкото в първия не се уточняват хронологическите граници на данните за Одринския вилает, приемаме, че най-вероятно става дума за 1869–1870 г. или максимум година-две по-рано. Информацията за Северна България е повторена по-късно в публикуваните от Временното руско управление „Материали за изучаване на България“[7]. Тя е разбита по санджаци (окръзи), което ни позволява да отделим останалите извън днешните български предели земи, които са били част от Дунавския вилает (Северна Добруджа и Нишко).

Сходни проблеми имаме и при установяване на производството на земеделски култури през 1880 г. Трябва да се подчертае, че както и за 1870 г. тук става дума за приблизително, а не за точно датиране, тъй като част от данните ни са за 1880 г., а други – за 1881 и 1882 г. Поради това и двете оценки за 1870 и 1880 г. би трябвало да бъдат възприемани с по-широк времеви диапазон от ± 1 до 3 години. При наличната информация обаче, това е

---

[5] *Веков, М.* Метричната система в България. Метрични реформи и метрична дейност XVIII–XX век. С., 2007, с. 196–197, 221.

[6] НБМ – БИА, О-602.; НБМ – БИА, О I 501.

[7] Материалы для изучения Болгарии. Част II, выпуск III, Букурещ, 1877, 79–82. Сверката показва, че двата източника дават едни и същи данни за всички санджаци с изключение на Търновския. При разминаване между салнамето и „Материалите“ тук са предпочитани статистическите сведения в османския годишник.

единственият начин да бъде определен брутният вътрешен продукт през този най-ранен период на младата българска държава.

Основните източници са публикуваните в „Държавен вестник“ сведения за десятъка в Княжеството (т. нар. десятъчни храни) и в Статистическия годишник на Източна Румелия[8]. За определяне на производството в т. нар. южни покрайнини (днешните Смолянска, Кърджалийска и най-южните части на Хасковска, Ямболска и Бургаска област), както и на Пиринска Македония се наложи да се използва делът на тези два района през много покъсен период (1919–1921 г.) – първите невоенни години след включването им в пределите на страната, за които официалната статистика предоставя информация на регионално ниво.

Добивите от различните земеделски култури около 1870 и 1880 г. са представени в таблици 1, 2 и 3. За повечето произведения изчисляването на дохода следва една обща процедура. Данните за производството се адаптират към днешните граници на България. За 1870 г. това означава да се отдели реколтата в Нишки и Тулчански санджак от общия добив в Дунавския вилает по салнамето от 1869 г. Определянето на производството на юг от Балкана изисква много повече корекции. Тук, за разлика от северната половина на страната, не разполагаме с информация за добивите по региони. Затова се налага първо да бъде определен приблизителният дял на намиращите се днес в пределите на страната ни територии от Одринския вилает. Един от възможните начини е да се използва площта (в кв. км.) на двете части (влизащи и невлизащи в днешна България). Това обаче би предполагало, че всеки декар земя във вилаета дава еднакъв добив независимо от района, в който се намира. За провинция с толкова разнообразен ландшафт – планински (Родопите, Странджа, Средна гора), полупланински (Сакар), равнинен (Тракийската низина, долината на Тунджа), има опасност подобен метод да изкриви твърде много крайните резултати. Вместо това тук е използван относителният дял на влизащите в Одринския вилает български земи в постъпленията от поземлен данък (десятък) както те са представени в салнамето от 1871 г. Разбира се, определянето на тези т. нар. „български земи“ в провинцията е направено с известна условност и включва целия Пловдивски и Сливенски и една трета от Одринския санджак. От тези части се събират около 61–62% от десятъка, а след закръгляне можем да приемем, че те дават 65% от земеделската реколта.

Определянето на производството около 1880 г. следва малко по-различен път. За Княжеството разполагаме с приблизителна оценка за десятъка (зърнените храни без ориза), а за Източна Румелия благодарение на издадения специален статистически годишник имаме информация за добивите от

[8] Годишна статистика на Източна Румелия за 1883. Пловдив, Дирекция на финансиите, 1885. 163 с.; Статистически сведения на Дирекцията на финансиите на Източна Румелия. Пловдив [б.г.], Областна печатница. 20 с.; Държавен вестник, II, № 76, 1 окт. 1880, с. 4.; Държавен вестник, III, № 16, 14 март 1881, с. 124.

много по-широк кръг култури. Сравнени със сведенията за по-късните години, както и с тези за 1870 г., те ни позволяват да изградим приблизителна оценка за реколтата в първите няколко години след 1878[9]. Освен Източна Румелия в днешна Южна България обаче влизат и т. нар. южни покрайнини и Пиринска Македония. Производството от тези райони се определя въз основа на техния дял през 1919–1921 г. в общото производство на региона.

Логично е да се предположи, че държавата, особено в смутните първи години след Освобождението, не разполага с нужния ресурс, за да събере целия десятък от населението. Това очакване се потвърждава и от публикуваните в „Държавен вестник" данни за десятъчните храни през 1890 г. Сравнени с официалната статистика за същата година те показват, че от различните зърнени храни държавата е успяла да събере като данък средно 8,6%, а не 10%. Именно този процент (намален по оценка на 8%) е използван за определяне на крайното производство през 1880 г.

Установили каква част от производството се отглежда в рамките на днешните предели на страната, се пристъпва към конвертиране на добива в съвременни мерни единици. Данните в двете салнамета за 1870 г. са дадени в истанбулски килета и според описаните по-горе съотношения те се превръщат първо в оки, а след това и в килограми. Сведенията за Княжеството са в оки, а тези за Източна Румелия в килограми. След това, следвайки приложената от Чакалов методика, се спада онази част от реколтата, която се използва за изхранване на добитъка (45% от царевицата и 35% от останалите фуражни зърнени храни), както и нужните за посев семена.

Както личи от таблици 1–3 за съжаление не разполагаме с информация за производството на ориз, дини и пъпеши, индустриални култури (с изключение на тютюна), варива (без боба), зеленчуци и плодове. За определяне на реколтата им през 1870 и 1880 г. се наложи да бъде използвано средното съотношение през 80-те и 90-те години на XIX в. между дохода от тези култури и този от житото (за което имаме най-сигурни и точни сведения). За приходите от грозде и вино през 1880 г. се използват данните за Източна Румелия – 16 834 683 оки вино (13,5 млн. л), които се удвояват, за да се включи и производството в Северна България[10].

При фуражите се следва една малко по-различна процедура от приложената за годините след 1887 г. Вместо като сбор от износа им и превоза им по БДЖ, за които по очевидни причини не разполагаме с информация, доходът в 1870 е определен въз основа на увеличението в производството на фуражи между тази година и 1897/99 г. (първите три години, за които статистиката дава официални данни). След това за 1880 г. е определено нарастването спрямо 1870 г. на реколтата от фуражни растения в Южна България – с 3,5 пъти от 4,8 на 16,9 млн. кг.

---

[9] Както вече беше посочено, данните, с които разполагаме, са за 1880–1881 г. за Северна и 1882 г. за Южна България.

[10] През 80-те и 90-те години на 19. век Северна и Южна България произвеждат почти еднакво количество грозде и вино (респ. 53% и 47%).

Тъй като добитите оценки за доходите от растениевъдство през 1870 и 1880 г. страдат от известен субективизъм, за проверка се наложи да се сравнят установените добиви с реколтата през по-късните години, за които вече разполагаме със значително по-сигурни сведения от статистиката. Както се вижда от таблица 3, полученото производство не се различава драстично от количествата регистрирани по-късно, което косвено свидетелства за приемливостта на крайните резултати. За 1880 г. бе направена още една проверка като добивите по околии бяха сравнени с тези в същите административни единици за 1897/98 и 1898/99 г. И тук проведеният тест даде насърчителни резултати и незначителни годишни отклонения, които могат да бъдат обяснени с климатични и циклични фактори.

Размерът на реколтата и начините на изчисление на доходите от различните земеделски култури е представен в таблици 4–8.

Скотовъдство и странични селскостопански дейности

Ключ към доходите, реализирани от скотовъдство ни дават данните за броя на домашните животни около 1870 г. Сведения за тях можем да открием в салнаметата за Дунавския вилает от 1869 г. и за Одринския вилает за 1872 г. След сравняването им с информацията от преброяванията през 1893, 1900, 1905 и 1910 г. сме в състояние да определим приблизителния размер на скотовъдната популация у нас през 1870 и 1880 г. За щастие османският годишник за Северна България представя броя на животните по санджаци, което ни позволява да отделим само териториите, влизащи в днешните граници на страната. На юг от Балкана отново данните са обобщени на вилаетско ниво и за обособяването на българските земи се наложи като ориентир да използваме приходите от данъка върху овцете (бедел). Според тях Сливенски, Пловдивски и българската част от Одрински санджак дават около 65% от постъпленията. Толкова приемаме, че е бил делът на тези региони от общата скотовъдна популация в Одринския вилает. Количеството на добитъка през 1880 г. е определен чрез екстраполиране* на данните за 1870 г. Информация за конкретния брой домашни животни може да бъде получена от таблици 9 и 10.

Производството на мед и восък се определи като се използваха откъслечните сведения за броя на кошерите в Одринския вилает. За 1880 г. броят им бе определен като за ориентир бе използван средният им брой през 1887–1890 г. (по „Стопанска България“ на Кирил Г. Попов). По сходен начин бе установен и доходът от пашкули. При липса на всякаква информация чистият доход от лов, риболов, гори и платените лихви по земеделски кредити бе изчислен на база средното съотношение през 1887–1900 г. между тях и доходите от производството на зърнени храни. Основание за това бе сходното

---

* *екстраполация* (от лат.) – метод в статистиката и математиката за попълване на неизвестни стойности в цифрови вериги като се използват ретроспективно закономерности между известните стойности във веригата.

влияние на климата както върху културите, за които имаме данни, така и върху тези, които не са покрити от статистиката.

За броя на домашните прислужници през 1880 г. бяха използвани преброяванията на населението в Княжеството през 1881 г. и в Източна Румелия през 1884 г. Слугите в 1870 г. бяха определени по оценка на база дела им от общото население през 1880 г. По косвен път бе получен и доходът от селски недвижими имоти. Като база послужи информацията в салнаметата за броя на населението и официалните данни от двете гореспоменати преброявания. Сравнението с по-късните преброявания (от 1888, 1893 и 1900 г.) показа, че средно в едно домакинство живеят 5,7 души. Това помогна за определяне на броя им през 1870 и 1880 г. и респективно – за установяване колко са къщите за живеене в селата. Пропорцията между приходоносни и неносещи доходи покрити имоти в 1893 г. (първата, за която Главна дирекция на статистиката (ГДС) дава информация) послужи като указание за определяне на броя на магазините, хановете, кръчмите и складовете преди и непосредствено след Освобождението. Същите източници (салнамета и преброявания) бяха използвани за изчисляване и дохода от домашен поминък. Конкретните сметки са представени в таблици 11–16.

Индустрия и занаяти

Занаятчийството формира важна част от БВП на българите през последното десетилетие на османското владичество. При сблъсъка с по-евтиното фабрично производство след Освобождението мнозина занаятчии са принудени да фалират. Точните измерения на този процес обаче и до днес остават неясни, а в литературата са изказани основателни съмнения доколко точно оплакванията на съвременниците, пълнещи колоните на пресата, отразяват настъпилото преструктуриране на заетостта във вторичния сектор на икономиката. Единственият достигнал до нас пътеводител за тези промени са данните от преброяването на населението на Княжеството (в 1881 г.) и Източна Румелия (в 1884 г.). Сравнението с по-късните преброявания (1888, 1893, 1900 г.) обаче показва, че броят на калфите и чираците непосредствено след Освобождението е подозрително нисък (28 хил. при около 90–95 хил. в края на 80-те и началото на 90-те години на XIX в.). За да се коригира това странно несъответствие, се наложи да използваме относителния дял от населението на всички групи занаятчии – майстори, калфи и чираци. По този начин с известно приближение бе установен броят им през 1870 и 1880 г., както е показан в таблица 17. Изчисляването на дохода (по цени от 1939 г.) бе направеното по описаната вече методика, публикувана в „Дискусионните материали на БНБ“.

Определянето на доходите от строителство разчита на сведенията от преброяването на населението (за броя строители около 1880 г.) и на данните от държавния бюджет за публичните строежи. Това са единствените указатели за реализираните доходи от подотрасъла. С помощта на няколко допускания (посочени в сиво в таблица 18) сме в състояние да пресметнем добавената стойност, произведена през 1880 г. от строителната индустрия.

За 1870 г. обаче се налагат много „по-смели“ предположения както за броя на строителите, така и за дохода на предприемачите. Като ориентир се ползват съотношенията, валидни за 80-те и началото на 90-те години на XIX в. (например това между чистия доход на предприемачи и строители 10 : 8).

Поради липсата на каквито и да е статистически данни за чистите печалби в едрата, дребната и добивната индустрия се наложи доходите в тези три подсектора да бъдат апроксимирани като се използва относителният им дял в дохода от занаятчийство и строителство през по-късни години. В края на 80-те години той варира между 15 и 18%, което ни дава основания да приемем, че в 1880 г. е бил около 10% и около 8% през 1870 г.

Услуги

Като ориентир за добавената стойност от различните услуги през 1870 и 1880 г. обикновено се ползва техният относителен дял през по-късния период. Тази процедура изглежда съвсем субективна, а резултатите ѝ – твърде груби и неточни. При несъстоялата се структурна трансформация на българската икономика обаче постигнатите с нейна помощ изчисления изглеждат с приемлива достоверност. Като измерител, спрямо който се отчита относителният дял на отделните услуги обикновено се ползва доходът от производство на зърнени храни, подотрасълът покрит с най-надеждна и богата информация. По този начин е пресметнат чистият доход от финанси, транспорт и съобщения. При доминиращата роля на зърнопроизводството в рамките на БВП пряката и косвената връзка между него и тези услуги едва ли се нуждае от допълнително доказване (житото и другите зърнени храни са основен транспортен артикул, а реализираните от тях приходи формират важна част от спестяванията в банките).

За останалите дейности в рамките на третия сектор сме в състояние да открием частични сведения за 1880 г. и по аналогия и след леко адаптиране да ги приложим и за 1870 г. При търговията например се използват изчислените вече доходи и обеми физическо производство на селското стопанство, скотовъдството, занаятчийството и дребната индустрия. Към тях се прибавя вносът на стоки (без този на суровини), за който имаме информация от търговската статистика (за 1880 г.). Понеже няма данни за платените вносни мита, общински такси и транспортни разноски по оценка ги приемаме за 10% от импорта, колкото са приблизително и в края на 80-те и началото на 90-те години. След това по възприетата от Чакалов методика от установения стокооборот се отделят 15% като чист доход на търговци и комисионери.

Реализираната добавена стойност от свободни професии и градски имоти се определя с помощта на наличните сведения от преброяването на населението (1881 и 1884 г.) и косвените свидетелства от османските регионални статистически годишници – салнамета (за броя на домакинствата). Броят на занимаващите се със свободни професии, ресторантьорство и хотелиерство през 1870 и 1880 г. е посочен в таблица 19. Изчисляването на доходите от градски имоти става по описания вече в частта за селското стопанство тук начин, а оценката за броя на сградите може да бъде видяна в таблица 20.

Доходите от последния подотрасъл, включващ заплатите на държавните и общинските служители и пенсионерите, се определя въз основа на данните по бюджета на Княжеството и на Източна Румелия (за 1880 г.) и на Одринския и Дунавнския вилает (за 1870 г.). Сведенията за двете османски провинции разбира се са със значително по-ниско качество и от тях трябва да бъде изваден компонентът, който се отнася за останали извън днешна България земи. Този път салнаметата позволяват по-лесно дезагрегиране на информацията, тъй като тя е представена не само на вилаетско, но и на окръжно ниво (санджаци).

Ценови индекси

За да бъдат съпоставими във времето оценките за БВП трябва да бъдат не само в рамките на постоянна територия, но и по постоянни цени (приспадане на инфлацията). Както вече бе уточнено, поради липса на достатъчно информация за текущите цени през 1870 и 1880 г., се наложи през двете най-ранни години БВП да бъде изчислен само по константни цени (от 1939 г.). Все пак някои от сериите доходи трябваше да бъдат дефлирани като за целта се наложи да бъдат изградени индекси на цените на дребно и на труда. Поради сериозните недостатъци в количествено и качествено отношение на наличните данни без съмнение те отразяват само общите тенденции на инфлация, протичащи в българското общество без да са в състояние да фиксират съвсем точно техния темп на годишна база.

Общият индекс на цените на дребно за 1870 г. е конструиран с помощта на различни източници – публикации в тогавашната преса (в. „Дунав“)[11] или по-късни публикации (Беров, Гаврилова, Памук)[12]. Начинът на изграждането му е представен подробно в таблица 21. За 1880 г. бяха ползвани отпечатаните в статистическите годишници на Царство България (СГЦБ) данни на статистиката за 1881 г.

Индексът на труда за 1870 г. е съставен с помощта на публикуваните в Описа на османотурските документи за занаяти и търговия 28 надници на наемни работници и 22 на зидари от Шумен в периода 1867–1872 г.[13] Надниците в грошове са преизчислени в лева по посочения по-горе обменен курс (1 лв. = 4,40 гроша) и след това са сравнени с получаваните възнагра-

---

[11] Тук е мястото да изразим дълбоката си благодарност към Цветелина Величкова за скрупольозното преглеждане на течението на в. „Дунав“, без чиято помощ много от ползваните за това изследване данни не биха били достъпни.

[12] *Гаврилова, Р.* Колелото на живота: Всекидневието на българския възрожденски град. С., 1999, 76–77.; *Беров, Л.* Движението на цените на Балканите XVI–XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976, с. 323.; Istanbul ve Diper Kenlerde 400 Yэllэk Fiyatlar ve Ыcretler 1469–1998. Ankara: T.C. Baєbalkanэk Devlet Istatistik Enstitьsь, 2000, 1–37. Благодарни сме на Шевкет Памук за предоставените ценови серии и нужните обяснения за ползваните мерни единици.

[13] Опис на османотурски документи за занаяти и търговия (XVI–XIX в.). С., НБКМ, 1993, с. 898.

дения от 1887 до 1945 г. (за подробности вж. таблица 22). За 1880 г., също както и при ценовия индекс бяха ползвани надниците на зидари и надничари през 1881 г.

Население

В края на тази част трябва да бъдат казани няколко думи и за населението, живеещо по българските земи в 1870 и 1880 г. Както стана ясно, за годините след Освобождението разполагаме със сравнително точни и надеждни сведения от проведените две преброявания в Княжеството (1881 г.) и Източна Румелия (1884 г.). С тяхна помощ още през 90-те години на XIX в. българската статистика е определила приблизителното население през 1880 г., живеещо на територията на обединената след 1885 г. държава. Значително по-трудно е да бъде уточнен броя на българите около 1870 г. Единственият наличен указател в тази посока са запазените регионални годишници на Одринския, Дунавския и Солунския (за Пиринска Македония) вилает. Според тях в днешна Северна България живеят около 900 000 души, 380 000 – в Южна и 51 000 – в Югозападна. Османската практика обаче е да регистрира само пълнолетното мъжко население. За съотношението между двата пола можем да използваме преброяването от 1881 г., което дава 49% жени и 51% мъже. Така приблизителното население в днешните граници на страната е 2 597 000. Почти същата оценка дава и Ангъс Медисън – 2 586 000 души, позовавайки се на класическото изследване на Колин МакЕведи и Ричард Джоунс[14]. Тук бяха възприети данните на МакЕведи и Джоунс, тъй като салнаметата всъщност се отнасят за няколко, макар и близки, години (1869–1874 г.).

Отчитаното от официалната статистика население бе адаптирано към днешните граници на страната с помощта на преброяванията от 1910 и 1920 г. Те са съответно последното и първото, които съдържат информация за броя жители на описаните по-горе териториални блокове – Южна Добруджа, Западни покрайнини, южни покрайнини и Пиринска Македония. В резултат за периода 1880–1913 г. публикуваното в статистическите годишници население е увеличено с 5%, а след 1913 г. (до 1945 г.) е прието без изменение по официалните данни, тъй като в резултат на войните България губи земи, в които живеят 9,4% и печели територии с 8,6% от жителите на страната.

БВП 1887–1912 г.

Земеделие

Земеделската статистика за зърненото производство е изключително подробна и за периода 1889–1892 г., 1897–1900 г. и 1903–1924 г. дава достатъчно данни за точното отчитане на произведения доход. Като ориентир за

[14] *Maddison, A.* World Economy, p. 91.; *McEverdy, C., R. Jones.* Atlas of World Population History. London, 1978. Повече за броя на населението около 1870 г. може да се види в: *Karpat, K.* Ottoman Population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics. Madison, Wis., 1985.

запълване на пропуските в официалната информация бе възможно да се използват или приходите от поземления данък (който е една десета от реколтата), или сведенията за изнесените от страната количества. Проверката обаче показа ниска, при това отрицателна корелация* от 55% между десятъка и стойността на зърнената реколта от 1903 до 1912 г. – най-ранният период, за който разполагаме с по-точни и подробни данни. Значително по-добри са резултатите от корелацията между производството и износа на зърнени храни. Между 1889 и 1900 г. (всъщност 1889–1992 г. и 1997–1900 г.) при житото тя е 73% и 81% при ръжта. Зависимостта между износ и производство при останалите култури е много по-ниска, но въпреки това имаме достатъчно основание да използваме експортната статистика като ориентир за размера на добитата реколта. Именно по този начин (на база износа) са определени вероятните количества зърнени храни, произведени в годините 1887–1888, 1893–1896 и 1901–1902.

Данните за физическото производство на индустриалните култури са също предоставени от Главна дирекция на статистиката, а за 80-те и началото на 90-те години на XIX в. – от изследването на Кирил Г. Попов „Стопанска България". И тук, както и при зърнените храни не разполагаме с данни за реколтите през някои от първите години (1887–1888, 1893–1896 и 1901–1902), а за 1889–1892 г. имаме сведения само за част от производството (около 1/3). Информация за отглеждания през всички години тютюн е публикувана в сп. „Български тютюн" и най-вероятно ползва събираните от финансовата администрация данни[15]. Почти веднага след Освобождението, водена от фискални и данъчни съображения, държавата се опитва да въведе стриктен контрол върху тютюнопроизводството. По неясни причини обаче сведенията за производството преди 90-те години на XIX в. не са обнародвани в нито една официална публикация на ГДС. За годините, за които не разполагаме с никакви данни освен за тютюна, размерът на реколтата бе определен като се взе средният му дял в общото производство на технически култури за най-ранния период, за който имаме сведения (1903–1911 г.) – 56,23%.

По сходен начин са определени добивите и доходите от лозя, плодове, варива, бостани, зеленчуци, розови градини и фуражни растения.

Скотовъдство

За броя на домашните животни сме принудени да съдим от провежданите преброявания през сравнително дълъг интервал (1870, 1893, 1900, 1905 и 1910 г.). Това налага популацията на добитъка да бъде интерполирана* с помощта на наличните данни (вж. първите колони на таблици 9 и 10). Този

---

* *Корелация* – математически метод за измерване на връзката между две или повече случайни променливи, които са в някаква зависимост помежду си.

[15] Български тютюн, 1938, III, № 8–9, 318–319

* *интерполация* – метод в статистиката и математиката за запълване на междинни неизвестни стойности в една цифрова верига като се използват наблюдаваните зависимости между известните стойности от веригата. Вж. и даденото по-горе обяснение на екстраполацията.

метод обаче неминуемо изглажда годишните флуктуации и изкуствено изрязва вариациите.

В изследването си Чакалов определя средната млечност въз основа на по-систематичните наблюдения върху скотовъдството след 1934 г. Така той достига до годишно производство от 800 л от биволица, 1100 л от крава, 30 л от овца и 40 л от коза. Тъй като с течение на времето производителността на домашните животни би трябвало бавно да е нараствала поради прилагането на по-висококачествени храни и по-добри грижи, то в периода 1887–1912 г. приемам, че средната млечност е била макар и незначително по-малка.

Поради липса на надеждна статистика пресмятането на реализирания доход за стопанството от месо и месни произведения изисква множество допускания. Основен проблем тук е определянето на консумацията на месо. Главна дирекция на статистиката (ГДС) започва да събира данни за заклани животни едва след Първата световна война (от 1911 г. в окръжните градове и от 1919 г. за цялото Царство). Тази информация обаче се отнася само за някой от градските центрове, в които живее около 25% от населението на Царството. Възможният начин за заобикаляне на съществуващата празнина е да се пресметне процентът на заклания добитък от общата скотовъдна популация през годините, за които има сведения (1911–1924 г.), след което да се допусне, че средното съотношение е било валидно и за по-ранния период. Оценката на месното потребление в цялата страна обаче изисква допълнителни допускания. То е направено като се ползва съотношението между посочената от Чакалов обща консумация у нас в 1924 г. и измереното от ГДС потребление на една четвърт от населението. Взето е и предвид, че селското население консумира значително по-малко количество месо от живеещото в градските центрове[16].

В многократно цитираното вече изследването на Чакалов производството на яйца се изчислява въз основа на данните за превоза по БДЖ и износа от страната. Данни и за двете серии предоставя статистиката. Ползвайки официални данни и редица допускания, сме в състояние да определим и дохода от вълна, козина, пчеларство, пашкули, лов и риболов. По-пълна информацията за продукцията на нашите гори става едва от 1911 г. За предните изследвани тук години могат да се ползват публикуваните в „Държавен вестник“ сведения за 1898 и 1901–1902 г. Празнините се налага да бъдат запълнени като се използват данните за износ на дървен строителен материал, дърва за огрев и дървени въглища.

Към т. нар. от Чакалов домашен поминък трябва да се причисли домашното предене на вълна и козина, тъкането на платове и килими, приготвянето на облекло и обуща, различните начини за консервиране на храна (кисело зеле, компоти, туршии, сушене на плодове) и др. За съжаление единственият начин за определяне на дохода от домашен поминък е въз основа

[16] Вж. в тази връзка: *Евтимов, Б.* Месодобивът у нас и възможността за неговото увеличение. – Месо и мляко, 1942, VII, № 4, с. 104 и сл.

на потенциалните заети в него – „жените домакини от 16 до 60 години“[17]. Броят на жените в трудоспособна възраст през годините се интерполира от данните в преброяванията. За да се определи количеството дни, отделяни от селянката за домашен поминък са използвани сведенията от проведеното през 1905 г. от К. Г. Попов и П. Пенчев изследване върху домакинските бюджети и извършения труд в село Каси-Лък[18]. Според него с домашни дейности е заето 35% от времето на жените в работоспособна възраст и тези данни използваме за годините между 1887–1912.

Към дохода от селскостопански дейности Чакалов прибавя и „добивът от селски покрити имоти, независимо дали стопанинът живее сам в жилището си или го дава под наем“ (т. нар. „косвена рента“)[19]. За общия брой на сградите информация може да се извлече от извършваните от ГДС преброявания. В изследването на Чакалов те са разделени на две групи според предназначението и доходността им – за живеене и по-доходни (работилници, дюкяни, кръчми, воденици, фурни и др.). Броят на лицата, заети като домашни слуги, се определя след интерполиране на посочените в проведените няколко последователни преброявания на населението данни (1888, 1893, 1900, 1905 и 1910 г.).

Индустрия и занаяти

За съжаление натрупаната статистическа информация за занаятчийството не отговаря на значението и обществената тежест на този подсектор. Първата занаятчийска анкета ГДС провежда едва през 1936 г., но поради отдалечеността ѝ от разглеждания тук период нейните резултати могат да бъдат използвани само за сведение. Източникът, който единствен дава една макар и груба представа за протичащите процеси е серията от преброявания на населението по професии, провеждани през определен период от време (1888, 1893, 1900, 1905, 1910, 1921 и 1926 г.). Резултатите им тук са допълнени с информация, почерпана от изследвания на съвременни икономисти – Асен Чакалов, Кирил Г. Попов и др. Интерполирайки данните от преброяванията получаваме приблизителния брой майстори-занаятчии, калфи и чираци по години. Извършени са някой допълнителни проверки (за 1905 и 1911 г.) с посочения от К. Г. Попов брой заети в този вид стопанска дейност.

Трудно може да се каже, че насърчаваната индустрия е достатъчно документирания в статистическо отношение. От началото на XX в. ГДС провежда три промишлени анкети, които обхващат цялото насърчавано производство (през 1904 – частична, 1909 и 1921 г.). Освен това сведения за 1911 и 1912 г. са публикувани в статистическите годишници. За множеството липсващи години (1887–1903 и 1905–1908) бе необходимо обемът на индустриална продукция да бъде изчислен въз основа на потреблението на въглища и

---

[17] *Чакалов, А.* Цит. съч. с. 38.

[18] *Попов, К. Г., П. Пенчев.* Село Каси-лък (опит за статистично икономическа монография). С., 1909. 316 с.

[19] *Чакалов, А.* Цит. съч., с. 41.

кокс в страната. Използвайки данните от преброяванията в 1904 и 1909 г. за дела на въглищата в общата консумация на горива и темпа на нарастване на броя на насърчаваните предприятия е възможно да се достигне до едни напълно приемливи оценки за промишленото производство през непокритите от официална статистика периоди.

Строителството е важен промишлен клон, който за съжаление остава встрани от интереса на ГДС. Косвени данни могат да ни дадат само преброяването на населението по професии (за броя на строителите), държавните и общинските бюджети (за размера на публичните строежи) и преброяванията на сградите в страната (за обема на частните).

За да се определи чистият доход от мини и кариери бяха използвани сведенията за нетната печалба на мини „Перник" в периода 1891–1910 г., почерпани от статията на Иван Загралов[20]. За останалите години обаче определянето ѝ е невъзможно. Ето защо вместо чистата печалба бяха събрани сведения за реализирания доход по бюджета от всички държавни мини (намиращи се в района на Перник, Бобов дол и Белновръх в Стара планина). Информацията за платените възнаграждения в мини „Перник" е взета също от гласуваните кредити по Държавния бюджет. Дохода от рудниците, А. Чакалов пресмята въз основа на износа на метални руди по цени намалени с 20%, след което приспада от така получения приход разноските за въглища. Проверката за 1924 г. обаче установи, че посоченият от Чакалов доход (6 млн. лв.) е 28,8% от стойността на износа за същата година. Поради това вместо с 20%, намаляваме стойността на експорта с 28,8%. Доходът от частни каменовъглени мини се определя като процент от онзи на „Перник". Съотношението се изчислява въз основа на зависимостта между въглищното производство на публичните и частните мини, което е обнародвано в СГЦБ.

Услуги

Информация за дохода от БДЖ може да се получи от държавните бюджети и СГЦБ. Чистата добавена стойност Чакалов изчислява като намалява всички реализирани приходи през годината с експлоатационните разноски, „които не съставляват доход на заетите лица" (за гориво, машинно масло, поддръжка на локомотиви, вагони и линии, наем на складове и помещения, лихви на капитала и др.)[21]. По същият начин са изчислени и доходите от съобщения. Първични данни за тях намираме в Държавния бюджет и в Статистическите годишници. Доходът от частни транспортни услуги е изчислен въз основа броя на коларите и файтонджиите по преброяванията на активното население (от 1888, 1893, 1900, 1905 и 1910 г.).

Основна задача за изчисляване на доходите от търговия е да се определи „каква част от производството на земеделското стопанство отива на па-

[20] *Загралов, И.* Държавната мина „Перник". – Списание на Българското икономическо дружество, 1911, XV, № 10, 894–945.

[21] *Чакалов, А.* Цит. съч., с. 81.

зара“[22]. При липса на точни данни от ГДС за обема на градската консумация (особено на селскостопански произведения) Чакалов пресмята процента на опазаряване* като сбор от: (а) превозените стоки по БДЖ и (б) количеството на износа им. Изчисленият стоков оборот на селскостопанските произведения представлява важна част от търгуваните в икономиката стоки. Освен него обаче на пазара излизат и много други артикули, за които, поради тяхната природа, статистиката ни дава малко по-точна представа. За да обхване стойността на целия оборот Чакалов разглежда осем групи от стоки и разноски: (1) цялата стойност на отиващите за пазара селскостопански артикули по цени на производителя (без възнаграждението за труд, домашен поминък, трансфери на градинари и сезонни работници); (2) стойността на индустриалното производство се включва без сумата на платените акцизи и разни такси и без местните стоки, употребени като суровини на едрата промишленост; (3) стойността на тютюневото производство след спадане акцизите и таксите; (4) пълната стойност на добивната индустрия; (5) от чуждестранния внос са изключени материалите, използвани от индустрията за суровини; (6) сумата на акцизите, бандерола, вносните мита и другите такси, които държавата събира върху стоките; (7) общинският налог и другите общински такси върху консумацията и (8) навлата на стоките за вътрешния оборот (таксите от БДЖ и другите видове транспорт).

За да установи дохода от търговия А. Чакалов ползва данните за облажения чист приход на търговците (за 1933–1935 г.). Преди финансовата 1925/26 г. обаче Министерство на финансите не показва каква част от събрания данък-занятие идва от конкретните обложени групи професии (занаятчии, свободни професии, индустриалци, рентиери, търговци и др.). Това е причината както при А. Чакалов, така и тук да бъде приложен един среден процент печалба на извършващите търговска дейност лица – 15% от стойността на стокооборота.

Доходът, реализиран от различните финансови услуги, е сравнително добре документиран. Банките и застрахователните компании са едни от най-изрядните дружества, публикуващи редовно своите баланси и отчети. За да се събере нужната информация бяха прегледани и събрани всички банкови и застрахователни баланси, обнародвани в „Държавен вестник“ и някои специализирани издания (списание „Банков преглед“, „Списание на съюза на популярните банки“, вестник „Търговски фар“, вестник „Кооператор“ на Общия съюз на българските земеделски кооперации и др.). Използвани бяха и приложените към фирмените досиета баланси, съхранявани в ТДА–София.

Приходите от свободни професии, ресторантьорство и кафенета са определени въз основа на данните от преброяването на населението и информацията за средните годишни доходи, предоставена от Чакалов. За реализи-

---

[22] Пак там, с. 47.

* *опазаряване* – онази част от натуралното земеделско производство, която се продава на пазара, а не остава за собствени нужди на производителя.

раната печалба в администрацията сведения бяха използвани от държавния и от общинския бюджет.

Обобщение

Изчисленият брутен вътрешен продукт в 1870, 1880 и 1887–1912 г. по постоянни цени (от 1939 г.) и територия са представени в таблица 23 и 24 и в следната диаграма:

Фигура 1. Реален БВП на глава от населението, 1870–1912 г.

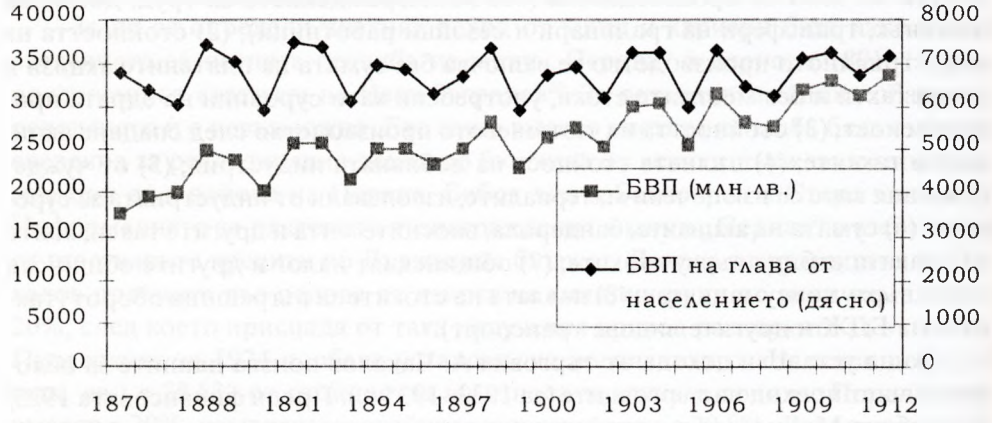

Източник: Вж. текста

Оценките за БВП и особено за БВП на глава от населението не показват особени разлики в нивото на икономическо развитие и на стандарт на живот в десетилетията преди и тези след Освобождението. Слабото нарастване на брутния вътрешен продукт (сивата линия на фиг. 1) с 1,14% годишно е крайно недостатъчно, за да компенсира демографския бум. Така БВП на глава от населението остава практически без изменение (6782 лв. в 1870 о. и 6742 лв. в 1911 г.), а малките повишения и спадания са всъщност слаби циклични вариации около една устойчива средна стойност (6752 лв.).

Тази стагнация на българското стопанство едва ли може да ни изненада. Тя е плод на множество негативни фактори и условия, които сдържат икономическия растеж. В страната липсват свободни капитали, които чрез банките да бъдат инвестирани в различни индустриални проекти. Нестабилната политическа обстановка обезсърчава дори и най-авантюристичните чуждестранни инвеститори, които биха се впуснали в рискови предприятия у нас. Едва след 1906 г. чуждите капитали започват малко по-уверено да навлизат на българския пазар. Липсата на стопански ръст и от там – незадоволителният стандарт на живот до голяма степен е плод и на ниския социален капитал в страната. В първите години след Освобождението грамотните (груб показател за нивото на човешки капитал) са под 5% от населението. Четири десетилетия по-късно те достигат до 1/3 от всички българи. Задържаща растежа роля играят и зле

работещите държавни институции (администрация, съдебна система), както и липсата на ясно дефинирани вещни права върху земята[23].

Стопанско развитие и качество на живот 1850–1912 г.

Представените в първата част на това изследване оценки за БВП (1870–1912 г.) не показват съществени изменения в качеството на живот на българите преди и след Освобождението. Колкото и ограничени да са данните (само една оценка преди 1878 г.) все пак сме в състояние да отхвърлим или потвърдим някои от изказаните досега хипотези в историографията. Събраната информация показва, че едва ли можем да говорим, както настоява Беров, за някаква дълбока стопанска криза в десетилетието преди Освобождението. И ако през отделни години е имало известно забавяне или колебания, проблемите са били кратковременни и със сигурност не са се отразили съществено на водещите тенденции в икономическото развитие на българските земи. На фона на общата стагнация трудно можем да си представим например, че ефектът на световната аграрна криза от 70-те години на XIX в. значително е надхвърлил забелязаните циклични вариации през 1890, 1893, 1899, 1902 или 1905 г. (вж. фиг. 1).

При наличните в момента данни (само едно наблюдение за БВП преди 1878 г.) не сме в състояние да определим кога започва тази стагнация. Редица качествени наративни сведения обаче дават основание да се предположи, че през трите десетилетия от Кримската до Руско-турската война българските земи изживяват период на ускорен стопански растеж. Събирането на количествени потвърждения е сложна, но далече не невъзможна задача. В чуждестранната литература вече има натрупан значителен опит за заобикаляне на сериозните празноти в статистиката преди последната четвърт на XIX в. Възможни алтернативи за локализиране началото на евентуалното икономическо ускоряване са: определяне на гъстота на населението, на степента на урбанизация и промените в градската мрежа. И трите косвени индикатори са приложими обаче за по-дълги периоди. Много по-подходящи за кратки отрязъци от време, какъвто е и нашият случай, биха били промените в реалните заплати и цените на основните консумативни стоки. Изграждането на подобни бази от данни е твърде амбициозен проект, който ще наложи щателно да бъдат проучени различни по вид и произход източници – данъчни регистри, търговски тефтери, кореспонденция, сведения от пътешественици, приписки и др. По обясними причини това значително надхвърля възможностите ни към момента, поради което тук ще представим само убедителните наративни свидетелства за значителния стопански динамизъм през близо трите десетилетия от средата на 50-те до края на 70-те години на XIX в.

---

[23] В годините след Освобождението земята у нас се притежава по наследство, а не по силата на документ (нотариален/крепостен акт). Издаването му става по тромава и скъпа процедура, която се осъществява в рамките на съдебен процес. Селянинът е принуден да ходи многократно до града и да плаща различни такси и адвокатски хонорари. Поради това банките се въздържат да кредитират селските стопани срещу ипотека на техните земи.

Ако съумеем да се дистанцираме от наслоените през десетилетията емоции, и ако подходим обективно към включените в научно обръщение документални свидетелства, не можем да не признаем, че българите от XIX в. са трайно интегрирани в османския икономически модел. Натрупали с годините ценен опит за диалог с представителите на местната и централната власт, усвоили ценното умение да оцеляват, надхитрявайки държавата и нейните чиновници, българските занаятчии, търговци и предприемачи още през XVIII и началото на XIX в. успешно се възползват от възможностите на имперския пазар. Неслучайно формиращият се през периода на Ранното възраждане стопански елит е изцяло обвързан или със системата на държавните поръчки, или с разрастващите се търговски контакти на Османската империя с големите европейски страни. Неслучайно преобладаващата част от българските предприемачи, подвизаващи се из Средна Европа, Влашко, Молдова, Русия предпочитат да запазят статута си на османски поданици вместо да получат чуждо поданство. Неслучайно формиралите се през XVIII и XIX в. емигрантски общности запазват икономическите си връзки с империята, а най-преуспелите в стопанско отношение българи съзнателно обвързват капиталите си със земите на юг от Дунав.

Одринският мирен договор (1829 г.) открива нови шансове пред подвластното българско население. Откъсването на Гърция и Сърбия увеличава осезаемо дела на българските земи в османската икономика, а българските производители и посредници постепенно се утвърждават като главен фактор в стопанското развитие на балканските провинции на империята. Точно по това време се поставя началото и на Танзимата, дал допълнителен подтик за модернизацията на възрожденското общество. Промяната може да се долови не само в бурния подем на селскостопанското и занаятчийското производство, на търговията и манифактурното дело. Промяната откриваме и в появата на фабричните предприятия, в създаването на първите акционерни дружества, в усилията на реформаторски настроените османски политици да ограничат проявите на ежедневно и безнаказано насилие над християните.

Важно значение за стопанската активност на българите има и стабилизирането на османската парична система (нейното обвързване през 40-те години на века в своеобразен „валутен борд“ с британския паунд) и др.. Не по-малко значими са и белезите за видимото подобряване на материалното благосъстояние на българското население, което е в основите на успеха на просветното движение и на църковната борба, в изграждането на възрожденската култура, в постепенното усвояване на постиженията на тогавашната европейска цивилизация, намерили все по-широко приложение в бита и ежедневието.

Тези тенденции се запазват и след Парижкия мирен договор от 1856 г., когато политическата конюнктура на Балканите допълнително стимулира общия подем в живота на българите. Засиленото икономическо присъствие на големите европейски държави води не само до прословутото „разорение“ на българските еснафи, но и до приток на свежи капитали, до по-бързото навлизане на новите технологии, до увеличаване броя на европейските

инвеститори (повечето от които са в съдружнически отношения с местни предприемачи) и играят ролята на своеобразен коректив на „безобразията" на властта, особено на местно ниво.

Десетилетията след Кримската война са всъщност апогея в стопанското развитие на подвластното българско население през петте века чужда власт. Подобна констатация се потвърждава както от домашните, така и от огромното количество чужди документални свидетелства, с които разполага историческата ни наука. В сферата на земеделието например показателен е броят на заможните българи, които през 60-те и 70-те години на XIX в. се изявяват като притежатели на големи чифлишки стопанства. Фамилиите на Робеви, Чалъкови, Каблешкови, Пулиеви, Бракалови са само част от имената на възползвалите се от новата стопанска конюнктура предприемачи, които съумяват да организират печелившо производство на най-търсените по пазарите на империята, а и извън нея селскостопански продукти – зърнени храни, памук, розово масло, лавандула, мента, тютюн, ориз. Десетки джелепи и бегликчии се явяват собственици на огромни стада овце, осигуряващи важните суровини за развитието на текстилното производство. Показателно е и че според притежаваната обработваема земя преобладаващата част от българското селско население принадлежи към средната социална категория в Османската империя, т.е. разполага с необходимите материални условия за поддържане на сравнително добро качество на живот. Около 12 % от населението в Североизточна България, за която разполагаме със сравнително подробни данни, например разполага с по над 300 дюнюма земя, между 8 и 12% владеят по 200-300 дюнюма, а близо 52% разполагат с от 50 до 200 дюнюма[24].

Едва ли е необходимо да се преповтарят отново отдавна включените в научно обръщение данни за състоянието на манифактурното и фабричното производство по българските земи, на търговията и акционерното дело, на пътната мрежа и транспортните услуги. Достатъчно би било да се споменат само имената на такива манифактуристи, фабриканти и търговци като Станчо Иванов и Тодор Станчов от Пловдив, Арие от Самоков, Георги Рашеев и Иван Калпазанов от Габрово, Руско Миркович и Васил Попстанчов от Сливен, Славчо Хаджипаскалев и Ст. Карагьозов от Търново, чиито стопански инициативи са емблематични за мащабите и темповете на стопанската обнова по българските земи след Кримската война.

През цялата първа половина на XIX в. в Сливенско например са открити 25 фирми и манифактури, а през третата четвърт на века (от Кримската война до Освобождението) – 44, като само през 70-те години новооткритите фирми и манифактури са 10[25]. В Котленско пък, включващо такива емблематични за стопанския живот на българите центрове през XIX в. като Котел,

---

[24] История на България. Т. 2. Късно Средновековие и Възраждане. С., 2004, с. 433.

[25] *Русев, И.* Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. В. Търново, 1996, 272–282.

Жеравна, Градец, Медвен, Ичера и др., съотношението на функциониралите през първата половина и през третата четвърт на столетието фирми и манифактури е 5 на 43, 18 от които са създадени през 70-те години[26].

Все в същата посока на разсъждения могат да се приведат и наблюденията на проф. К. Косев, потвърдени и от други изследователи на политическото ни Възраждане, според които „размахът на българското националноосвободително движение през 60-те и 70-те години и неговият апогей – Априлското въстание – са предизвикани не от бедност, от бедствено материално положение, а напротив – от икономическия просперитет на българския народ като цяло, от неговата пораснала материална мощ. Съвсем не е случайно, че главни средища на въстанието и на революционното движение, отбелязва проф. К. Косев, са именно по-издигнати икономически райони и селища със заможно население“[27].

Своеобразна подкрепа на подобна констатация представлява и мнението на един от висшите руски офицери по време на Освободителната война ген. Непокойчицки, изложено пред заслужилия емигрантски деец Иван С. Иванов. Впечатлен от видяното между Свищов и Търново, генералът се обърнал към придружаващия го българин с думите:

Е, мили ми Иванов, в Кишинев ни говорехте, че вашите българи бедстват, че са угнетени, но аз, уверявам Ви, в Германия не съм виждал такива цветущи села. Да даде бог на нашите селяни да достигнат подир 50 години такова благоустройство, но аз съм убеден, че у нас и подир 100 години това няма да стане ... Да, да, много искахте изведнъж, но аз ще кажа, че нямало от какво да освобождаваме българите; те са в по-добро положение, отколкото господствуващите тука турци.[28]

Към очертаните дотук щрихи от стопанското развитие на българските земи през третата четвърт на XIX в. могат да се добавят нови и нови детайли. Но едва ли точно от това има нужда днешната българска историопис. Защото познанията ни отново ще се градят на основата на анализи на механично подбрана информация за определено множество от пръснати по темпоралната вертикала на възрожденската епоха и локално ограничени събития и факти. Много по-важно е да прекрачим нивото на първичното събиране и обработване на историческата документация и да се опитаме да предложим една действително обща панорама на българския XIX в. С всички рискове от евентуалните грешки и неточности, но с желанието да доловим и да пресъздадем възможно повече от нюансите и полусенките в палитрата от багри и тонове, каквато представляват делниците на възрожденските ни деди.

---

[26] Пак там, 283–291.

[27] *Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов.* История на Априлското въстание 1876. С., 1986, 60–61.

[28] *Иванов, И.* Сборник статей. Кишинев, 1896, с. 156.

Фигура 2. Реален БВП и БВП на глава от населението, 1850–1943 г.

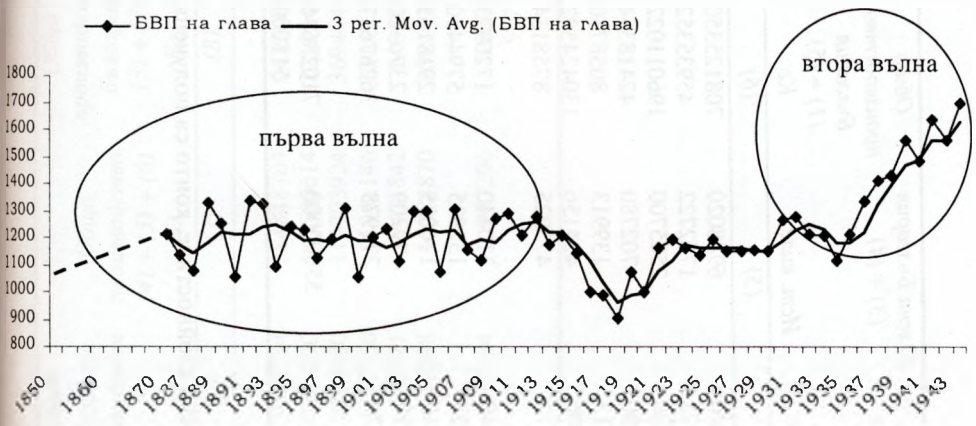

Източник: Вж. текста

На базата на представените тук количествени и качествени оценки се очертава макро картината на българската модернизация. Тя протича в две вълни, първата от които стартира някъде около Кримската война и продължава до войните от 1912–1918 г., а втората се разлива през междувоенния период и след Втората световна война. Описаният тук първи етап е предимно градски по своя характер. През него се изгражда базовата инфраструктура на модернизацията – стопанско законодателство, училища, пътища, банки, публични институции и пр. Направени са първите стъпки в индустриализацията и в акционерното дело. Тестват се различни модели, някои от които се отхвърлят, а други се налагат като успешни и намират своето логично продължение през втората вълна. Мащабите са все още малки, лабораторни. Все пак през първия етап на модернизация е „обхванатa" не повече от една десета от населението в българските земи. При подобно задаване на изследователския фокус Освобождението от 1877–1878 г. се изчиства от огромната си идеологическа натовареност и се превръща във важна (може би) междинна гара, в събитие, което дава само някакъв по-национален колорит на модернизацията. Безспорен връх на първия (градски) етап е осъществен през няколкото „тлъсти години" (1905–1912 г.). Достатъчно е обаче отново да погледнем фигура 1, за да си дадем сметка, че промяната е обхванала все още твърде тънки слоеве на българското общество, поради което тя е трудно забележима на макро равнище. Масовизацията на процесите настъпва едва през 30-те години на XX век, когато, модернизацията пресича очертанията на градовете и се разлива из цялата територия на страната[29].

[29] Повече за началото на втората вълна на модернизация вж. *Иванов, М.* Чудото на зачатието или как България бе „обременена" с комунизъм? – Социологически проблеми, XXXIX, 2008, № 3–4, 303–337.

Таблица 1. Производство на земеделски култури, ок. 1870 г.

	Дунавски вилает (Северна България)	*Одрински вилает*	*Източна Румелия и южни покрайнини*	*Пиринска Македония*	*Южна България (3) + (4)*	*Общо производство България (1) + (5)*
	Ист. киле	*Ист. киле*	*Ист. киле*	*Ист. киле*	*Ист. киле*	*Кг*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*
Жито,смес и лимец	30678222	10540000	6851000	137020	6988020	708125350
Ръж	907938	2511000	1632150	130572	1762722	45935352
Ечемик	10658288	3900000	2535000	50700	2585700	196011022
Овес	2718055	1060000	689000	13780	702780	42418354
Просо	317971	210000	136500	3413	139913	8058750
Царевица	6986332	611000	397150	27006	424156	130424592
Ориз	23696	500000	443750	30175	473925	8758134
Тютюн	1848276	400000	260000	50440	310440	1726973
Боб	196304	200000	130000	2925	132925	5794430
Леща, грах, нахут	72030	196000	173950	2240	176055	2918165
Картофи		85000	75438	3772	79209	2376320
Фуражи	1770139	394000	256100	15878	271978	36267637
Грозде (оки)	33785807				55000000	71028646
Рози (мускали)						518000

Източник: Вж. текста.

Бележка: В тази и всички следващи таблици в Приложението в червено са дадени стойностите, които са получени чрез интерполация или чрез използване на корелация.

Таблица 2. Производство на земеделски култури, ок. 1880 г.

	Княжество България			*Южна България*				*Общо производство България (3) + (7)*
	Десятък	*Десятък*	*Общо производство*	*Източна Румелия*	*Южни покрайнини*	*Пиринска Македония*	*Общо производство (4) + (5) + (6)*	
	Оки	*Кг.*	*Кг.*	*Кг.*	*Кг.*	*Кг.*	*Кг.*	*Кг.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*
Жито, смес и лимец	35222971	28683201	358540014	254329200	25432920	5086584	284848704	643388718
Ръж	7499061	6106727	76334090	124253300	10313024	10934290	145500614	221834704
Ечемик	16271730	19981684	249771049	111249000	6229944	2224980	119703924	369474973
Овес	6931041	5644170	70552127	56888300	3015080	1137766	61041146	131593273
Просо	527923	429905	5373809	8935700	330621	205521	9471842	14845651
Царевица	28771431	23429504	292868805	56888300	5973272	3413298	66274870	359143674
Тютюн			853666	672021	175002	130184	977206	1830872
Рози (мускали)								577316

Източник: Вж. текста.

Таблица 3. Производство на основните земеделски култури, кг. (1870–1899 г.)

	1870	*1880*	*1889*	*1890*	*1891*	*1892*	*1896/97*	*1897/98*	*1898/99*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*	*(9)*
Жито, смес и лимец	708125350	643388718	1021795100	899816900	1151433700	1216023400	859685000	1007799400	671911800
Ръж	45935352	221834704	203671500	164688400	197904000	226078100	160874700	138100800	118254200
Ечемик	196011022	369474973	248562300	226749000	263818900	275500800	255831200	265720600	144789200
Овес	42418354	131593273	138739300	90208600	111641500	94165500	113176000	154764800	83730600
Просо	8058750	14845651	17185000	3437500	8264500	23373700	25346100	40183400	15116500
Царевица	130424592	359143674	482818300	213649300	286740600	608603300	696458200	958929400	529763500
Ориз	8758134	2151503	...	...	...	...	2436800	3908400	486600
Тютюн	1726973	1830872	2352900	1138800	1616200	2016700	897500	3460900	4026000
Боб	5794430	11510399	...	...	...	...	...	24772800	7331100
Грозде	71028646	51799015	...	...	...	59429700	153524500	99473100	366505800
Розово масло (мускали)	518000	577316	...	...	...	...	539000	413569	445602

Източник: Вж. текста.

Таблица 4. Чисто производство на зърнени култури, хил. кг.

Година	*Жито*	*Ръж*	*Смес*	*Ечемик*	*Овес*	*Лимец*	*Просо*	*Царевица*	*Ориз*	*Елда*	*Общо*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*	*(9)*	*(10)*	*(11)*
1870	*661337	42914	*	100208	21710	*	3205	54702	8057	...	892133
1880	*600878	207242	*	188890	67351	*	5904	150630	1979	...	1222875
1887	665626	131026	64929	181550	88742	8873	12439	369840	2330	16	1525371
1890	769703	153855	61524	115923	46170	5424	1367	89608	2426	1	1246000
1895	823029	162061	81259	122883	60133	6025	6550	205367	2838	20	1470165
1900	659250	159618	88098	121226	47287	4615	9662	207554	1681	44	1299036
1905	747211	146560	83785	115242	60717	3905	4589	291398	4475	5	1457886
1910	916149	186253	77695	144380	70177	4083	5709	457672	4129	33	1866280
1911	1077113	187279	108533	125371	68491	4259	6604	494012	2662	3	2074326
1912	965017	172392	79230	125740	54902	2727	4457	458483	3242	1	1866189

Източник: Вж. текста.

Бележка: * През 1870 и 1880 г. производството на жито, смес и лимец е представено заедно.

Таблица 5. Чисто производство на индустриални култури, хил. кг.

Година	*Тютюн*	*Зх. цвекло*	*Слънчо-оглед*	*Рапица*	*Сусам*	*Анасон*	*Резене*	*Опиум*	*Мак*	*Хмел*	*Памук (влакно)*	*Коноп (семе)*	*Коноп (влакно)*	*Лен (семе)*	*Лен (влакно)*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*	*(9)*	*(10)*	*(11)*	*(12)*	*(13)*	*(14)*	*(15)*
1870	1727														
1880	1831														
1887	1895														
1890	1139			29	12	44									
1895	1906														
1900	3155			2780	643	830	18								
1905	3918	18751		28739	1219	568	24		0	1	187	86	131	706	855
1910	6325	27608		1974	969	714	21		1	0	247	1049	1081	172	322
1911	10647	57516		12764	778	640	74		1	0	199	258	398	1073	1127
1912	5813	54491		13037	417	701	104		2	0	140	1137	1201	141	140

Източник: Вж. текста.

Таблица 6. Производство и доход от лозя, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

Година	*Чисто производство*		*Цена на производител*		*Чист доход*		
	Грозде 000 кг.	*Шира 000 л.*	*Грозде Лв./кг.*	*Шира Лв./л.*	*Грозде 000 лв.*	*Шира 000 лв.*	*Общо 000 лв.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*
1870	*71029	*36935	...	...	...	...	...
1880	*51799	*26935	...	...	...	...	...
1887	198616	103446	0,36	0,16	7369	16138	23507
1890	162240	84500	0,36	0,22	6107	18759	24866
1895	191428	99702	0,45	0,28	8870	27518	36388
1900	169145	88097	0,18	0,24	3167	21143	24310
1905	277270	144554	0,17	0,25	5114	35560	40675
1910	143579	77059	0,23	0,34	3525	25892	29416
1911	104632	55100	0,24	0,42	2707	23142	25849
1912	132349	71519	0,32	0,50	4525	35617	40142

Източник: Вж. текста.

* Възможно е производството на грозде и шира в 1870 и 1880 г. да е занижена.

Таблица 7. Производство и доход от зеленчуци и рози, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

	Зеленчуци								*Розово масло*		
	Чисто производство	*Износ*	*Цени на производител*					*Доход*	*Производство*	*Цена на производител*	*Доход*
	000 кг.	*000 кг.*	*Зеле Лв./кг.*	*Лук Лв./кг.*	*Чушки Лв./кг.*	*Домати Лв./кг.*	*Други Лв./кг.*	*000 лв.*	*000 мускали*	*Лв./кг.*	*000 лв.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*	*(9)*	*(11)*	*(12)*
1870	...	...	...	...				...	518	...	...
1880	...	...	...	...				...	577	...	...
1887	43289	649	0,05	0,11				7199	1066	6,92	7379
1890	24132	97	0,07	0,08				3651	999	5,85	5845
1895	68723	412	0,05	0,13				10163	942	5,94	5598
1900	67536	338	0,05	0,10				7578	736	3,12	2295
1905	47672	2297	0,05	0,13				5205	894	3,35	2996
1910	73697	1131	0,05	0,09				8971	606	5,84	3541
1911	71132	1156	0,07	0,11	0,08	0,07		10503	654	8,63	5642
1912	59620	431	0,08	0,13				10160	531	12,25	6504

Източник: Вж. текста.

Таблица 8. Производство и доход от варива и бостани, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

	Варива							Бостани
	Чисто производство	*Износ*	*Цени*				*Доход*	*Доход*
			Боб	*Леща*	*Нахут, бакла, грах*	*Картофи*		
	000 кг.	*000 кг.*	*Лв./кг.*	*Лв./кг.*	*Лв./кг.*	*Лв./кг.*	*000 лв.*	*000 лв.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*
1870	12418	...	...	...	...	...	...	...
1800	36791	...	...	...	...	...	...	...
1887	17156	2251	0,20	0,19	0,19	0,10	2120	3745
1890	4544	1056	0,23	0,19	0,19	0,15	797	3032
1895	4433	841	0,24	0,20	0,20	0,13	938	2936
1900	4144	1528	0,19	0,18	0,18	0,07	713	3465
1905	30076	10015	0,30	0,24	0,23	0,11	7608	4419
1910	55388	18000	0,29	0,26	0,23	0,14	14428	5039
1911	66783	24399	0,31	0,26	0,26	0,14	18292	6895
1912	80097	6969	0,32	0,26	0,27	0,15	23052	8630

Източник: Вж. текста.

Таблица 9. Производство и доход от мляко, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

	Брой животни						Произведено мляко			Цена на производител	Чист доход
	Биволици		Крави		Овце	Кози	Краве	Овче	Козе		
	За мляко	За впрягане	За мляко	За впрягане							
	бр.	бр.	бр.	бр.	бр.	бр.	000 л.	000 л.	000 л.	Лв./л.	000 лв.
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1870	62600	20900	316300	135600	4620900	1048200	408990	101660	36687	...	...
1880	74000	25300	332000	140900	4863100	1051600	436115	106988	36806	...	...
1887	74700	26200	338300	146600	5110000	981400	445220	112420	34349	0,17	93358
1890	81800	28700	345300	147200	5143900	1018700	473456	128598	36673	0,17	100553
1895	93600	32800	357100	148300	5200500	1080800	496233	130013	38909	0,20	122225
1900	105300	36900	368800	149300	5257100	1142800	531253	147199	45712	0,18	118350
1905	126100	42800	446200	131500	6114700	1156500	620088	171212	46260	0,19	148426
1910	114400	40100	370000	156000	7067900	1229800	543860	197901	49192	0,23	169257
1911	114400	38400	377800	163000	7009200	1205100	553955	196258	48204	0,24	176346
1912	114400	36800	385600	170000	6950500	1180500	533000	152911	41318	0,25	166741

Източник: Вж. текста.

Таблица 10. Производство и доход от месо, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

	Добитък	*Брой животни* *Телета*	*Овци*	*Агнета*	*Кози*	*Ярета*	*Свине*	*Прасета*	*Птици*	*Заклан добитък по ГСИ*	*Заклан добитък в страната*
	броя	*броя*	*броя*	*броя*	*броя*	*броя*	*броя*	*броя*	*броя*	*Кг*	*Кг*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*	*(9)*	*(10)*	*(11)*
1870	1188400	142800	4804200	2942400	1437500	655600	221300	94800	2000000	12927591	119574917
1880	1307700	98800	5254300	2110400	1314600	417900	257800	112960	2300000	12044666	102616455
1887	1335300	98650	5720300	1022000	1041800	100800	351500	167500	2290900	10521467	81145533
1890	1374900	94400	5749000	1056300	1076800	126300	328400	152000	2858800	10811273	81858008
1895	1441000	87300	5796800	1113500	1135300	168800	289900	126000	3805300	11294564	83046736
1900	1507000	80200	5844700	1170700	1193800	211400	251400	100100	4751800	11777622	84237400
1905	1641200	87300	6823000	1288000	1217800	166300	307800	137500	6408300	13171574	94552856
1910	1564100	75700	7522800	1146500	1275600	189100	359600	145000	8688900	13242230	98675702
1911	1568600	81800	7466900	1227700	1253400	198100	399500	161300	8549400	12778525	120765424
1912	1572900	87850	7411100	1308900	1231100	207100	439300	177600	8409900	12420823	113294412

Източник: Вж. текста.

Таблица 11. Производство и доход от вълна и козина, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

	Брой животни		*Производство*		*Цена на производител*		*Чист доход*	
	Овце	*Кози*	*Вълна*	*Козина*	*Вълна*	*Козина*	*Вълна*	*Козина*
	Броя	*Броя*	*000 кг.*	*000 кг.*	*Лв./кг.*	*Лв./кг.*	*000 лв.*	*000 лв.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*
1870	7746600	2093100	9683	733	...	...	...	...
1880	7364700	1732500	9206	606	...	...	...	...
1887	6742300	1142600	8428	400	1,15	0,73	9663	293
1890	6805300	1203100	8507	421	1,20	0,72	10185	301
1895	6910300	1304100	8638	456	1,40	0,92	12135	418
1900	7015400	1405200	8769	492	1,12	0,75	9864	371
1905	8111000	1384100	10139	484	1,53	0,92	15562	448
1910	8669300	1464700	10837	513	1,62	1,09	17505	557
1911	8694600	1451500	10868	508	1,68	1,13	18306	572
1912	8720000	1438200	10900	503	1,74	1,15	18962	577

Източник: Вж. текста.

Таблица 12. Производство и доход от пчеларство, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

	Кошери	*Производство*		*Цена*		*Чист доход*		
		Мед	*Восък*	*Мед*	*Восък*	*Мед*	*Восък*	*Общо*
	Броя	*000 кг.*	*000 кг.*	*Лв./кг.*	*Лв./кг.*	*000 лв.*	*000 лв.*	*000 лв.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*
1870	190000	1197	95	...	...	...	...	...
1880	220000	1386	110	...	...	...	...	...
1887	240000	1512	120	0,62	4,16	937	499	1437
1890	250000	1575	125	0,66	4,91	1040	614	1653
1895	250000	1575	125	0,74	4,37	1166	546	1712
1900	250000	1575	125	0,73	4,46	1150	558	1707
1905	239077	1614	121	1,08	5,16	1743	622	2365
1910	262711	2826	173	1,40	5,25	3956	907	4863
1911	281438	1929	149	1,27	5,28	2450	786	3237
1912	239742	1541	125	1,41	5,36	2173	669	2842

Източник: Вж. текста.

Таблица 13. Производство и доход от бубарство, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

	Производство 000 кг.	*Цена на производител Лв./кг.*	*Доход 000 лв.*	*Чист доход 000 лв.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*
1870	288	...	...	...
1880	280	...	...	...
1887	280	2,50	699	524
1890	201	2,35	473	354
1895	377	2,22	838	628
1900	768	2,40	1844	1383
1905	1857	2,49	4624	3468
1910	1829	2,20	4023	3017
1911	1777	2,60	4621	3465
1912	1901	2,80	5321	3991

Източник: Вж. текста.

Таблица 14. Доход от домашен поминък, броя и хил. лв. (текущи цени)

	Жени в трудоспособна възраст Броя	*Работни дни за домашен поминък броя*	*Средна дневна надница Лв./раб.ден*	*Чист доход 000 лв.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*
1870	633570	140	...	...
1880	713200	140	...	...
1887	771133	140	0,90	96623
1890	791961	140	0,90	99787
1895	838705	140	0,89	104503
1900	893468	140	0,73	90687
1905	982445	140	0,83	114160
1910	1062437	140	1,01	150229
1911	1086718	137	1,09	162280
1912	1110999	140	1,20	186648

Източник: Вж. текста.

Таблица 15. Доход от селски покрити имоти, броя и хил. лв. (текущи цени)

	Селски покрити имоти		*Годишен наем*		*Амортизация 5 %*	*Чист доход*
	Жилища	*Магазини, ханове и др.*	*Жилища*	*Магазини, ханове и др.*		
	Броя	*Броя*	*Лв./жилище*	*Лв./магазин*	*000 лв.*	*000 лв.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*
1870	362947	12215	...	...	...	...
1880	408267	13740	...	...	...	...
1887	417087	16643	94,00	188,00	40218	40218
1890	429374	17134	93,00	186,00	40963	40963
1895	458437	18293	99,00	198,00	46557	46557
1900	495087	19756	92,00	184,00	46724	46724
1905	526282	22965	113,00	226,00	61427	61427
1910	557476	26173	132,00	264,00	76472	76472
1911	566073	25808	139,00	278,00	81566	81566
1912	574669	25442	154,00	308,00	91518	91518

Източник: Вж. текста.

Таблица 16. Доход от домашна прислуга, броя. и хил. лв. (текущи цени)

	Домашни слуги	*Средна годишна заплата на зидар и общ работник*	*Средна годишна заплата на прислуга*	*Чист доход*
	броя	*Лв./год.*	*Лв./год.*	*000 лв.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*
1870	20000	...	...	...
1880	16700	...	...	...
1887	14650	546,25	109,25	1597
1890	19710	561,25	112,25	2208
1895	25552	578,75	115,75	2964
1900	27506	466,25	92,33	2531
1905	25237	533,75	105,00	2650
1910	22439	695,00	136,27	3052
1911	22076	738,75	145,01	3201
1912	21714	815,00	159,80	3474

Източник: Вж. текста.

Таблица 17. Чист доход от занаяти, броя, хил. лв. (текущи цени)

	Брой занаятчии			*Годишен доход*			*Чист доход*			
	Майстори Броя	*Калфи Броя*	*Чираци Броя*	*Майстори Лв./год.*	*Калфи Лв./год.*	*Чираци Лв./год.*	*Майстори 000 лв.*	*Калфи 000 лв.*	*Чираци 000 лв.*	*Общо 000 лв.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*	*(9)*	*(10)*
1870	74000	25000	51000	...	...	...	...	...	...	...
1880	76700	25000	55000	...	...	...	...	...	...	...
1887	70600	24700	57300	808,03	272,58	188,49	57047	6733	10800	74580
1890	66100	24800	57900	842,48	274,10	189,54	55688	6798	10974	73460
1895	63100	21200	49500	892,59	271,06	187,43	56322	5746	9278	71347
1900	69300	11700	27300	714,07	220,81	152,69	49485	2583	4168	56237
1905	40000	9400	21900	817,42	252,78	174,80	32697	2376	3828	38901
1910	53300	23600	55100	1108,69	307,61	212,71	59093	7259	11720	78073
1911	53900	22900	53400	1168,20	331,97	229,55	62966	7602	12258	82826
1912	54600	22100	51700	1290,34	365,47	252,72	70453	8077	13066	91595

Източник: Вж. текста.

Таблица 18. Чист доход от строителство, броя, хил. лв. (текущи цени)

	Строежи					*Строители*			*Общ доход*
	Държавни	*Общински*	*Частни*	*Общо*	*Чист доход предприемачи (10–15 %)*	*Брой*	*Среден годишен доход*	*Чист доход*	*строителство (5) + (8)*
	000 лв.	*000 лв.*	*000 лв.*	*000 лв.*	*000 лв.*	*Броя*	*Лв./год.*	*000 лв.*	*000 лв.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*	*(9)*
1870	...	...	...	...	...	2900	...	...	...
1880	3791	5000	400	9191	919	3000	...	...	...
1887	2905	6000	500	9405	940	2500	451,49	1129	2069
1890	2788	6400	500	9688	969	2500	470,74	1177	2146
1895	3591	7741	732	12064	1206	2600	498,74	1297	2503
1900	1860	3045	740	5645	564	2800	399,00	1117	1682
1905	3773	5267	3139	12179	1218	2900	456,74	1325	2542
1910	5927	19923	2472	28321	2832	2900	619,49	1797	4629
1911	30216	23866	12559	66641	6664	2900	652,74	1893	8557
1912	6989	12720	13068	32777	3278	2900	720,99	2091	5369

Източник: Вж. текста.

Таблица 19. Чист доход от свободни професии, ресторантьорство и хотелиерство, бр., хил. лв. (текущи цени)

	Свободни професии			*Хотели и ресторанти*							*Всичко*
				Собственици				*Персонал*			
	Заети	*Годишна заплата*	*Чист Доход*	*Брой*	*Годишна заплата*	*Доход*	*Брой*	*Годишна заплата*	*Доход*	*Чист доход*	*(3) + (10)*
	Броя	*Лв./год.*	*000 лв.*	*Броя*	*Лв./год.*	*000 лв.*	*Броя*	*Лв./год.*	*000 лв.*	*000 лв.*	*000 лв.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*	*(9)*	*(10)*	*(11)*
1870	8800	...	...	2200	...	...	1500	...	...	...	...
1880	11700	...	...	2500	...	...	1750	...	...	...	...
1887	11180	818,38	9149	2350	1097,36	2579	3220	731,57	2356	4934	14084
1890	13750	853,27	11732	4470	1144,15	5114	4080	762,76	3112	8226	19959
1895	17440	904,02	15766	8010	1212,20	9710	5500	808,13	4445	14154	29921
1900	20210	723,22	14616	11560	969,76	11210	6920	646,51	4474	15684	30300
1905	12900	827,89	10680	12340	1110,12	13699	8990	740,08	6653	20352	31032
1910	13550	1122,89	15215	13090	1505,68	19709	10390	1003,79	10429	30139	45354
1911	13680	1183,16	16186	13200	1586,49	20942	10190	1057,66	10778	31719	47905
1912	13800	1306,86	18035	13310	1752,37	23324	10000	1168,25	11682	35007	53041

Източник: Вж. текста.

Таблица 20. Чист доход от градски покрити имоти, бр., хил. лв. (текущи цени)

	Сгради за живеене			*Магазини*			*Общо*	*Амортизация*	*Чист*
	Брой	*Годишен наем*	*Доход*	*Брой*	*Годишен наем*	*Доход*	*(3) + (6)*	*и разноски*	*доход (7) – (8)*
	Броя	*Лв./год.*	*000 лв.*	*Броя*	*Лв./год.*	*000 лв.*	*000 лв.*	*000 лв.*	*000 лв.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*	*(9)*
1870	90700	...	...	22700	...	...	...	...	...
1880	102100	...	...	25500	...	...	...	...	...
1887	116400	264,00	30730	31700	1452,00	46028	76758	7676	69082
1890	117100	259,00	30329	33400	1424,50	47578	77907	7791	70116
1895	125600	277,00	34791	36300	1523,50	55303	90094	9009	81085
1900	145100	258,00	37436	39200	1419,00	55625	93061	9306	83755
1905	150100	317,00	47582	36300	1743,50	63289	110871	11087	99784
1910	155100	370,00	57387	33400	2035,00	67969	125356	12536	112820
1911	156800	390,00	61152	33700	2145,00	72287	133439	13344	120095
1912	158600	432,00	68515	33900	2376,00	80546	149062	14906	134155

Източник: Вж. текста.

Таблица 21. Индекс на цените на дребно

Стока	*Количество*	*Цена*	*Район*	*Месец и година*	*Източник*	*Цена 1870*	*Цена 1911*	*Цена 1939*
		Гроша				*Лв./кг.*	*Лв./кг.*	*Лв./кг.*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*
Каменна сол	1 ока	0,980	Русе	януари 1871	„Дунав"	0,178	0,210	3,480
Хляб	1 брой		Русе, СИ	септ. 1869 – септ.			0,270	5,780
		1,127	България	1871	„Дунав"	0,277		
Брашно	100 оки			септ. 1869 – септ.			0,199	5,223
		115,000	Русе	1871	„Дунав"	0,209		
Жито	1 ист. киле	12,026	СИ България	ноември 1871	„Дунав", Беров	0,169	0,167	3,930
Ечемик	1 ист. киле	7,900	Русе	ноември 1871	„Дунав"	0,096	0,125	3,196
Ориз	1 ист. киле	42,500	Цариград	1870	Памук	0,514	0,550	16,500
Царевица	1 ист. киле	16,140	Цариград	1870	Памук	0,195	0,120	3,101
Кафе	1 ока		Цариград,		Памук,		3,040	140,800
		9,875	България	1870	Гаврилова	1,795		
Зехтин	1 ока	7,400	Цариград	1870	Памук	1,345	2,110	77,500
Овче месо	1 ока	1,000	България	70-те години	Гаврилова	0,182	0,980	23,050
Свинско месо	1 ока	1,000	България	70-те години	Гаврилова	0,318	1,210	27,980
Лук	1 ока	0,500	България	70-те години	Гаврилова	0,091	0,120	3,990
Краве масло	1 ока	5,000	България	70-те години	Гаврилова	0,909	2,640	53,610
Вино	1 ока	1,130	България	70-те години	Гаврилова	0,205	0,700	9,990
Сирене	1 ока	1,750	България	70-те години	Гаврилова	0,318	1,110	25,730
Средно						0,453	0,903	26,924
Индекс цени								
1911 = 100						*50,19*		
1939 = 100						*1,68*		

Източник: Вж. текста.

Таблица 22. Индекс на заплащането на труда (1870–1924 г.), 1911 = 100, 1939 = 100

	Надница на зидар	*Надница на общ работник (надничар)*	*Индекс надница на зидар*	*Индекс надница на надничар*	*Индекс труд (ИТ-1911)*	*Индекс надница на зидар*	*Индекс надница на надничар*	*Индекс труд (ИТ-1939)*
	Лв./ден	*Лв./ден*	*1911 = 100*	*1911 = 100*	*1911 = 100*	*1939 = 100*	*1939 = 100*	*1939 = 100*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*
1870	0,61	0,52	16,35	23,85	20,10	0,83	1,18	1,00
1880	3,28	2,12	87,94	97,25	92,59	4,46	4,80	4,63
1887	2,58	1,79	69,17	82,11	75,64	3,51	4,06	3,78
1890	2,69	1,80	72,12	82,57	77,34	3,66	4,08	3,87
1895	2,85	1,78	76,41	81,65	79,03	3,87	4,03	3,95
1900	2,28	1,45	61,13	66,51	63,82	3,10	3,29	3,19
1905	2,61	1,66	69,97	76,15	73,06	3,55	3,76	3,65
1910	3,54	2,02	94,91	92,66	93,78	4,81	4,58	4,69
1911	3,73	2,18	**100,00**	**100,00**	**100,00**	5,07	4,94	5,01
1912	4,12	2,40	110,46	110,09	110,27	5,60	5,44	5,52

Източник: Вж. текста.

Бележка: Индексите не са проследени след 1924 г. тъй като те не бяха използвани за дефлиране на данните на Чакалов за националния доход на страната.

Таблица 23. Брутен вътрешен продукт по постоянни цени, хил. лв., (1939 = 100)

	Селско стопанство	*Индустрия и занаяти*	*Транспорт и съобщения*	*Търговия*	*Финансови услуги*	*Свободни професии*	*Градски покрити имоти*	*Държавни и общински служители*	*БВП*	*Доход на глава от населението*
	000 лв.	*000 лв.*	*000 лв.*	*000 лв.*	*000 лв.*	*000 лв.*	*000 лв.*	*000 лв.*	*000 лв.*	*Лв./на глава*
	(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*	*(6)*	*(7)*	*(8)*	*(9)*	*(10)*
1870	10315375	4027514	49848	792617	49848	555046	1648958	99537	17538742	6782,19
1880	11329091	4263174	97892	784107	81577	701250	1853978	401879	19512947	6372,61
1887	14348946	4135199	136721	981030	75051	705978	2224238	443012	23050176	6942,00
1890	13486667	4040735	201469	1355499	133226	985005	2301120	655342	23159064	6775,20
1895	14398272	3917148	385405	1276110	297078	1425981	2488163	870658	25058815	6866,22
1900	14936312	3854826	299971	1184766	582024	1830131	2759355	974632	26422016	6703,80
1905	17307458	2946888	673338	1830515	910719	1639705	2675588	1285985	29270195	6890,39
1910	18493972	4446910	801923	2000796	1182320	1755233	2591820	1742210	33015184	7230,97
1911	20349004	4721064	952089	2381332	1360085	1763458	2617448	1784694	35929173	7756,38
1912	18827262	4529912	880261	2106779	1370784	1771526	2639633	1525349	33651505	7160,70

Източник: Вж. текста.

Таблица 24. Брутен вътрешен продукт по постоянни цени и територия кв. км, хил. лв.

	БВП по цени от 1939 г. и тогавашна територия 000 лв.	*БВП по цени от 1939 и днешна територия (110 842 кв. км) 000 лв.*	*БВП 1911 = 100 и днешна територия на глава от населението Лв./на глава*
	(1)	*(2)*	*(3)*
1870	17538742	17538742	6782,19
1880	19512947	19512947	6372,61
1887	23050176	20035559	6034,08
1888	24913841	24913841	7430,98
1889	23774298	23774298	7022,60
1890	23159064	20130205	5889,12
1891	25782401	25782401	7470,13
1892	25801061	25801061	7403,46
1893	24823303	21576788	6096,69
1894	24978572	24978572	6950,27
1895	25058815	25058815	6866,18
1896	26808857	23302661	6287,48
1897	25092967	25092967	6667,28
1898	28071369	28071369	7344,87
1899	26241492	22809499	5876,92
1900	26422016	26422016	6703,71
1901	27581774	27581774	6894,06
1902	28979322	25189261	6202,27
1903	29916036	29916036	7256,59
1904	30417204	30417204	7268,50
1905	29270195	25442093	5989,19
1906	31487848	31487848	7306,10
1907	28216166	28216166	6453,24
1908	31861794	27694749	6243,32
1909	31954482	31954482	7100,52
1910	33015184	33015184	7230,97
1911	35929173	31230176	6741,97
1912	33651505	33651505	7160,66

Източник: Вж. текста.

THE FIRST WAVE OF MODERNISATION IN BULGARIA, 1850–1920

Martin Ivanov, Plamen Mitev

The final stage of the Renaissance and the first years of the foundation of the young Bulgarian Principality are probably one of the most deeply researched periods in the Bulgarian modern history. A quick look shows over the existing scientific literature would show that for a mere century the Bulgarian historiography has filed a considerable amount of quality works covering different aspects of the political and social life of the Bulgarians in the decades before and after the liberation (1850 - 1912). A bit out the focus remain what we would call everyday life and quality of life for the population within the Bulgarian lands. The critical analysis of the publications, in which this topic is discussed, suggests at least three different approaches formed in time.

1. The most common theory is that the conditions for the Bulgarians prior to the Russian-Turkish War 1877–1878 were much more worse compared to the those after obtaining independency.

2. During the years of the torturing transition attempts were made to analyse more thoroughly the hypothesis of a poorer lifestyle prior to the liberation in comparison to the lifestyle after gaining independence. Because of the fragmentariness of the statistical data showing the economic development of the Balkan provinces of the Ottoman Empire during the third quarter of XIX available for the scientists, the efforts did not lead to successful results.

3. The third and most recent theory is very logical. According to it the unprejudiced comparison of the economic state does not show any particular differences.

Without claiming to have closed the topic, nor to have presented the only possible solution of the problem, in this article the authors aim to prove each of the listed theories with the help of different documents and statistical data and offer a more comprehensive picture of the quality of life in Bulgaria before and after the Liberation.

ДЕБЮТЪТ НА ОБУЧЕНИЕТО НА БЪЛГАРИ В МОРСКОТО УЧИЛИЩЕ В САНКТ ПЕТЕРБУРГ (1882–1889)

Асен Кожухаров, Алексей Емелин (Русия)

Залагането на темелите на българския морски офицерски корпус и поточно обучението на първия български морски офицер Владимир Кисимов периодично предизвиква интерес у изследователите[1]. От друга страна, поради комплекс от причини тази тема не е осветена задоволително. За това свидетелства резултатът от съпоставянето на данните от руските архивни извори с публикациите по проблема. Той хвърля съмнение върху достоверността на съобщаваното досега в историографията ни, където се посочва, че единственият българин, обучаем в Морското училище–Санкт Петербург, е Владимир Кисимов[2]. Очевидно е, че те са повече и че списъкът им трябва да бъде обнародван като се изследва по възможност тяхната успеваемост и реализация като офицери. Успоредно с това е необходимо да се подчертае, че в публикациите не се коментират нито действията на ръководството на училището по управлението на текущите дела, свързани с този феномен, нито намеренията му по отношение на евентуалното разширяване на обучението на стипендианти от задгранични военни министерства. Проблемът също така е незадоволително решен от гледна точка на влиянието на такива ключови събития в историята ни, каквито са Съединението, Сръбско-българската война (1885 г.) и скъсването на дипломатическите отношения между Руската империя и обединеното княжество върху приема и резултатността на обучението на българите в Морското училище. Очерталата се ситуация на свой ред поставя необходимостта от ревизия на съществуващата обща периодизация на обучението и мястото му в процеса на подготовката на българи във военноморски учебни заведения зад граница на фона на офицерско-емигрантския спор между Русия и България през този период. Логично, всичко посочено по-горе способства за формулирането на научно-изследователските задачи, решавани от настоящата статия, ка-

---

[1] *Боев, Р.* Военният флот на България 1879–1900. С., 1969, с. 56; *Същият.* Флотилията и морската част през 1887–1897 г. – В: История на българския военноморски флот. С., 989, с. 17, 22.

[2] *Казаков, И.* Мичман Владимир Кисимов. – Корабостроене и корабоплаване, 1967, кн. 10, 30–32; Боев, Р. Военният флот..., с. 56; *Същият.* Флотилията и морската част..., с. 17; *Павлов, В.* Морското образование в България (1879–1918). – Годишник на образованието в България – Габрово, т. 6, 1988, с. 31.

то предварително ще трябва да се направи уговорката, че тя няма претенции изчерпателно да се справи с тях.

Началото на задграничната подготовка на българи с цел попълване на командирския състав на корабните екипажи в Русе се обвързва с известните инициативи на капитан-лейтенант Александър Егорович Конкевич, който е първият началник на Флотилията и Морската част на Княжеството[3].

Пръв успех на посочените инициативи е изпращането през 1882 г. на Владимир Панделиев (Пантилеймонович) Кисимов (1861–1911 г.) на обучение в Санкт Петербург за строеви морски офицер като стипендиант на Военното министерство в София[4]. Морското училище в руската столица е висше учебно заведение от 1867 г.[5] и е подчертано съсловно – в него се приемат за обучение само дворяни. Наистина Владимир произхожда от известен и влиятелен български род. Баща му Пандели Кисимов е активен участник в политическия живот още преди освобождението, а майка му е сред основателите на Червения кръст на страната, но те не са благородници. Затова постъпването на сина им в училището е съпроводено със сериозен проблем, за който може да се намери запис в руските архивни извори[6]. Възникналото препятствие е преодоляно и младежът е приет на основание височайшо повеление от 26 август 1882 г. на Негово Императорско Величество генерал-адмирал Алексей Александрович. Същото повеление послужва за основание за заобикалянето на правилника за допускане в училището на следващите български випуски[7]. Може да се предположи, че Владимир не е подлаган на приемен изпит. Изобщо, от разкритата в архива преписка се изясняват редица важни детайли, свързани с организацията и заплащането на обучението, както и по отношение на възгледите какво количество чужденци може да се обучава едновременно в училището. Годишната издръжка на един възпитаник на Морското училище е 300 рубли. Предлага се приемът на българи да бъде до двама годишно с цел да не се допуснат извънредни разходи на ведомството, надхвърлящи ежегодните за подготовка на бъдещите руски офицери[8]. Ред положения от посочения документ се проследяват в излезлите през 1911 г. „Правила за прием във военноучебните заведения на стипендианти от южнославянските държави“[9]. Всъщност може да се приеме, че те са първообразът на цитираните правила.

Материалната страна на обучението занимава не само Морското ве-

---

[3] *Боев, Р.* Военният флот..., с. 56.

[4] *Танчев, И.* Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878–1912). С., 2008, с. 121.

[5] *Грибовский, В.* Глава I. Краткая история училища. – В: Высшее Военно-Морское училище им. М.В. Фрунзе. Краткая история: факты, события, люди. Ленинград, 1989, с. 11.

[6] РГА ВМФ–Санкт Петербург, ф. 432, оп. 6, а.е. 1, л. 50–50г.

[7] Пак там, оп. 1, а.е. 6191, л. 2.

[8] Пак там, оп. 6, а.е. 1, л. 50–50г.

[9] Пак там, оп. 1, а.е. 7218 (Правила прилма поданных южно-славянских государств в русские общие и специальные военно-учебные заведения и офицерские школы, находящиеся в ведение военного и морского министерств. 12.7.1912 г. 17 с.).

домство на империята, но и младият българин, който през 1884 г. изпада в затруднено положение. Правителството в София забавя изплащането на стипендията му, което принуждава новия началник на Флотилията и Морската част капитан-лейтенант Зиновий Рожественский да се намеси и да реши проблема му[10]. Посоченият епизод свидетелства, че командването на българския флот живо се интересува от проблемите на бъдещите си офицери.

Владимир Кисимов заедно с випуска си полага всички изпити без изоставане и на 16 септември 1884 г. му е присвоен чин „гардемарин", а на 1 октомври 1885 г. „с височайш приказ № 250 е произведен по екзамен в мичман"[11], за да бъде зачислен на служба в Балтийския императорски флот, с което обучението му завършва.

На 15 септември 1883 г. в училището са допуснати още двама българи: Димитър Гостоприимов (на 18 г.) и Димитър Илиев (на 21 г.)[12]. Изглежда, основен проблем, който се очертава при рекрутиране на българи за възпитаници на Морското училище, е необходимостта те още при постъпването да знаят добре руски език. Явно в Княжеството с подобно изискване при подбора не са в състояние да се справят. Затова паралелно на Военното министерство в София с решаването на посочената задача се нагърбват и в Русия. Така на практика се стига до ситуация, в която се допускат за обучение български младежи, живеещи от известно време на територията на империята. В случая това са двамата възпитаници на Александровската реална гимназия в град Николаев[13]. Ако се оцени по-внимателно този административен ход, то не може да не се открие в него лошо осъществена импровизация: поради късното оповестяване Илиев не се явява на обучение. Колкото до Гостоприимов, то според издаденото му „Свидетелство" от гимназията той не е сред изявените ѝ възпитаници. В посочения академичен документ по всички дисциплини е поставена оценка „удовлетворителен – 3" и само по „Закон божи" – „добър – 4"[14], т.е. или отсяването на кандидатите е некачествено, или при неговото реализиране няма особен избор. Последното обаче може да се приеме за съмнително, за което свидетелстват биографиите на изявените офицери от флотската история от този период. Известно е, например, че младият Димитър Добрев, бъдещ капитан I ранг, участник в Цушимското сражение през 1905 г. и герой от атаката срещу крайцера „Хамидие", през 1883 г. завършва успешно реална гимназия в Москва, но кой знае защо въпреки знанието му на руския език продължава обучението си не в Русия, а във Военното училище в София. И едва през 1889 г., след преквалификация, му се удава да се отдаде на морската професия[15]. Изобщо по

---

[10] *Боев, Р.* Военният флот..., с. 44; *Танчев, И.* Българската държава и учението на българи в чужбина 1879-1892. С., 1994, с. 120, № 173.

[11] ДВИА–В. Търново, ф. 1027, оп. 1, а.е. 42, л. 223г.

[12] РГА ВМФ–Санкт Петербург, ф. 432, оп. 1, а.е. 5911, л. 1.

[13] Пак там.

[14] Пак там, л. 2.

[15] *Павлов, В.* Български морски офицери. С., 1973, с. 30.

това време в империята се учат плеяда способни българи-гимназисти, а Добрев е само един от тях. Накратко казано – през 80-те години на XIX в. има избор сред българите-зрелостници в Русия, но очевидно механизмът за рекрутирането им в Морското училище е твърде несъвършен.

Така или иначе, според мемоарите на Константин Божков младият българин Гостоприимов учи в Санкт Петербург до 1886 г., през април се завръща като „волноопределящ се" във флотилията в Русе, за да му бъде дадена „стипендия и да бъде изпратен да довърши морските науки в Италия"[16].

Независимо от разрива в отношенията между Руската империя и обединеното княжество, настъпило през 1887 г., може би по инерция, Морското училище продължава да обучава българи. На следващата година в него е приет в младшия подготвителен клас възпитаникът на Варненската реална гимназия Георги Николов Даскалов (1875–1936 г.)[17]. Архивите свидетелстват, че е направено отстъпление от действащия правилник, като на младежа е разрешено да положи приемните изпити след края на първата година, тъй като се оказва, че не е своевременно оповестен за решението да бъде допуснат за обучение в училището[18]. Може би за посоченото облекчение спомага и фактът, че Даскалов тогава е съвсем дете – едва на 13 г. Изобщо, от постъпилите в училището българи той е най-младият от всички, но в същото време по навършени години единствен се доближава до долната възрастова граница на действащите в него правила за прием[19]. По издирените засега документи е трудно да се каже със сигурност за нуждите на чий флот е поръчана подготовката на бъдещия офицер. Обаче по резултатите от извършените изследвания на задграничното обучение на българи от този период може да се твърди, че Даскалов не е стипендиант на Княжеството[20]. Възможно е Морското ведомство да е получило уверение, че старото статукво на двете части на България ще бъде възстановено и подготвяният офицер ще бъде насочен да служи във флота на Източна Румелия. Другата алтернатива е подготовката да тече за княжеския флот (без обаче да е стипендиант на Княжеството) или за Морското ведомство на Руската империя. Така или иначе обучението завършва с неуспех. Администрацията на училището докладва за демонстрирана незаинтересуваност при проведеното през лятото практическо плаване и за слабо владеене на руския език от страна на Даскалов, независимо от усилията на преподавателите. Доколкото младият българин не издържа „приемния изпит", отложен за края на първата изкарана година в Морското училище, на 8 септември 1889 г. той е откомандирован от него и върнат на баща му[21]. Необ-

---

[16] *Божков, К.* Бележки и спомени по Морската ни част. – Военноисторически сборник, кн. 16, 1934, с. 87.

[17] Офицерският корпус в България 1878–1944. Състав. Р. Руменин. Т. 2. С., 1996, с. 230, № 120.

[18] РГА ВМФ–Санкт Петербург, ф. 432, оп. 1, а.е. 6191, л. 2.

[19] *Грибовский, В.* Цит. съч, с. 13.

[20] Вж. напр. *Танчев, И.* Българската държава и ученето...; *Същият.* Българи в чуждестранни..., 260 с.

[21] РГА ВМФ–Санкт Петербург, ф. 432, оп. 1, а.е. 6191, л. 8, 9, 11.

ходимо е да се добави, че по същото време в училището се числят като възпитаници и двама поданици на Отоманската империя: Хасан Наим бей и Якуб Недим бей. По странно съвпадение подготовката им също е прекратена през есента на 1889 г.[22]. Този неуспех подсказва, че вината не трябва да се търси само в обучаемите.

Впоследствие Даскалов като стипендиант на Военното министерство в София завършва Темзенското подготвително училище в Лондон (1890-1893 г.)[23] и преди да стане на 19 години е произведен в чин „мичман II разред" (1 януари 1894 г.). Вече в България той държи приравнителни изпити във Военното училище в столицата (1897 г.), а след това и „екзамен" за морски офицер (22 юли 1899 г.). По-късно е командирован в Русия, за да завърши успешно Минния офицерски клас в Кронщат (1902 г.), при което тогава не се проследяват възражения за знанието му на руския език. Нещо повече – в същата година е награден с руски орден „Света Анна" III ст., а през 1907 г. придобива диплом от Електротехническата школа в Санкт Петербург[24]. От изложеното може да се направи извод, че през учебната 1888/1889 г. не слабата успеваемост е причина за откомандироването му, а по-скоро преоценката за мястото му в Морското училище с оглед на политическите отношения между империята и Княжеството след Съединението и Сръбско-българската война.

Резултатността на подготовката в Морското училище на българите като цяло е незадоволителна. От четирима допуснати да бъдат възпитаници на престижното заведение реално се „атестира" само един (от „Атестат" – академичният документ, който се издава на офицера при завършването на Морското училище). Сред обективните фактори за този незадоволителен резултат може да се посочи неефективният механизъм за рекрутиране на бъдещите офицери (ако съдим по „Свидетелството" на Гостоприимов, издадено му от гимназията в Николаев), пропуските в администрирането, в резултат на което Илиев не е оповестен и не се явява за обучение, а на Даскалов, в разрез на действащите правила, приемният изпит е отложен за края на учебната година. Вероятно политическата обстановка след скъсването на отношенията между двете държави също повлиява на резултатността на обучението. От друга страна, трябва да се признае, че през този период се обучават българи и в друго висше военноморско учебно заведение на империята – в Техническото училище при Морското ведомство – Кронщат (ТУМВ), при това резултатът е точно обратен на проследеното в Морското училище – трима „атестирани" от четирима допуснати за постъпване[25]. Доколкото кронщатското училище е всесъсловно учебно заведение до 1894 г., може да се предположи, че сред негативните фактори при обучението на българите в руската столица е скритата дискриминация по отношение на техния недво-

---

[22] Пак там, а.е. 62552, л. 1–2.

[23] *Танчев, И.* Българи в чуждестранни..., с. 84.

[24] ДВИА–В. Търново, ф. 1027, оп. 1, а.е. 5, л. 21.

[25] Вж. по-подробно: *Кожухаров, А., И. Наймушин.* Обучение болгар в Кронштадтском Техническом училище Морского ведомства (1885-1893). – Кортик, № 12, 2010.

рянски произход. Освен това всички атестирани в ТУМВ българи служат в императорския флот и от тях само един (Тодор Соларов) се завръща в Русе, за да бъде назначен в княжеската флотилия[26].

Съвсем очевидно е обаче, че в ТУМВ – Кронщат учебният процес е издигнат на значително по-високо ниво и като учебна практика, и като академична подготовка, при това за онзи период от историята си то намира своя опитен и способен администратор-реформатор в лицето на лейтенант А. И. Пароменский[27]. Обратно на тази ситуация, Морското училище в Санкт Петербург, ръководено от контраадмирал Д. С. Арсениев, по признание на свидетелите на епохата и по-късните изследователи, изживява далеч не най-добрия период в историята си[28]. За съжаление той съвпада с обучението на българите в него с всички произтичащи от това негативи.

Българите – възпитаници на Морското училище в Санкт Петербург, имат противоречива и непълноценна реализация в княжеската Флотилия и Морска част, независимо от острия недостиг на строеви морски офицери, установил се трайно след есента на 1885 г.[29]

Реално Владимир Кисимов служи съвсем кратко. Той напуска по собствено желание Балтийския флот на 6 октомври 1885 г. и осем дни по-късно е назначен за командир на кораба „Опит“[30] в Дунавската флотилия на България[31]. Воюва против сърбите през есента на 1885 г.[32], а през 1886 г. в Русе е участник в заговор, за което е арестуван и съден. Многократно преповторените сведения, че първият български морски офицер е сред първите началници на българското Морско училище[33], не се потвърждават от съдържанието на неговия „Служебен списък“, съхраняван в Държавния военноисторически архив – Велико Търново (ДВИА). В посочения архивен документ за периода 1886–1888 г. е записано, че Кисимов първо е командир на кораб, а след това излежава присъда в „гаупвахтата“. След изтърпяването на наказанието известно време заема строеви длъжности по корабите, които по никакъв начин не кореспондират с цитираното по-горе твърдение, че е началник на флотската алма-матер[34]. Макар и да е произведен в княжеската Флотилия и Морска част в чин „мичман I разред“, той подава оставка и емигрира в Русия, където обаче не е приет на военна служба, а плава в търговския флот,

---

[26] ВММ–Варна. Основен фонд. № 661/1960, л. 3–4.

[27] Вж. по-подробно за Пароменский в: *Наймушин, И.* Дом для корабелов. СПб, 1997, 44–90.

[28] *Волховской, С.* Что привело наш флот к Цусиме? – Армия и Флот, № 2, 3 ян. 1908; *Крылов, А.* Мои воспоминания. Л., 1979, с. 63, 65; *Грибовский, В.* Цит. съч., с. 13, 16.

[29] *Боев, Р.* Флотилията и морската част..., с. 23.

[30] ДВИА–В. Търново, ф. 1042, оп. 1, а.е. 1, л. 164.

[31] Пак там, а.е. 42, л. 223г.

[32] НБКМ–БИА, ф. 179, а.е. 1, л. 32.

[33] Юбилеен сборник за 50 годишната дейност на Морското училище 1881–1931 г. Варна, [Печатница на Морската учебна част], с. 83; *Колев, К.* 120 години Морско училище: хроника на една вековна традиция. Варна, 2001, с. 11; Алманах на възпитаниците на Морско училище 1881–2005. Варна, 2006, с. 8.

[34] ДВИА–В. Търново, ф. 1027, оп. 1, а.е. 42, л. 223г.

при това така и не се издига до капитан на параход. Умира през 1911 г. на борда на руски търговски кораб, на който изпълнява длъжността „старши помощник-капитан“[35].

Мичман Димитър Гостоприимов става вторият български морски офицер, но по данните от известните архивни документи и по публикациите може да се направи заключението, че той има кратка кариера – едва от 1886 до 1890 г. Засега единствените открити следи от нея са службата му като наблюдател при зимуването на корабите на Дунавската флотилия през 1887 г.[36] и преподавателската му дейност в Машинното училище в Русе[37].

Кариерата на двамата мичмани – възпитаници на Морското училище в Санкт Петербург, по неизяснени причини не намира отражение в седемтомния справочник „Офицерският корпус в България 1879–1944.“[38], което за пореден път поставя на дневен ред въпроса за съставяне на отделен справочник на флотските ни офицери.

Относително по-успешна е кариерата на Георги Даскалов. Той, както бе посочено по-горе, придобива знанията и квалификацията на строеви морски офицер с обучение в България, Русия и Великобритания. Назначаван е на различни длъжности, включително и като командир на учебния кораб „Надежда“ през Първата балканска война. Даскалов дослужва до звание капитан II ранг (1918 г.) и е уволнен през 1919 г.[39] без да остави някакви запомнящи се следи във флота, неговия щаб и образователна система.

Възниква въпрос за мястото на обучението на българите в Морското училище – Санкт Петербург в историята на българската военноморска образователна система и в периодизацията му. Очевидно това е едно не много успешно начало, макар и да дава на въоръжените сили на Княжеството един от първите офицери с висше военно образование (Вл. Кисимов). От друга страна, то не остава без последствия. Независимо от дипломатическите неблагополучия с Русия, както и от натрупания опит в обучението на морски командни кадри в други страни като Италия, Австро-Унгария и Англия, още през 1893 г. ръководните документи за подготовка на строеви офицери в България отразяват руската военноморска образователна идея в квалификационната ѝ част, т.е. учебния план на Морското училище в Санкт Петербург[40]. При затоплянето на отношенията между империята и княжеството и либерализирането на приема в Морския кадетски корпус (приемникът на Морското училище след 1891 г.) в него отново е възобновено обучението на българи, което продължава до началото на Първата световна война. За да се

---

[35] Пак там, л. 224г.

[36] *Божков, К.* Цит. съч., с. 94.

[37] Юбилеен сборник за 50-годишната дейност на Морското училище 1881–1931 г. ...,

[38] Офицерският корпус в България 1878-1944.

[39] ДВИА–В. Търново, ф. 1027, оп. 1, а.е. 5, л. 21.

[40] Запов. 1893 г. № 88. Проект-положение за комплектование флотилията с морски офицери. – В: Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по Военното ведомство от 1877/1878 г. до 1-и януарий 1901 г. С., 1901, 628–638.

очертае значението на този феномен, може би е необходимо да се направи сравнение между количествата на стипендиантите на Военното министерство в София, преминали подготовка по тази специалност в различните европейски страни през първото десетилетие на XX в. През периода 1899–1914 г. българи са допускани за обучение само в две военноморски училища: в Брест (Франция) и Санкт Петербург. Във Франция са обучени трима[41], а в Морския кадетски корпус – 15 стипендианти на Военното министерство в София[42]. И това е при условие, че през указания интервал от време командващите на българския флот не са руски възпитаници. Очевидно върху този резултат (съотношение 1:5) оказва влияние дебютът на българите при обучението им в Морското училище през 80-те години на XIX в. Той, независимо от всички неуспехи, способства за проникването на идеите на руското военноморско образование на Балканите и впоследствие – за трайното им възприемане като модел за възпроизвеждане от българската военноморска образователна система[43]. Ето защо усвоеното от трудните и противоречиви уроци, преподадени в десетилетието след Освобождението, дава силно отражение върху формирането и развитието на българския морски офицерски корпус през целия следващ XX в.

THE DEBUT IN THE EDUCATION OF BULGARIANS IN THE MARINE SCHOOL IN SAINT PETERSBURG (1882–1889)

Asen Kozhuharov, Alexei Emelin (Russia)

The founding of the Bulgarian Marine Corps triggers the interest amongst researchers occasionally. Due to different reasons the topic has not been explored enough, which is proven by the comparison the data from the Russian archival sources to the respective publications. Remaining unclear are the number and the strength of the Bulgarians studying in the Marine School, Saint Petersburg; the school and state policy towards them; the influence on the admission and the results from the education of Bulgarians in major events such as the Union, the War between Serbia and Bulgaria (1885) the end of the relations between Russia and the United Principality. Without claiming thoroughness this publication contributes to the clarification of some of the specified questions.

---

[41] *Танчев, И.* Българи в чуждестранни военноучебни..., с. 85, 137, 152.

[42] *Павлов, В.* Развитие на Българския военноморски флот и на революционното движение в него 1897–1920 г. (Чернова на дисертация в двутомно книжно тяло). Варна, 1969, с. 545.

[43] Вж. по подробно в: *Кожухаров, А.* За началото на висшето военноморско образование в България. – Военноисторически сборник, кн. 2–3, 2009, 14–23.

ГЕРМАНСКАТА ИКОНОМИЧЕСКА ПОЛИТИКА В ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА 1919–1933 г. (Първа част)

Мария Колева

В центъра на изследването е представена еволюцията на Берлинската политика към страните от Югоизточна Европа – Унгария, Югославия, Румъния и България. Започналата от 1919/20 г. ориентация на Германия към тези страни, която през годините на световната икономическа криза преминава към значително активизиране на германската политика в региона, става решаващ фактор и основа, върху която Германия изгражда своето хегемониално положение в Югоизточна Европа през 30-те години на XX в.

Подробният анализ на целите, методите и новите моменти на Берлинската политика към Югоизточна Европа през периода на Ваймарската република и през годините на световната икономическа криза ще осветли проблема за положението, което заемат тези страни в германските външнополитически концепции. За тази цел ще бъдат анализирани предимно икономическите отношения, при това във връзка с политическия ефект от икономическото проникване на Германия в Югоизточна Европа.

Проведените през последните години изследвания върху германската политика в Югоизточна Европа потвърждават важната роля на този регион във външнополитическите планове на Германия. Докато първоначално проучванията се концентрират предимно върху дипломатическия и политико-идеологическия аспект на тази политика, от средата на 70-те години на XX в. интересът на изследователите се насочва и към анализа на икономическите проблеми. Въпреки наличието на авторитетни изследвания[1], които в по-го-

---

[1] *Schönfeld, R.* Deutsch-südosteuropäische Wirtschaftsbeziehungen in der Zwischenkriegszeit: Der Mitteleuripäische Wirtschaftstag. – In: Südosteuropa. Kontinuität und Wandel. Ausgewählte Beiträge von Roland Schönfeld, Hrsg. von Walter Althammer und Hansjörg Brey, Südosteuropa-Gesellschaft. München, 1995, 195–210; *Idem.* Die Balkanländer in der Weltwirtschaftskrise, in: Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1975, Bd. 62, H. 2; *Idem.* Außenwirtschaftliche Integration in der Krise: Deutschland und Jugoslawien 1931–1937. – In: Südosteuropa. Kontinuität und Wandel. Ausgewählte Beiträge von Roland Schönfeld, Hrsg. von Walter Althammer und Hansjörg Brey, Südosteuropa-Gesellschaft, München 1995, 159–182; *Schröder, H.-J.* Deutsche Südosteuropapolitik 1929–1936. Zur Kontinuität deutscher Außenpolitik in der Weltwirtschaftskrise. – In: Geschichte und Gesellschaft 2 (1976), 5–32; *Idem.* Der Aufbau der deutschen Hegemonialstellung in Suedosteuropa 1933-1936. – In:

лямата си част засягат периода на световната икономическа криза, като цялото провежданата от Германия икономическа политика по отношение на страните от Югоизточна Европа е все още слабо проучена тема. Целта на настоящата работа е следната: На фона на общото икономическо и политическо развитие на Германия и страните от Югоизточна Европа след Първата световна война да се изследват еволюцията, методите и механизмите на германската икономическа политика по отношение на Югославия, Румъния, Унгария и България и на германския начин на действие, за да може по този

Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches. Funke, M. (Hrsg.). Duesseldorf, 1977; *Idem.* Südosteuropa als „Informal Empire„ Deutschlands 1933–1939. Das Beispiel Jugoslawien. – In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 23 (1975); *Hopfner, H.-P.* Deutsch-bulgarische Beziehungen 1919–1939. Zur Südosteuropapolitik der Weimarer Republik. – In: Südosteuropa-Mitteilungen, 2 4(1984), H. 3; *Idem.* Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik. Frankfurt am Mein, 1983; *Gumpel, W.* Die Entwicklung der Wirtschaftssysteme. Bulgarien. Rumänien. Ungarn. – In: Südosteuropa-Mitteilungen, 22 (1982), H. 3/4; *Stegmann, D.* „Mitteleuropa„ 1925–1934. Zum Problem der Kontinuität deutscher Außenhandelspolitik von Stresemann bis Hitler. – In: Industrielle Gesellschaft und politisches System. Beiträge zur politischen Sozialgeschichte. Festschrift für Fritz Fischer. B.-J. Wendt, P.C. Witt (Hrsg.). Bonn, 1978, 203–221; *Sundhausen, H.* Die verpaßte Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblockade in den Balkanländern vor 1945. – In: Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel. – In: Südosteuropa. Hrsg. von Roland Schönfeld. Südosteuropa-Studien, Bd. 42. München, 1989; *Idem.* Die Weltwirtschaftskrise im Donau-Balkan-Raum und ihre Bedeutung für den Wandel der deutschen Außenpolitik unter Brüning. – In: Aspekte deutscher Außenpolitik im 20.Jahrhundert. Aufsätze Hans Rothfels zum Gedächtnis. W. Benz, H. Graml (Hrsg.). Stuttgart, 1976, 121–164; *Wendt, B.-J.* England und der deutsche „Drang nach Südosten". Kapitalbeziehungen und Warenverkehr in Südosteuropa zwischen den Weltkriegen. – In: Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20.Jahrhunderts. Geiss, I., Wendt, B.-J. (Hrsg.). Düsseldorf, 1973; *Hoppe, H.-J.* Bulgarien – Hitlers eigenwilliger Verbündeter. Eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik. Stuttgart, 1977; *Idem.* Deutschland und Bulgarien 1918–1945. – In: Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches. Düsseldorf, 1977; *Teichova, A.* Kleinstaaten im Spannungsfeld der Großmächte. Wirtschaft und Politik in Mittel- und Südosteuropa in der Zwischenkriegszeit. München, 1988; *Volkmann, H.-E.* Die NS-Wirtschaft in Vorbereitung des Krieges. – In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 1. Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik, Militärhistorisches Forschungsamt (Hrsg.). Stuttgart, 1979, 177–368; *Idem.* Außenhandel und Aufrüstung in Deutschland 1933 bis 1939. – In: Forstmeier, F.,Volkmann, H.-E. (Hrsg.). Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges. Düsseldorf, 1975, 81–131; *Raupach, H.* Ostmitteleuropa. Wirtschaftliche Integration und Stellung in der Weltwirtschaft. Padeborn, 1981; *Recker, M.-L.* England und der Donauraum 1919–1929. Probleme einer europäischen Nachkriegsordnung. Stuttgart, 1976; *Reichert, G.* Das Scheitern der Kleinen Entente. Internationale Beziehungen im Donauraum von 1933 bis 1938. München, 1971; От изследванията в разглежданите югоизточноевропейски страни по-обобщаващ характер имат следните трудове: *Riemenschneider, M.* Die deutsche Wirtschaftspolitik gegenüber Ungarn 1933–1944. Ein Beitrag zur Interdependenz von Wirtschaft und Politik unter dem Nationalsozialismus. Frankfurt am Mein, 1987; *Tonch, H.* Wirtschaft und Politik auf dem Balkan. Untersuchung zu den deutsch-rumänischen Beziehungen in der Weimarer Republik unter besonderer Berücksichtigung der Weltwirtschaftskrise. Fankfurt am Mein–Bern–New York, 1984; *Беров, Л.* Външната търговия между България и Германия между двете световни войни (1919–1939). – В: Българо-германски отношения и връзки. Т. 1. С., 1972, 295–322; *Същият.* Industrialisierungspolitik und soziale Veränderungen zwischen den beiden Weltkriegen. – In: Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa. Hrsg. von Schönfeld, R. – Südosteuropa-Studie, 42. München, 1989, 61–86; *Пенчиков, К.* Германия и Югоизточна Европа 1919–1939. С., 1993.

начин да се направят изводи за спецификата на провежданата политика и истинските цели на Германия. По този начин ще се изясни ролята на икономическата политика при формиране на цялостната външна политика на Германия след Първата световна война.

* * *

Съобразно с преобладаващия аграрен характер на своите икономики и на типичната си социална структура с преимуществено селско население, в географско отношение Унгария, Югославия, Румъния и България се причисляват към страните от Югоизточна Европа. Като понятие Югоизточна Европа се налага в политическия речник на индустриалните държави от Средна и Западна Европа през 30-те години на XX в. Неговата функция се свежда до това, „с помощта на индустриалното развитие [...] да прикрие стремежа към диференциация и политико-икономическа самостоятелност (на страните от региона – б.а., М.К.) и противно на това, да подчертае единният характер на обект на този регион, като едно „естествено, допълнително пространство на индустриалните държави“[2]. Така в понятието Югоизточна Европа се влага повече политически и икономически смисъл отколкото географско значение. В този регион, освен разглежданите тук страни – Югославия, Румъния, Унгария и България, се включват също Албания и Гърция. Последните две страни обаче не са обект на интереси от страна на Германия – Албания, поради политическата си слабост, а Гърция – поради по-особеното си географско положение и търговски връзки. Затова в по-тесен смисъл под понятието Югоизточна Европа подразбирам четирите страни – Унгария, Югославия, Румъния и България. В политическо отношение става дума за антиревизионистки (Югославия и Румъния) и ревизионистки (Унгария и България) ориентирани страни. В стопанско отношение след края на Първата световна война това са държави с преобладаващо селско стопанство, с изключение на Унгария, където индустриализацията на страната е в по-напреднала фаза и която (поради историческото си развитие) в политическо, стопанско и културно отношение е тясно свързана със Средна Европа. След края на Първата световна война и четирите страни се ориентират към провеждане на политика на ускорена индустриализация, която да им гарантира желаната самостоятелност.

В опитите си за политическо и икономическо стабилизиране на страните след края на войната и за довеждане до успешен край на провежданата политика на съзнателна индустриализация, с която трябва да се преодолее икономическата им изостаналост и за да си осигурят самостоятелност и независимост, страните от Югоизточна Европа се оказват, от една страна, в положение на огромна зависимост от международния капиталов пазар, а от друга – от развитието на външната си търговия. Тази ситуация ги поставя в положение на още по-голяма зависимост, отколкото преди войната, от развитите индустриални държави.

---

[2] *Wendt, B.-J.* England und der deutsche..., 483–484.

Преминаването на тези страни в сферата на влияние на силите на Антантата автоматично ги подчинява на техните планове. Възприемани като една единна икономическа и териториална единица, те трябва да служат като „санитарен кордон", от една страна, срещу опасността от болшевизация, която след Октомврийската революция идва от Съветска Русия, а от друга – срещу евентуални действия от страна на Германия, която може да активизира своята средноевропейска политика, насочена към овладяване на региона. За да се възпрепятства възможна германска експанзия към Югоизточна Европа през периода между двете световни войни са съставени множество планове[3].

Тези планове на силите победителки се базират предимно на опита от войната, когато особено остро се откроява политико-стратегическото значение на региона. С цел да се осуети създаването на континентален блок Германия–Югоизточна Европа–Русия регионът на Югоизточна Европа трябва да се освободи от германско влияние, за да се прекъсне възможността за връзка между Берлин и Константинопол. От друга страна, регионът трябва да служи като бариера срещу болшевишкото влияние на Съветска Русия. Така, с оглед предотвратяване на тази двойна евентуална заплаха за Запада, веднъж от Германия, и освен това от Русия, регионът трябва да остане под влиянието на Антантата, като се подпомогне обособяването на самостоятелни, при това комуникиращи помежду си предимно в стопанско отношение държави, за да се осуети по този начин евентуалното създаване на хегемониално положение на всяка една от тях[4].

Като обект на германската политика Югоизточна Европа придобива особено значение още преди и по време на Първата световна война, мотивите за което са както икономически, така и стратегически. Германската позиция се изгражда постепенно и целенасочено. В търсенето на пазари за пласмент на своите индустриални продукти, от началото на 90-те години на XIX в. Германия активизира политиката си по отношение на Югоизточна Европа, което намира израз в сключването на търговски договори. През 1893 г. са сключени двустранни договори с Румъния, Сърбия и България. В последвалия период търговският стокообмен между Германия и югоизточноевропейските страни показва ясна тенденция към покачване. Това уврежда търговията им с Австро-Унгария, която отслабва по отношение и на трите страни – Румъния, Сърбия и България. Австро-Унгария изгубва водещата си позиция в търговията и на трите страни[5]. На капиталовия пазар обаче германското участие при тези страни е по-различно. Силна е позицията на Германия на капиталовия пазар особено в Румъния, по-слаба и сравнително ниска – в

---

[3] *Joachim, K.* Foderationsplane im Donauraum und in Ostmitteleuropa. München, 1958, с. 11, Предоставяне на преференции, създаване на митнически съюз и др.

[4] *Recker, M.-L.* England und der Donauraum 1919–1929, 8–14.

[5] Meyer, German Economic Relations..., с. 84, цит. по: *Höpfner.* Deutsche Südosteuropapolitik..., с. 18; Bundesarchiv-Potsdam (по-долу: BAP), 31.01. Reichswirtschaftsministerium, Nr. 2576, Dok. v. 2.5.1927, *Höpfner, H.-P.* Deutsche Südosteuropapolitik, S. 19.

Сърбия, с тенденция към постепенно намаляване след 1900 г. Стабилно и равностойно на австро-унгарското е германското капиталово участие в Унгария[6]. В България присъствието на германски капитали е относително ниско.

Така в края на XIX в. интересът от германска страна, както и регистрираната промяна в търговските връзки са факт. Причините за това трябва да се търсят в стремежа на Кайзерова Германия да осуети австро-унгарските стопански планове, които целят икономическото елиминиране на Германия от Балканите, тъй като структурата на австрийската търговия е еднаква с тази на германския внос и износ. По тази причина интересите на съюзниците се противопоставят, което проличава при сключването на новите търговски договори през 1904 и 1905 г. на Германия със Сърбия и България[7].

Въпреки регистрираното от края на XIX в. засилване на интереса към Балканите обаче, те все още не са приоритет за германската политика. Независимо от достигнатото впечатляващо ниво на търговския обмен през тези години, за ясно изразена икономическа или политическа експанзия на Германия в Югоизточна Европа по това време не може да се говори. Външнотърговският обмен с нея е все още незначителен. Докато при търговския обмен тенденцията е към увеличение, то по отношение на износа на капитал се наблюдава обратната тенденция.

* * *

Резултатите от Първата световна война (Версайският договор от 28 юни 1919 г.) създават нова политическа ситуация в Европа и през последвалите години дават нова ориентация на германската икономическа политика спрямо Югоизточна Европа. Външнополитически Германия е отслабена и загубва положението си на европейска велика сила за сметка на силите-победителки, преди всичко в полза на Франция. На тази основа се формира противоречието между Германия и Франция като главно противоречие в Европа след края на войната. Все пак, в резултат на промененото външнополитическо съотношение на силите след Първата световна война, за Германия потенциално съществуват по-големи шансове да възстанови средноевропейската си позиция и да спечели хегемония в Европа[8].

Освен тази нова външнополитическа реалност, решенията на силите на Антантата на Парижката мирна конференция имат и решаващо въздействие върху формирането на вътрешните икономически и политически отношения. Наложените там тежки териториални и репарационни задължения предиз-

---

[6] *Höpfner, H.-P.* Deutsche Südosteuropapolitik, 17–19.

[7] *Lemke, H.* Der Abschluß der Handelsverträge Deutschlnads mit Bulgarien und Serbien 1904–1905. Ein Beitrag zur ökonomischen Rivalität der Mittelmächte auf dem Balkan. – In: Великите сили и Балканите в ново и най-ново време. С., 1985, 152–162.

[8] *Hillgruber, A.* „Revisionismus" – Kontinuität und Wandel in der Außenpolitik der Weimarer Republik. – In: Theodor Schieder zum 75.Geburtstag. Köln, 1983, S. 54; *Michalka, W.* Deutsche Außenpolitik 1920–1933. – In: Die Weimarer Republik 1918–1933. Politik. Wirtschaft. Gesellschaft. Hrsg. von Karl Dietrich Bracher/ Manfred Funke/Hans-Adolf Jacobsen. Düsseldorf, 1987, S. 308.

викват вътрешнополитическа и икономическа нестабилност както в Германия, така и в Югоизточна Европа и създават благоприятна основа за възникване на ревизионистки настроения. Те от своя страна повлияват върху оформянето на политическата насоченост на разглежданите тук страни през следващите години. Наистина ревизионизмът в Германия и в страните от Югоизточна Европа придобива различни форми и отбелязва различна интензивност, но все пак той представлява важна основа, върху която могат да се развиват в бъдеще двустранните отношения с Германия.

Две от разглежданите държави – Унгария и България, излизат от световната война като победени страни, при това със значителни териториални загуби. Най-силно засегната е Унгария. С договора от Трианон (4 юни 1920 г.) тя загубва по-голямата част от своята територия и населението си, които са преотстъпени на Югославия, Румъния и Чехословакия. Унгария запазва само 32,7 % от територията си, само 41,6 % от населението си и около 55 % от индустриалните си предприятия. През есента на 1919 г. нивото на индустриалното производство в страната достига едва 15–20 % от производството през последната мирна година. Унгария губи важни суровини – 83 % от запасите на желязна руда, 84 % от дървения материал, 65 % от добива на въглища и всичките си находища от нефт, мед, злато, сребро и соли. Поради това, непосредствено след войната страната изпитва остра нужда от суровини. Значително се променя и стопанската структура на държавата, която все повече се ориентира към поощряване на индустриалното производство, при което превес има предимно леката индустрия. Свитият вътрешен пазар обаче поражда необходимостта от осигуряване на външни пазари. Огромните загуби след войната предизвикват остро недоволство и разпалват унгарския ревизионизъм, който през целия междувоенен период става лайтмотив на унгарската външна политика[9]. Той става и причина за твърде ранната политическа и икономическа ориентация на Унгария към Германия.

Подобно, но не толкова крайно, е положението и в България след подписването на Ньойския договор на 27 ноември 1919 г. В сравнение с периода преди войната територията на България е намалена с 10 %, а нейното население – с 8 %. От икономическа гледна точка България загубва важни територии. Тя отстъпва на Румъния Южна Добруджа (общо 3,8 дка земеделска земя), македонски области – на Югославия и Гърция, както и Западна Тракия с пристанището Дедеагач – на Гърция. Към това се прибавят и високи репарационни плащания в размер на 2,25 милиарда златни франка за срок от 38 години, също и доставки на въглища за Югославия за срок от пет години, както и доставки на други материали. Друго препятствие е наложеното ограничаване на митническата политика на България, при което България признава на силите на Антантата правото на най-облагодетелствана нация. Не по-добро е положението в другите две страни – Югославия и Румъния. Значителни и при тях са пораженията от войната и последвалите я вътрешнопо-

[9] *Teichova, A.* Kleinstaaten, 19–20; *Riemenschneider, M.* Die deutsche Wirtschaftspolitik, S. 33.

литически и икономически проблеми, особено галопиращата инфлация, въпреки че излизат от войната териториално разширени. Югославия заема мястото на Сърбия и получава голяма част от Бачка, Бараня и западната част на Банат – така увеличава територията и населението си три пъти. 80 % от нейното население е заето в селското стопанство, поради което тя се определя като селска страна. Като икономическа организация в различните си части обаче Югославия показва огромни различия. В Сърбия преобладават дребните предприятия, които произвеждат за собствена консумация, а не за износ. В Босна и Хърватия най-разпространени са предприятията под аренда, а в Далмация доминира фамилното стопанство[10].

Въведената твърде рано, със закона от 25 февруари 1919 г., крайно радикална аграрна реформа, при която са разпределени 2,5 млн. земеделска земя и е ликвидирана напълно едрата земеделска собственост от 300 хектара, води до силно раздробяване на земята.

Резултатът е „значителен спад" на добивите, което най-много засяга износа. Основен земеделски продукт в Югославия са зърнените храни, които съставляват 40% от цялата реколта на страната. От тях 84 % се падат на пшеницата и царевицата, които съставляват 20–30 % от общия износ на страната. В Хърватия и Босна е силно развита търговията с дървен материал, която е в ръцете на германци, собственици на мощни дървопреработвателни предприятия[11].

Румъния получава Буковина, Трансилвания, източен Банат, цяла Добруджа. Това значително териториално разрастване създава обаче неединна селскостопанска структура на страната след Първата световна война. Съществуват различия между стара Румъния, Бесарабия и бившите австроунгарски области. Последните са повече западно ориентирани що се отнася до обучението и организацията, докато в стара Румъния все още са запазени старите традиционни порядки. Аграрната реформа от 17 юли 1921 г. дава тласък за основно преобразуване на социалната структура на румънското селско стопанство. Отчуждени са общо 6 млн. хектара земя, като най-силно засегната е Бесарабия. Тук реформата е най-радикална и води до разрушаване на аграрния феодализъм. Всъщност най-мащабна е аграрната реформа в Румъния, където е разпределена 29,7 % от обработваемата земя, докато в Югославия например са разделени само 4,6 %, а в България – едва 2 % от всички земеделски земи[12].

Въпреки това реформата не е успешна, тъй като правителството не предприема мерки за изграждане на модерно, пазарноориентирано селско стопанство. Утежняващо е и увеличаващото се население, ниската производителност и общата изостаналост. Намаляват обработваемите площи, както и качеството на зърнените храни и добивите от тях. Произвежда се повече царевица отколкото пшеница[13].

---

[10] Bayerisches Hauptstaatsarchiv (по-долу BayHStA), MA 100863, dok. v. 17.3.1922.

[11] *Höpfner, H.-P.* Deutsche Südosteuropapolitik, c. 39; BayHStA, MA 100863, dok. v. 17.3.1922.

[12] T*onch, H.* Wirtschaft und Politik..., c. 15.

[13] BayHStA, MA 100883, dok. v. Anfang Juni 1926.

Сериозен проблем пред новите правителства е и бързото увеличаване на броя на населението. Между 1920 г. и 1939 г. жителите на Югославия се увеличават с 31 %, на Румъния – с 28,2 %, на България – с 30 %. Двойно помалко е увеличението на населението в Унгария – 14 % през посочения период. В сравнение с европейските страни, след Първата световна война в Румъния и в България увеличението на населението е два пъти по-голямо[14].

Това изостря проблема за изхранването и при отбелязания по време на войната спад в производството и трудното му следвоенно възстановяване създава допълнителни затруднения за икономиките на отделните страни. Нов товар за обеднелите след войната държави, в условията на силно разрастващата се инфлация, са разходите по вноса на най-необходимите продукти за изхранване на населението. Те са предоставени от САЩ, Великобритания и Канада, които между 1919 и 1923 г. доставят хранителни продукти за гладуващите в страните от Средна и Югоизточна Европа. По-голямата част от вноса на тези храни се финансира чрез отпускане на кредити и само 13 % от доставките са под формата на подаръци, т.е. безвъзмездни. Докато обаче за Румъния и Югославия и в по-малка степен за Унгария има значителни облекчения (доставките се заплащат чрез кредити), България е задължена да заплати в брой цялата стойност на внесените храни[15].

Допълнителни затруднения за развитието на селското стопанство създава и политиката на форсирана индустриализация, която лишава селското стопанство от необходимите капитали за развитие и модернизация. Значително се увеличава също и външното задлъжняване на югоизточноевропейските страни чрез сключването на заеми и др.

Много точно политиката на югоизточноевропейските правителства по отношение на следвоенното развитие на селското стопанство и на общото му състояние в страните от Югоизточна Европа е определено от германския изследовател Роналд Шьонфелд. Според него до избухването на световната икономическа криза аграрната политика на югоизточноевропейските страни не е ориентирана към повишаване на производителността и конкурентноспособността на произвежданите селскостопански продукти. Пренебрегването и подчиняването на селското стопанство на интересите на задвижената ускорена индустриализация лишава основният икономически сектор на тези страни от необходимите условия, най-вече финансови, за развитие. Недооценяването на значението на едно просперираще селско стопанство за развитието на индустриалния сектор води до сериозни последствия за икономиките на югоизточноевропейските страни[16]. При тези условия нараства значението на двустранната търговия като единствен източник на постъпления за аграрните страни на Югоизточна Европа.

---

[14] *Teichova, A.* Kleinstaaten..., с. 27.

[15] Ibidem, 112–113.

[16] *Tonch, A.* Die deutsch-rumänischen..., 16–17.

* * *

На този фон, като последица от разрушения от войната икономически живот и от вътрешнодържавните размирици в страните, след края на Първата световна война стопанските отношения между Германия и югоизточноевропейските страни са парализирани за определено време. Налице са също и задължения, които Германия и отделните страни трябва да приемат и изпълняват съобразно постановленията на мирните договори. Последните определят първоначално насоката на икономическата политика на Германия по отношение на страните от Югоизточна Европа и я въздържат от поддържане на активни отношения. Съобразно разпоредбите на мирния договор тя загубва своето влияние на доминираща в икономическо и политическо отношение сила в този регион и го преотстъпва на силите-победителки, преди всичко на Франция както политически, така и икономически.

За официалната външна политика на Германия през 20-те години страните от Югоизточна Европа не са приоритет. В първите следвоенни години германската политика се ориентира към осъществяване на аншлуса с Австрия, за да може да противодейства на френската политика, целяща деградацията на Германия и обезличаването ѝ като велика сила. По отношение на Югоизточна Европа политиката по-скоро се свежда до разширяване на икономическите връзки, от една страна, а от друга – до засилване на германските малцинства в тези държави. През 1930 г. германците в Югославия съставляват 3,6 % от населението на страната, в Румъния са 4,2 %, а в Унгария – 5,5 %[17].

По този начин, макар и въздържана, политиката на Германия по отношение на страните от Югоизточна Европа се вписва в общата външнополитическа концепция на ръководните слоеве от икономиката и политиката през 1918/1919 г., които според германския изследовател Шрьодер целят „чрез засилване на икономическата позиция на Германия да се създаде основата за активна външна и ревизионистка политика“[18].

Крайно заинтересовани от възстановяване на търговията с Германия са и самите югоизточноевропейски страни. В резултат на променилото се след Първата световна война положение на европейския пазар, за изнасящите зърно страни от Югоизточна Европа се появяват сериозни затруднения за пласмента на техните износни стоки, тъй като те попадат в положение на силна конкуренция от страна на отвъдокеанските държави.

Под знака на тази политико-икономическа реалност след Първата световната война се развиват през следващите години отношенията на Германия със страните от Югоизточна Европа. Вътрешни и външни фактори принуждават Германия първоначално да се придържа към линията на въздържане в своята икономическа политика по отношение на Югоизточна Европа. Още

---

[17] *Teichova, A.* Kleinstaaten..., S. 34; За България приоритет имат икономическите връзки, защото броят на германците в страната е твърде малък. Така например през 1934 г. те наброяват едва 4 171 души; *Hoppe, H.-J.* Bulgarien – Hitlers eigenwilliger Verbündeter. Eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik. Stuttgart, 1977 , S. 13.

[18] *Tonch, H.* Die deutsch-rumaenischen..., S. 50.

през 1920 г. обаче се засилва интересът на германските делови кръгове към съживяване на търговията с Югоизточна Европа. Сред разглежданите тук страни особено значение придобива Югославия. За да се засили икономическото присъствие на Германия в Югоизточна Европа, с активизирането на германо-югославските двустранни отношения се цели, от една страна, да се намали влиянието на Франция, а от друга – чрез едно германско-югославско сближаване да се постигне равновесие между ревизионистки и антиревизионистки държави.

От есента на 1920 г. в страната пристигат представители на германски фирми, чиято цел е да сключват договори за доставка на германски стоки. Конкуренцията между тях за югославския пазар е особено остра. Показателен в това отношение е следният случай. През ноември 1920 г. в Белград пристигат двама представители на Мюнхенския клон на „Райхстройхандгезелшафт", които започват преговори за сключване на търговски договори с представители на индустрията и търговията, както и с Министерството на търговията. В резултат на това са подписани съответните договори, но предстои сключване и на нови споразумения. Този факт се приема с огромно недоволство от техните конкуренти. Става въпрос за „извънредно значими търговски договори", единият от които е за доставки на Военното министерство, а подписването на другите споразумения е в процес на договаряне[19]. С цел да отстранят „Райхстройхандгезелшафт" от югоизточноевропейския пазар, те отправят писмен протест до германското Министерство на търговията. Освен това правят разкрития пред обществеността за метода на работа на дружеството, който според тях е „непочтен", тъй като се основава на използването на подкупи и по този начин уврежда авторитета на германската индустрия[20]. Спорът е разрешен след намесата на германската легация в Белград (пълномощен министър Келер), откъдето отричат верността на изнесената от конкурентните фирми информация.

По това време Германия все още няма търговска спогодба с Югославия, а освен това е обременена и от параграф 18 на член 244 на Версайския договор, който постановява конфискация на германската собственост. По тази причина германските стоки се внасят в Югославия през трети страни – Чехословакия, Австрия, Унгария, Италия, дори през Франция и Англия[21].

В ход са обаче търговски преговори и предстои подписване но споразумение. В началото на февруари 1921 г., в последния момент, сръбската страна изненадващо отказва да подпише готовия вече в окончателен вид търговски договор с Германия. По мнението на германския представител фон Щокхамерн отказът се дължи на оказан от страна на Франция натиск и отправена заплаха за намаляване на югославския дял от германските военни обезщетения. При това положение в Германия създалата се в Югославия

[19] BayHStA, MA 100863, dok. v. 29.12.1920.
[20] Ibidem, dok. v. 3.12.19120.
[21] Ibidem, dok. v. 17.3.1922.

ситуация за германските търговци се оценява като „несигурна“ и се препоръчва при евентуални бъдещи сделки от югославските партньори да се изисква предварително заплащане на съответните доставки[22].

Независимо от провала на търговските договори, за някои германски фирми ситуацията в Югаславия не се променя и те продължават да сключват договори по частен път. Такъв е случаят с баварския „Лойд“, който установява връзка със съответния сръбски синдикат и сключва с него договор[23]. Става въпрос за доставки на локомотиви, плугове и други селскостопански съоръжения[24].

Временнният договор между Германия и Югославия е сключен на 5 декември 1921 г. и съдържа само най-общи клаузи, с които се регулира търговският обмен помежду им. Югославия е заинтересована и благоразположена към по-активни търговски връзки с Германия, тъй като не признава едностранно правото на силите-победителки на най-облагодетелствана нация и се отказва да признае правото на налагане на евентуални наказателни мерки отстрана на силите-победителки, което се гарантира с Версайския договор.

В началото на 1922 г. шансовете за германската търговия с Югославия са добри и тя „почти няма конкуренция“, но „стремежът на германската индустрия да изнася стоки в Югославия не е голям“. Независимо от това, решаващите икономически фактори в Германия очакват и са убедени, че в бъдеще „тази страна може да бъде много важна за германския износ“. На този етап основното препятствие пред засилване на двустранната търговия се оказва действието на споменатия вече параграф 18 на мирния договор[25]. Въпреки това се наблюдава постоянно засилване на търговския обмен. Значително нараства югославският износ за Германия и през 1923 г. тя става трети по по важност търговски партньор на Югославия[26].

Също през есента на 1920 г., след временно прекъсване, са подновени неофициалните контакти с Румъния. Още в края на май/началото на юни 1920 г. в германското Министерство на икономиката отчитат необходимостта „възможно най-бързо да се установят икономически отношения с Румъния, защото в противен случай ще изостанат след чехите“, които предлагат износни стоки подобни на германските, при това на по-ниски цени. Въпреки резервираната позиция на Румъния, от нейна страна съществува интерес да се възстановят стопанските връзки. Затова още в началото на юни 1920 г. в Румъния пристига д-р Ленер, който представлява Германското дружество за нефт, за да преговаря за бъдещи доставки на румънски нефт. В замяна на това се предвижда износ на германски машини, лампи и сурови материали[27].

Всъщност германо-румънските отношения са утежнени най-вече от не-

---

[22] Ibidem, dok. v. 17.2.1921.

[23] Ibidem.

[24] Ibidem.

[25] Ibidem, dok. v. 17.3.1922.

[26] *Hopfner, H.-P.* Deutsche Südosteuropapolitik, S. 125.

[27] BayHStA, MA 100883, dok. v. 31.5.1920.

решения въпрос за отпуснатите заедно с Австро-Унгария средства за окупацията, т.нар. банкноти на Генералната банка на Румъния, по който е постигнато споразумение едва в края на 1928 г.

Въпреки това състояние на двустранните отношения, търговските връзки показват различна картина. Германският износ за Румъния непрекъснато се увеличава и през 1922 г., с 19,2 %, Германия вече е на първо място сред вносителите. От друга страна, сред разглежданите страни Румъния е на първо място във вносната листа на Германия[28].

По-неблагоприятно е положението на капиталовия пазар. Докато до Първата световна война Германия е на първо място по внос на капитали в Румъния, след войната притокът на германски капитали рязко намалява. Това се дължи, от една страна, на влошеното финансово състояние на страната, а от друга – на действието на параграф 18 от чл. 244 на Версайския договор, който допуска конфискация на германска собственост, както и на ориентацията на румънската правителствена политика. При управлението на либералите на Братиану ориентацията е предимно в посока на ревалоризация – респективно стабилизиране, на леята като първостепенно изискване за бързото възстановяване на страната. Провежданата обаче от него политика на национализация, насочена към подчиняване на чуждия капитал и поставянето му под румънско влияние спира притока на свободни капитали в румънската икономика, В резултат на това икономическото положение на страната се влошава до крайност. Не е преодоляна и кризата на леята.

Въпреки че след края на войната имат еднаква съдба, отношенията между Германия и Унгария се влошават. Определящо за това са отношенията на Унгария с Франция, както и революционните настроения вътре в страната. Интересът на Германия към Унгария. намалява чувствително. В своя записка Кьопке набелязва насоките на германската политика към Унгария по следния начин: „По отношение на своята балканска и ориенталска политика Германия ще се ограничи [...] до постигане на икономически цели с мирни средства.“ Така Унгария, като държава, включваща се в балканската и ориенталската сфера, до голяма степен загубва предишното си значение, което тя има за германската политика[29].

Началото на икономическото сближаване между двете страни се поставя през 1920 г., още преди подписването на Трианонския договор. По инициатива на унгарската страна, през май същата година започват преговори за сключване на временно споразумение, с което да се регулират икономическите връзки. За да преодолее появилите се след войната препятствия в търговията (например спекулации и черна борса) унгарското правителство предвижда мерки за централизиране на вноса, а също и създаването на едно частно дружество, което да регулира търговията със зърнени храни, вълна и други селскостопански продукти, без да има монополно положение, а по-

[28] *Hopfner, H.-P.* Deutsche Südosteuropapolitik, S. 198.

[29] Ibidem, с 224.

скоро да изпълнява консултантски функции. Въпреки че в Германия са благоразположени спрямо вноса на плодове и зеленчуци, унгарски вина и други земеделски продукти, все пак германските икономически експерти обмислят поставянето на определени условия, с оглед да се защити германската индустрия от евентуално прекомерно увеличаване на унгарския внос.

На 1 юни 1920 г. се подписва „Временна спогодба между германското и унгарското кралско правителство за регулиране на двустранните им икономически отношения". С тази спогодба двете страни си гарантират правото на най-облагодетелствана нация, без обаче да се упоменават конкретни споразумения за митническите тарифи. Съгласно договореностите Германия получава митнически облекчения, каквито Унгария гарантира на другите страни. От своя страна Германия признава най-ниски аграрни мита на Унгария, но си запазва правото чрез административни мерки да възпрепятства вноса на някои унгарски продукти. Така например, прилагайки ветеринарните разпоредби, износът на животни и животински продукти от Унгария за Германия е почти прекратен. Въпреки нежеланието на германската страна за уреждане на тези въпроси обаче през следващите години търговският обмен между двете страни се засилва. Според оценките на икономическите фактори в Германия германо-унгарската спогодба е „изцяло" задоволителна[30].

На 7 август 1920 г. в Будапеща се създава Германо-унгарска търговска камара. Така, въпреки господстващият по това време в Унгария профренски курс, се дава израз на „големите симпатии и интерес" към Германия сред решаващите унгарски делови кръгове[31].

През следващите години в двустранния търговски обмен обаче се появяват сериозни проблеми. Въведените от унгарското правителство забрани за внос на определени стоки сериозно затрудняват пласмента на немски продукти в Унгария. Към това се прибавят и появилите се усложнения в начина на плащането на вноса – Унгария заплаща в крони, вместо във валута, което затруднява и усложнява достъпа на вносителите до преведените средства[32].

Според германските икономически експерти, разрешаването на тези проблеми може да стане чрез договаряне на определени контингенти от стоки, които да отговарят на германските потребности. Съществуващата през 1923 г. в Унгария обаче ситуация не позволява постигането на споразумение по този въпрос и обезсмисля воденето на преговори по икономическите въпроси. Причината за това е в постановленията на мирните договори. Съгласно договора от Сент Жермен и Версайския договор Унгария и Германия са задължени ако третират някоя трета страна като привилегирована, да предоставят същите привилегии и на държавите от Антантата. Тоест, след като се уточни обемът на вносната стока, първо трябва да се вземат предвид претенциите на държавите от Антантата и след това да се изпълнят германски-

[30] BayHStA, MA100884, dok. v. 17.04.1923.
[31] Ibidem, dok. v. 8.8.1920.
[32] Ibidem.

те искания. С това фактически се затруднява вносът на германски стоки в Унгария. Тя от своя страна също би поставила искания пред Германия за износ на нейни продукти, които искания Германия не би могла да изпълни заради ограниченията, наложени с Версайския договор. Така до 10 януари 1925 г. двустранните отношения се развиват колебливо. През 1925 г. обаче външнотърговският стокооборот (и при вноса, и при износа) на Унгария с Германия показва най-голямо увеличение. Германия утвърждава своето трето място като търговски партньор на Унгария, след Австрия и Чехословакия[33]. В унгарския експорт дялът на Германия се колебае между 6,2 % (1923 г.) и 15,2 % (1932 г.). Унгария изнася за Германия зърнени храни, предимно пшеница, месо и месни продукти, вълна и яйца, птици[34].

Непосредствено след края на войната в двустранните българо-германски отношения настъпва ясно дистанциране. От 1919/20 г. обаче се наблюдава ясно изразен стремеж и от двете страни отново да бъдат възстановени стопанските връзки, при което България е по-настоятелна. От германска страна инициативата за активизиране на отношенията произлиза от средите на германската индустрия. От октомври 1919 г. България многократно е обект на посещение от страна на представители на германския бизнес – търговци, индустриалци и представители на застрахователни компании. В края на 1919 г. дори се стига до основаването на германска застрахователна компания в София. През лятото на 1920 г. българското правителство въвежда облекчения по отношение на влизането, излизането и преминаването през страната за германските граждани и делови представители. Те откриват пътя към интензифициране на търговския обмен между двете страни.

Сериозни затруднения в развитието на търговията се появяват след повишаването на т.нар. „митнически коефициент" за определяне на митата на вносните стоки през 1919-1922 г. Германските фирми трябва да заплащат повече от 50 % по-високо вносно мито за доставяните от тях стоки в сравнение с митата за стоките на страните от Антантата. Резултатът е ограничаване на износа на някои германски фирми за България. Единственото възможният изход от тази ситуация е регулирането на двустранния стокообмен на базата на търговски договор[35].

На 19 февруари 1921 г. е подписана спогодбата за регулиране на германо-българските стопански и търговски връзки. С нея двете страни си гарантират взаимно правото на най-облагодетелствана нация. Така след Унгария, България става втората страна от региона на Югоизточна Европа, която се включва в системата на разрешените за Германия от Версайския договор временни търговски договори. През следващите години двустранният търговски обмен се увеличава, като през 1922 г. Германия заема първо място във вноса на България. Германските фирми доставят машини, железарски

---

[33] Ibidem, dok. v. 15.3.1926.

[34] *Höpfner, H.-P.* Deutsche Südosteuropapolitik, S. 242.

[35] *Berow, L.* Industrialisierungspolitik und soziale Veränderungen..., S. 63; BAP, 31.01. Reichswirtschaftsministerium, Nr. 2395, Dok. v. 5.11.1920.

стоки, технически инструменти, текстил и текстилни материали, гумени изделия. От друга страна, през 1924 г. Германия е основният купувач на главните български експортни стоки като тютюн, царевица и яйца. Така за относително кратък период след края на Първата световна война през 1924 г. Германия възстановява и утвърждава положението си на главен търговски партньор на България.[36]

За разлика от търговията, германското капиталово участие в България през 1922 г. е твърде слабо. С 1,5 % Германия заема едва осмо място, т.е. тя е далеч зад Белгия, Франция, Чехословакия, Италия, Унгария, Америка и Швейцария.[37]

(Следва продължение)

THE GERMAN ECONOMIC POLITICS IN SOUTH-EAST EUROPE 1919–1933

Maria Koleva

The focus of the research is set on the evolution of the German politics towards the countries in south-east Europe – Hungary, Yugoslavia, Romania and Bulgaria. In 1919/1920 Germany has already aimed at those countries, which during the years of the world economical crisis developed into an activisation of the German politics in the region and became a determinant factor and base, on which Germany sets its hegemony in South-East Europe in the 1930-ties .

The in-depth analysis of the aims, approaches, and the new moments in the politics led by Berlin within the region of question during the Weimar republic and during the years of the world economical crisis explains the problem with the place taken by these countries in the German political concepts. To achieve this, the author studies foremostly the economic relations having a direct influence on the political effect of the economical infiltration in south-east Europe.

[36] BAP, 31.01. Reichswirtschaftsamt, Nr. 2574, Dok. v. 11.10.1922; Ibidem, Nr. 2575, Dok. v. 15.8.1924; Dok. v. 19.9.1924; Dok. v. 18.3.1925.

[37] BAP, 31.01. Reichswirtschaftsministerium, Nr. 2576, Dok. v. 11.5.1927.

АФГАНИСТАН 1978–1981 г.: ОТ РЕВОЛЮЦИЯ КЪМ ИНВАЗИЯ

Николай Г. Котев, Сергей Лагода (Украйна)

Първите по-сериозни свидетелства за развитието на бойните действия в тази война, водена в продължение на повече от десет години, идват непосредствено след нейния условен завършек в 9,45 часа на 15 февруари 1989 г. – преминаването на последната колона от БТР-и по моста на р. Аму-Даря на съветско-афганистанската граница, осъществено от командващия 40-а армия, генерал-лейтенант Борис Громов. През следващите няколко години вече започнаха да се отпечатват (но в сравнително малки тиражи) спомените на някои от военнослужещите, командвали или служили в различни подразделения и съединения на 40-а армия и взели участие в бойните действия на Съветско-афганистанската война от 1979–1989 г., на съветски граждански и военни съветници, на журналисти и политици и други участници в нея. Сред тях можем да срещнем имената на генералите Борис Громов, Юрий Тухаринов, Александр Лебед, Махмуд Гареев. От друга страна, много от съветските журналисти, които са правили своите репортажи за събитията на територията на Афганистан, са били преки участници или свидетели на събитията от трудния период на борбата на прогресивната част на населението и на тази от въоръжените сили на Афганистан срещу съществуващите все още феодални порядки в държавата[1]. Тук е уместно да се отбележи, че някои от съветските военнослужещи в Афганистан, са се сражавали и на други театри на военните действия –в региона на Южноафриканския рог или пък продължават да се намират като военни специалисти и съветници в различни военни групировки в Афганистан дори и в днешни дни (включително и в лагерите на талибаните и „Ал-Кайда“)[2].

От гледната точка на учените и политическите анализатори от азиат-

---

[1] *Громов, Б.* Ограниченият контингент. С., 2003; *Лебедь, А.* За державу обидно. М., 1996; *Гареев, М.* Афганская страда. М., 1999; *Арбатов, Г.* Свидетельство современника. М., 1997; *Гай, Д., В. Снегирев.* Вторжение: неизвестные страницы необъявленной войны. М., 1991. *Дроздов, Ю.* Вымысел исключен. М., 1997; *Ляховский, А. А.* Трагедия и доблесть Афгана. М., 1996; *Леонов, Н. С.* Лихолетье. М., 1997; *Никитенко, Е. Г.* Записки командарма Тухаринова. – Военноисторический журнал (Москва), 1999, № 6, 26–28; *Боровик, А.* Спрятанная война. Солдат не спрашивай. Киев, 1994; *Марковский, В.* Жаркое лето Афганистана. М., 2000; *Никитенко, Е.* Афганистан: от войны 80-х до прогноза новых войн. М., 2004; Война в Афганистане. М., 1991 и др.

[2] *Коломнин, С.* Русский спецназ в Африке. М., 2005, с. 183; *Шестаков, В.* Террор – мировая война. М., 2003, с. 275, 277.

ския континент, които се сблъскват непосредствено с конфликта, възникнал на техния материк, от особен интерес са три издания, отпечатени в Ню Делхи (Индия) още в началния период на развитието на военнополитическия сблъсък в Афганистан. В направените от индийските учени и дипломати изследвания са посочени и изяснени много неизвестни страни от взаимоотношенията в периода на установяването и укрепването на Саурската (Априлската) революция, идването на власт на т. нар. режим-клиент на Хафизула Амин, противоречията между двете крила на НДПА „Парчам“ и „Халк“, реакциите на международната общественост и ООН преди и по време на навлизането на съветските войски в Афганистан и т. н. Силата на тези изследвания се крие преди всичко в богатата фактологична база и в много доброто познаване на корените на проблемите, които е трябвало да бъдат разрешени. Индийската политическа и дипломатическа школа помага на учените-изследователи да задълбочат своите познания за взаимоотношенията на великите сили, за ролята на СССР и САЩ в изменението на регионалната и международна обстановка. Някои от свидетелствата са и от първа ръка – на бившия посланик в Мексико Перала Ратнам, на видния индийски специалист по проблемите на Китай Гарги Дут, на специалиста по пакистанско-афганистанските взаимоотношения Калим Бахадур и др.[3] В едното от тези изследвания – книгата „Афганистанският синдром. Как да живеем със съветската сила“, е казано нещо повече: „Това не е книга за Афганистан. Това е изследване за Съветския Съюз в контекста на съветската военна интервенция в Афганистан през декември 1979 г. Ако бъдем още по прецизни, това е книга за манифестацията на Съветския Съюз като глобална сила.“[4]

В държавите от системата на НАТО също са направени много изследвания за периода на Съветско-афганистанската война от 1979–1989 г., но те страдат от един недостатък – в тях липсват цялостното изучаване и анализът на информацията от обширната съветска преса от това време. Поради тази причина, авторите, базирайки се преди всичко на официалните източници на СССР (монографии, научно-изследователски студии и статии, официални информации от съветската преса и др.), имат за цел да изследват и анализират някои от все още не дотам изяснените проблеми на този сложен военнополитически сблъсък от края на XX в.

В САЩ също има голям интерес към изследвания проблем. Особено интересна е книгата на известният американски специалист по борба с тероризма Йозеф Бодански, в която значителна част е посветена на изследването на корените на тероризма и на самите негови прояви на територите на Афганистан и на съседния Пакистан по време на Съветско-афганистанската война[5]. Линията на поведение на американската администрация внимател-

---

[3] *Bhabani Sen Gupta.* The Afghan Syndrome. How to live with Soviet Power. New Delhi, 1982; *Misra, K. P.* Afghanistan in crisis. New Delhi, 1981; *Ratnam, P. (former ambassador).* Afghanistan's uncertain future. New Delhi, 1981 и др.

[4] *Bhabani Sen Gupta.* Op. cit., p. ix.

[5] *Mitrokhin, V.* The KGB in Afghanistan (Introduced and edited by Christian F. Ostermann and

но е анализирана и в докладите на отделни световноизвестни институти – например докладът за военнополитическата и дипломатическата реакция на САЩ относно навлизането на съветските въоръжени сили на територията на ДР Афганистан (на Олаф Ньолштад от норвежкия Нобелов институт в гр. Осло), който носи грифа „Draft only, not for citation"[6].

В Руската федерация се появяват и други сериозни издания – научноизследователски статии, студии, монографии, спомени и други изследвания, които се опитват да спрат изкривяването на информационната вълна и да разяснят истината за ролята на въоръжените сили от ОКСВА (40-а съветска армия) в годините на войната в ДР Афганистан. Такива са изследванията и мемоарите на ген.-лейт. Борис В. Громов, ген.-лейт. Александр Лебед и др., които със свойствената на руския войник гордост, показват на света истината, която години наред бе прикривана зад завесата на мълчанието[7]. Голяма част от новите изследвания по въпросите на Съветско-афганистанската война намират своето място в започналата да се отпечатва едновременно от няколко руски издателства в края на XX в. поредица от книги „Военноисторическая библиотека"[8].

Първите години на XXI век също така ни сюрпризираха и с нови издания, третиращи различни проблеми от съветско-афганистанските взаимоотношения. Така например в поредицата „Досье" върху проблемите на глобалния тероризъм, неговите корени в граничещите с СССР държави от Предна Азия, специфики и направления на действия, както и на борбата с него, се спират руските автори Юрий Тихонов, Валерий Шестаков, Рем Красилников, Виктор Степаков и др.[9]

Един от авторите на настоящия материал също има редица публикации по проблемите на Съветско-афганистанската война (някои в съавторство с други специалисти), в които се разглеждат и анализират различни нейни страни[10].

Odd Arne Westad). – Woodrow Wilson International Center for Scholars, Working Paper № 40. Washington, D. C., February 2002; *Бодански, Й.* Талибы, международный терроризм и человек, объявивший войну Америке. М., 2002, 41–79 и др.

[6] *Njølstad, O.* The US Response to the Soviet Invasion of Afghanistan: Reaction, Action or Overreaction? – Norwegian Nobel Institute Research Seminar. Oslo, 19th June 2001.

[7] *Громов, Б. В.* Цит. съч.; *Лебедь, А.* Цит. съч. и др.

[8] *Котев, Н., А. Ташева.* Уникално постижение на руската историческа и военноисторическа наука (I част). – ИПр, 2005, № 3–4, 271–278; *Котев, Н., Ж. Лангербергер.* Уникално постижение на луската историческа и военноисторически наука (II част). – ИПр, 2008, № 1–2, 331–338.

[9] *Тихонов, Ю.* Афганская война третьего рейха. НКВД против абвера. М., 2003; *Шестаков, В.* Цит. съч.; *Красильников, Р.* Новые крестоносцы. ЦРУ и перестройка. М., 2003; *Степаков, В.* Спецназ России. Санкт-Петербург, 2003 и др.

[10] *Котев, Н.* Особености на бойните действия в Афганистан през 1979–1989 година. – Военен журнал. С., 2001, № 4; 114–118; *Котев, Н.* От афганистанското гнездо на осите към съвременния тероризъм (някои военнотехнически аспекти). – Международна политика (Издание на Правно-историческия факултет на Югозападния университет „Неофит Рилски"), есен 2004, № 1, 49–69; *Котев, Н., А. Котева.* Военнополитически проблеми на двадесетгодишната съветско-афганската война. – Международни отношения, 2002, № 1, 101–120; *Котев, Н., А. Котева.* Някои въпроси от историята на съветско-афганската война (1979–1989 г.). – ИПр, 2002, № 3–4, 199–222; *Котев, Н., А. Котева.* Международни реакции от навлизането на 40-а

* * *

Саурската (Априлската) революция от 1978 г. има своята не лека и в същото време противоречива история. Реално подготовката за идването на власт на правителството на Народнодемократичната партия на Афганистан (НДПА) започва на 17 април 1978 г. Повод за това става убийството в същия ден на бившия издател на вестник „Парчам" – Мир Акбар Хайбер. Възмущението от този акт на насилие е огромно – на 19 април 1978 г. страната е залята от демонстрации в знак на протест. Те са последвани от арестите на редица комунистически лидери, включително и на лидера на НДПА Нур Мохамад Тараки. Останалият на свобода друг лидер на НДПА – Хафизула Амин, поставя задача на прогресивно настроените офицери от фракцията „Халк" да извършат преврат и да свалят режима на Мохамад Дауд Хан. Страхувайки се от провал, атаката на Президентската палата от халкистите е насрочена за 27 април 1978 г., с няколко часа по-рано от предвиденото в плана, като командването на въстанниците е поето от полковник Абдул Кадир (по това време той е заместник-командващ ВВС) и от майор Аслам Ватанджар. Боевете срещу гвардията на Мохамад Дауд Хан, която има на своя страна танкове и бронетранспортьори, продължават няколко часа и завършват с успех за въстаниците. Ненавистният Мохамад Дауд Хан и членовете на неговото семейство са арестувани и екзекутирани на 28 април 1978 г. Два дни по-късно Република Афганистан влиза в най-новата политическа история на света вече като Демократична република Афганистан (ДРА)[11].

Първите стъпки на новото правителство, оглавявано от освободения от арест Нур Мухамад Тараки са изключително прогресивни. За краткото време на управлението си, правителството, което е оглавявано от ръководителя на НДПА провежда редица реформи, от които най-важната е може би поземлената. Тя става известна чрез декретите № 6 и № 8 на Революционния съвет на ДРА, като същността на първия декрет е отмяната на дълговете на бедните селяни и граждани към богатите, а на втория – раздаването на годната за обработване земя на 11 и половина милиона бедни афганистански граждани и селяни[12]. По-късно бе отчетено, че само по време на първия период на Априлската революция, благодарение на поземлената реформа са били раздадени 1 милион акра годна за обработване земя на 248 хиляди селски семейства. Техните членове влизат в създадените „Комитети за защита на революцията", които се превръщат в мощна база за поддържането на по-

---

Съветска армия в Афганистан и ескалиране на международното напрежение в света през 80-те и 90-те години на XX в. – ИПр, 2003, № 5–6, 142–171; *Котев, Н., А. Котева.* Авиационните експонати, представени в експозицията на Националния исторически музей, в бойните действия в съветско-афганистанската война (1979–1989 г.). – Известия на Националния исторически музей – София, XIV, 2004, 321–334 и др.

[11] *Бабенко, В.* Дорога через Саланг – Вокруг света (Москва), 1979, № 9, с. 16, 20.

[12] *Абаев, А. Ч.* Апрельская революция 1978 г. в Афганистане в освещении буржуазной историографии. – В: Сб. Академия наук Узбекской ССР. Институт Востоковедения им. Абу Райхана Беруни. „Фальсификаторы истории (критика буржуазной историографии Средней Азии и стран зарубежного Востока)". Ташкент, 1985, с. 82.

литиката на НДПА. Включените в състава им въоръжени работници и селяни вече имат основанието не само да водят борба с афганистанската въоръжена опозиция на идеологическа основа, но и да защитават с оръжие своите права, предвидени от поземлената реформа[13]. За съжаление, зад привидното единство в редовете на НДПА, демонстрирано на страниците на официоза „Кабул Таймс" (преименуван през януари 1980 г. в „Кабул Ню Таймс"), продължават да се крият дълбоките противоречия между неговите фракции „Парчам" и „Халк". „Парчам" поддържа преди всичко линията на поведението на Нур Мохамад Тараки и тази на Бабрак Кармал, докато „Халк" – на вицепремиера и министър на външните работи Хафизула Амин.

Преди края на 1979 г. е завършен и един голям строителен проект, реализиран с помощта на съветски специалисти – прокарването на две хиляди и седемстотин-метров тунел (намиращ се на надморска височина 3365 м) в прохода Саланг през планинския масив Хинду Куш. Друг подобен проект е завършването с помощта на съветските специалисти на 75-километров ирригационен канал в долината на Джелалабад[14]. Общо в периода 1978–1979 г. с помощта на СССР са построени или се строят около 120 промишлени, селскостопански или с друго предназначение обекти, като до началото на 1980 г. са построени и въведени в експлоатация около 70 от тях. Обърнато е внимание и на осъвременяването на пътната и на поддържащата инфраструктура – построени са и са предадени на правителството на ДР Афганистан около 70% от пътищата с твърдо покритие, изградени са големи центрове за металообработващата, химическата, строителната и хранителната промишленост, въведени са в действие различни нови учебни центрове, построено е зданието на нов Политехнически институт и т. н.[15]

Съветски граждански специалисти, намиращи се на територията на Афганистан, също помагат за прогреса на тази изостанала не само в икономическо, но и в културно отношение държава. Съветски археолози и техни колеги от други държави успяват на десетата (юбилейна за афганистанските археолози година) да разкрият още една тайна на тази древна средноазиатска земя, като правят находката на века в световен мащаб – изваждат безценните златни съкровища от древните погребения на Тиля Тепе, които били притежание на създателите на империята на Великите кушани[16]. На 15 ноември 1978 г. в Кабул (по време на управлението на Хафизула Амин) се провежда международен кушански семинар с участието на най-известните специалисти по проблемите на древния Изток, тъй като „кушанският проблем е един от ключовите за разбирането на хилядолетната история на древ-

---

[13] Дипломатический словарь (ред. А. А. Громико, А. Г. Ковальов, П. П. Севостянов и С. Л. Тихвинский). Т 3. М., 1986, с. 106.

[14] История внешней политики СССР. 1917–1980. В двух томах (ред. А. А. Громико и Б. Н. Пономарева). Т. 2. (1945–1980 гг.), М., 1981, с. 646.

[15] *Misra, K. P.* Op. cit., p. 5.

[16] *Сариниди, В.* Золото бактрийских царей. – В: На суше и на море. Повести, рассказы, очерки, статьи. М., 1981, 280–291.

ните народи от Средна Азия“[17]. Същия ден били открити древни погребения и основите на царски дворец или храм от периода на II–I хил. пр. н. е. Покъсно са открити и над 20 хиляди златни предмета, уникални по своя характер[18]. В разкопаването на античните обекти в района на хълма Тиля-Типе вземат участие редица съветски археолози – Теркеш Ходжаниязов, Зафар Хакимов, Рустам Сулейманов, У. Пулатов, както и редица афгански археолози – А. Шарки, А. Иноят, А . Науи и Х. Азамин от Афганистанската академия на науките (дн. Кабулска академия на науките). Откритията на съветско-афганистанската археологическа експедиция влизат в заглавията на средствата на масмедиите като „златото на афганската революция“. През 1978–1981 г. са изследвани и много други обекти – например от периода на управлението на Александър Македонски (около 329 г. пр. н. е), разположени на територите на днешен Узбекистан, Таджикистан и Северен Афганистан – влизащи в т. нар. Бактрия, която след смъртта на великия пълководец (известен на Изток като Александър Двурогия) станала Гръцко-Бактрийското царство. Особено внимание се обръща също така на обектите (например от региона на Херат), създадени от представителите на династията на Шейбанидите през XVI в., както и на сведенията за тях, дадени в средновековните летописи „Тарих-и мунтазам-и Насири“ и „Бахр ал асрар“[19].

От афганистански и съветски литературоведи са проведени многогодишни изследвания за издирването на свидетелства за дейността на основоположника на узбекската литература Алишер Навои (1415–1488), който бил знатен тимурид, хранител на печата, а след това везир в Херат в периода на управлението на неговия съученик султан Хусейн Байкар. (1469–?)[20].

Граждански и военни специалисти участват в построяването, експлоатацията и охраната на редица обекти – отделни съоръжения за газодобив и газопреработка в Джаркудюк, Нагалската водноелектрическа централа, завода за азотни торове в Мазари-Шариф, циментовия завод в гр. Пули-Хумри[21]. Особено ползотворно е сътрудничеството при построяването на завода за азотни торове в гр. Мазари Шариф. Освен завода, е построено с помощта на съветски специалисти и заводското селище „Четиридесет красавици“ с великолепни жилища за работниците от завода, басейн, клуб, спортни площадки. Построената ТЕЦ, която донесла ток за населението на гр. Мазари Шариф, била много по-съвременна от украинската електростанция Днепрогес, взривена от германците по време на Втората световна война[22]. Голяма роля

---

[17] Пак там, с. 18.

[18] *Корнилов, Ю.* Афганистан: революция продолжается. – Знамя (Москва), 1982, № 5, с. 226.

[19] *Давидович, Е. А.* Корпус золотых и серебряных монет Шейбанидов. XVI век. М., 1992, 100–115.

[20] *Андреев, Н.* Обыкновенный рашизм СА. Заметки на полях милитаристкого сочинения. – Огонёк, 1990, № 8 (3265), с. 8.

[21] http://4253.61.spylog.com/cnt?f=3&p=1&rn=0.3332800623712096 – (Главная страница. Война в Афгане 1979–1989). Общие сведения.

[22] Пак там.

в прогресивното развитие на Афганистан изиграва и създадената с международно споразумение съвместна афганистанско-съветска транспортна кампания (AFSOTR), както и редица други предприятия[23]. Съвместното съветско-афганистанско транспортно предприятие е специално създадено поради две причини: първо – поради наложените бойкот и ембарго от страна на ислямистки Пакистан върху преноса на стоките, нужни за търговията на Афганистан, които преди това постъпват от Япония, Хонгконг и Китай в пристанището на пакистанския гр. Карачи, и оттам се отправят по магистралата към афганистанския град Кандахар; второ – поради откритите се транспортни възможности на Транссибирската магистрала, откъдето стоките и тежката строителна и друга техника постъпваща от предприятията на КНР и от Япония, нужни за търговията и промишлеността на ДР Афганистан, чрез трайлери успявали да се внасят по-бързо за нуждите на столицата Кабул и на северните провинции на републиката.

Наред с психологическите обосновки, провеждани с помощта на военните радиоретранслации, осъществявани за нуждите на съветските военни подразделения, разположени на територията на Афганистан започва да се възстановят радио и телевизионните предавания за нуждите на гражданското население. Тяхната подготовка и изпълнение се осъществяват по Споразумение за сътрудничеството в областта на телевизията и радиопредаванията от 10 юли 1978 г. между съответните министерства на СССР и ДР Афганистан чрез построяването на станция за спътникова свръзка от системата на „Интерспутник“ (Споразумение от 11 септември 1979 г.). В тази връзка са и Споразуменията за сътрудничество в подготовката на афганистански национални кадри за афганистанското радио и телевизия от 30 септември 1979 г., 24 декември 1980 г. и 29 януари 1981 г.[24] Благодарение на тези споразумения населението на гр. Кабул (което наброява близо 2 милиона жители) могло чрез съветската телекомуникационна система „Марс“ да приема и гледа много телевизионни програми от различни държави. Оборудването за кабулската ретранслираща станция е монтирано от съветски и афганистански експерти, а собствените телевизионни предавания се излъчват на двата официални езика в ДР Афганистан – пущу и дари[25].

* * *

Подразделения на съветските въоръжени сили са разполагани на територията на Афганистан още в периода след падането на режима на Мохамед Дауд Хан на 27 април 1978 г. Това са специални части, които са предоставе-

---

[23] Afghanistan today (ред. Х. Масуд и А. Н. Сахаров). Кабул–Moscow, 1981, 28–29, 70, и др. За съжаление в това реномирано издание на „Planeta Publishers“ (Moscow) и „Beikhaki Publishers“ (Kabul) на с. 213 е допусната една малка, но много досадна грешка – вместо „comrade Babrak Karmal“ е отпечатено „combrade Babrak Karmal“.

[24] Дипломатический словарь (ред. А. А. Громыко, А. Г. Ковалёв, П. П. Севостьянов и С. Л. Тихвинский). Т. 3. М., 1986, с. 106.

[25] Afghanistan today, p. 29, 199.

ни от съветското военно ръководство за охраната на новия президент на ДР Афганистан Нур Мохамад Тараки. В техния състав влизат вертолетен полк (прехвърлен от летището на гр. Бухара) с командир подполковник А. Белов, ескадрила от съветски военнотранспортни самолети Ан-12, свързочен възел и въздушнодесантен батальон в състав от около 400 парашутисти, изпратени за осъществяването на охраната им. Всички тези подразделения към март 1979 г. се разполагат на територията на авиобазата Баграм – по това време базата на афганските ВВС[26]. По направена в този период преценка броят на съветските военни специалисти и военни съветници варирал около цифрата от 350 военнослужещи[27]. Нарастването на напрежението на територията на ДР Афганистан и усложняването на военнополитическата обстановка от държавите, граничещи с републиката, стават причина за провеждането на редица заседания и вземането на различни решения от Политбюро на ЦК на КПСС през март 1979 г.

За първи път висшето ръководство на СССР поставя за разглеждане въпроса за изпращането на съветски войски в Афганистан на свое заседание, проведено от 17 до 19 март 1979 г. То е предшествано от настояването на Нур Мохамад Тараки (16 март 1979 г.) за оказване на военна помощ. Това е следващият ден от започването на въстанието на въоръжената опозиция в южноафганистанския град Херат, в което вземат участие подразделенията на 17-а дивизия от правителствената армия. При това, въстанието в гр. Херат се разраства в непосредствена близост до ирано-афганистанската граница, а в Иран месец преди това, в резултат на въоръжено въстание от 9 до 11 февруари 1979 г., е свален режимът на шах Реза Пахлави. Положението в района е усложнено и от факта, че на 24 март е извършена провокация срещу афганистанското консулство в иранския град Мешхед. Един ден преди това от поддръжници на аятолах Хомейни е подложено на нападение и посолството на Афганистан в Техеран[28]. Афганистанското Министерство на външните работи отправя остър протест и настоява за вземането на сериозни мерки в бъдеще подобни случаи да не се повтарят. Малко преди въстанието в Херат през март 1979 г., един от афганистанските лидери на въоръжената опозиция – Зия Насери, посещава Държавния департамент на САЩ, от който е поискана помощ в доставянето на тежко въоръжение за бандформированията на „непримиримата опозиция". В разговорите с него вземат участие началникът на Отдела по въпросите на Афганистан в Държавния департамент на САЩ Роналд Лортън и сенаторите Франк Чърч и Дж. Джавитс.

За организирането и осъществяването на въоръжената провокация в

---

[26] Советская Белоруссия, № 41–42 (21038–21039), 10 февр. 2001 г.; *Марковский, В.* Жаркое лето Афганистана. М., 2000, с. 68; *Ratnam, P.* Op. cit., p. 88.

[27] *Ratnam, P.* Op. cit., p. 88.

[28] Khomeini supporters storm Afghan embassy. – Kabul Times, 24 March 1979; Afghan consulate in Mashhd attacked: strong protest lodge. – Kabul Times. 25 March 1879; *Shrivastava, B. K.* The United States and recent developments in Afghanistan. – In: *Misra, K. P.* Afghanistan in Crisis. – New Delhi, 1981, p. 54.

Херат преди всичко са виновни иранските власти, които подстрекава афганистанците шиити да започнат борба със сунитския режим, който е на власт в Кабул[29]. С помощта на иранските власти няколко хиляди въоръжени афганистанци преминават безпрепятствено афганистанско-иранската граница в района на провинция Херат, за да подготвят въстание срещу законното правителство на Нур Мохамад Тараки. Съветските военнотранспортни машини от ВВС успяват да направят малък въздушен мост като прехвърлят съответната помощ за правителствените войски, включително и с предоставянето на свои военни съветници. За потушаването на въстанието са извършени тежки авиационни бомбардировки от афганистанските правителствени ВВС, при което централната част на град Херат е унищожена и са дадени много невинни жертви. Краят на въстанието е последван от голяма емиграционна вълна в западно направление – над 8000 бегълци напускат града и преминават на територията на Иран[30]. Положението в региона е толкова сложно, че се налага след потушаването на въстанието да пристигне висш съветски военен специалист – главният военен съветник в ДРА генерал-майор Лев Н. Горелов, който да проучи състоянието, възможностите и нуждите на верните на президента Нур Мохамад Тараки войски и да окаже на място необходимата помощ. При това свое пътуване съветският армейски генерал извършва инспекция и на 4-та и 15-а танкови дивизии от въоръжените сили на Афганистан[31]. „Март показал твърдата позиция на съветското ръководство – „да не се дава Афганистан", заедно с наличието у него на трезвата представа за угасващата популярност на кабулския режим и главно на вътрешните източници на влошаването на положението в Афганистан" – тази гледна точка на първия заместник на ръководителя на Международния отдел на ЦК на КПС от онези години Карен Брутенц, говори за неспособността на действащото афганистанско ръководство да осигури стабилност в държавата и за нарасналата необходимост от пряка намеса на СССР, поради изключителната важност на местоположението на Афганистан за отбраната на южните граници на СССР. По време на тридневното московско съвещание на Политбюро на ЦК на КПСС молбата на президента Нур Мухамад Тараки е отклонена, но точно тогава е изработена принципната позиция по афганистанския въпрос[32].

Началото на 1979 г. сюрпризира афганистанското правителство на Нур Мохамад Тараки и с един друг инцидент. На 14 февруари 1979 г. четирима въоръжени лица от екстремистка група в Кабул отвличат Адолф Дабс – посланик на САЩ в ДР Афганистан. След отвличането терористите поставят искания за освобождаването на трима свои членове, намиращи се в затвора.

---

[29] Kabul Times, 18 March 1979.

[30] *Ratnam, P.* op. cit., p. 21.

[31] Amin receives Soviet army general. – *Kabul Times*. 7 April 1979; Soviet General visits 4th, 15th armoured divisions. – Kabul Times, 9 April 1979, p. 1.

[32] *Акимбеков, С. М.* Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. – http://www. continent. kz/library//KN-2/2-1_6 html

Под натиск на Хафизула Амин службата за сигурност решава да атакува помещенията на хотела, в който се намират терористите и посланикът[33]. В започналата престрелка по време на опита за освобождаване на посланика на САЩ, Адолф Дабс е убит. Този трагичен случай изменя политическата линия на поведение на администрацията на президента на САЩ Джими Картър по отношение на правителството на Нур Мохамад Тараки. Съглашенията за предоставянето на американска икономическа помощ са отменени, а политиката на правителството на Нур Мохамад Тараки е осъдена като „комунистически режим" и то е обвинено в нарушаване на правата на човека. Едновременно с това е отправен протест срещу присъствието на съветски военни съветници и тяхното участие в операцията по освобождаването на посланика на САЩ. В действителност, според твърдението на афганистанските длъжностни лица при щурма на хотела, където Адолф Дабс е задържан от членовете на маоистката група „Национално иго. присъствал сътрудник от службата за сигурност на посолството на САЩ[34].

На 14 септември 1979 г., изненадващо за всички, Нур Мохамад Тараки е свален и на власт идва режимът на Хафизула Амин. От своите постове са освободени редица верни на Тараки министри, а в страната настъпва терор. На 2 октомври 1979 г. по заповед на диктатора Хафизула Амин офицери от Републиканската гвардия удушават арестувания Нур Мухамад Тараки. При това положение съветското военнополитическо ръководство решава да спаси от репресиите на Хафизула Амин най-близките партийни съратници на убития Нур Мохамед Тараки –бившия министър на съобщенията и бъдещ министър на вътрешните работи Сайед Гулябзой, бившия ръководител на органите за сигурност (Da Afghanistan da Gatay da Satanay Edora – AGSE) Асадулах Сарвари, бъдещия началник на Генералния щаб Аслам Ватанджар, бившия министър на вътрешните работи Шеях Маждуриар и др. По-късно, по време на вземането на властта в Кабул в края на декември 1979 г., те се връщат обратно на афганистанска територия[35]. Това е т. нар. операция „Радуга" на специалното подразделение „Зенит" на Първо главно управление на КГБ, чието изпълнение прави възможно да се изведат нелегално от територията на ДР Афганистан на територията на СССР тези министри, които по-късно заедно с Бабрак Кармал застават начело на преврата срещу режима на Хафизула Амин. За тази цел е използвано летището Баграм, откъдето министрите, прикривани от съветска охрана, състояща се от офицери по сигурността от специалното подразделение „Зенит" на 14 декември 1979 г. отлитат за гр. Ташкент[36].

---

[33] *Никитенко, Е.* Афганистан: от войны 80-х до прогноза новых войн. М., 2004, с. 37.

[34] *Shrivastava, B. K.* The United States and recent developments in Afghanistan. – In: *Misra, K. P.* Afghanistan in Crisis. New Delhi, 1981, p. 54. *Никитенко, Е.* Цит. съч. с. 37.

[35] *Болтунов, М. Е.* Альфа не хотела убивать. Санкт-Петербург, 1995, 71–72; *Петров, М. Н.* Механизмы государственных переворотов. Историко-теоретическое исследование. (Под общей редакцией А. Е. Тараса). Москва–Минск, 2005, с. 126.

[36] Спецподразделение КГБ СССР „ЗЕНИТ". Афганистан, 1979 год – В: *Воронов, В.* Осназ – войска особого назначения. М., 2004, 94–97.

Убийството на законноизбрания президент Нур Мохамад Тараки изостря отношенията между държавните ръководства на СССР и ДР Афганистан. Военното ръководство на съветските въоръжени сили решава да не обръща внимание на провокационните искания на новия ръководител на Афганистан – Хафизула Амин, който изпращал след преврата от 14 септември 1979 г. (а и преди това) искане след искане за прехвърлянето на нови подразделения на съветските въоръжени сили на територията на Афганистан. В случая интересното е, че след идването си на власт Хафизула Амин предпочита в националия си печат да парадира пред света с близкото си приятелство със ръководителите на СССР, както и с верността си към принципите на марксизма-ленинизма[37].

Подготовката за бъдещите бойни действия на територията на Афганистан започва много по-рано от септемврийските събития. На 26 април 1979 г. със своя секретна директива Генералният щаб на съветските въоръжени сили разпорежда да се формира от кадрите на 15-а отделна бригада със специално назначение на ГРУ на Туркестанския окръг (15-а ОтБрСпН), отряд (батальон) за изпълнението на специални задачи на територията на Афганистан. На 2 май началникът на ГРУ на ГЩ на СА генерал-полковник Пьотър И. Ивашутин (по-късно заменен на този пост от генерал-полковник Георгий Михайлов) разпорежда на бившия командир на 15-а ОтБрСпН полковник В. В. Колесник (по-късно генерал-майор, началник на Управление за специални операции при ГРУ на ГЩ) формирането на батальона[38]. Съставът на този отряд (известен още като 154-и отделен отряд или „мюсюлманския" батальон) е от представители на три средноазиатски националности – туркмени, узбеки и таджики, които свободно говорят на езиците дари, пущу или фарси, разпространени на територията на Афганистан. За командир на отряда е назначен майор Х. Т. Халбаев. Формирането на „мюсюлманския" батальон е завършено на 1 август 1979 г., след което той е прехвърлен на афганистанска територия[39].

От своя страна, в края на 1979 г. и подчиненият на ген.-лейт. А. Д. Безчастний 7-и отдел на КГБ активизира своите действия. Така например посланикът на СССР в Афганистан Александър М. Пузанов настоява от съветското военнополитическо ръководство да бъдат изпратени 20 граничари от състава на граничните войски подчинени на КГБ, с необходимото въоръжение за охрана на територията на посолството на СССР в Кабул. През юли 1979 г. на територията на Афганистан навлизат и военнослужещите от специалния отряд „Зенит" на ПГУ на КГБ, състоящ се от 40 човека (с оръжието,

---

[37] Amin congretulates Brezhnev, Kosygin on 62nd year of October Revolution". – Kabul Times, 7 Nov. 1979; Great October Revolution marked all over DRA. – Kabul Times. 8 Nov. 1979; DRA–USSR relations misinterpreted. – Kabul Times, 20 Dec. 1979 и др.

[38] *Колпакиди, А., Д. Прохоров.* Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки. Кн. вторая. М., 2001, с. 147; *Ген.-майор Колесник В. В.* Операция по захвату дворца казалась немыслимой. – в: *Воронов, В.* ОСНАЗ – войска особого назначения. М., 2004, 124–125.

[39] *Воронов, В.* Цит. съч., 124–125.

муниците, боеприпасите и запаси от продукти)[40]. Непосредствено след навлизането на специалния отряд „Зенит“ на афганистанска територия е пристъпено към проучването на афганистанските структурни подразделения, т.е. на различните учреждения, намиращи се под контрола на правителството на Хафизула Амин, на министерствата, службите за сигурност и МВР, радиото и телевизията, централния телеграф и пощата и др. Подробно се изучават и нанасят на картата на Кабул маршрутите на придвижването към тези обекти и изтеглянето от тях, силите и средствата на охраната им, на стационарните постове на афганистанското МВР, а така също и подходите към и устройството на самите подземни комуникационни линии на резиденцията „Тадж Бек“ на Хафизула Амин. По такъв начин е поставено началото на подготовката на специалните операциите „Агат-Гром“ и „Щорм-333“, имащи за цел премахването от власт на режима на диктатора Хафизула Амин[41].

По-късно 154-и отряд със специално назначение от състава на 15-а ОтБрСпН, съветският въздушнодесантен батальон от авиобазата Баграм и спецназовците от 7-и Отдел на ПГУ на КГБ вземат активно участие в овладяването на възловите точки на режима на Хафизула Амин в Кабул на 27 декември 1979 г. и във възстановяването на властта на лявото крило на НДПА – фракцията „Парчам“ („Знаме“) – по-точно участва в бойните действия срещу охраната на правителствената резиденция Тадж-Бек[42]. Това крило на НДПА, за разлика от фракцията Халк“ („Народ“), се опира преди всичко на лявонастроените слоеве на малобройната афганистанска интелигенция, студентството и на част от чиновниците. Фракцията „Халк“ от своя страна набира своите кадри предимно от средите на афганистанските офицери и работници, които също не са многобройни в Афганистан.

На 12 декември 1979 г., военнополитическото ръководство на СССР решава да разсече възела на противоречията – със своето Постановление на ЦК на КПСС № 11176/125 са одобрени „съображенията и мероприятията, изложени от другарите Ю. В. Андропов, Д. Ф. Устинов, А. А. Громико“. Едновременно с това преминава в движение целият военен механизъм на съветските въоръжени сили – от ГЩ на СА са направени повече от 30 различни директиви по предислокацията и развръщането на бойните подразделения и съединения на съветските въоръжени сили на Средноазиатския театър на военните действия, попълването им с извикани от запаса военнослужещи, материално-техническа част и друго бойно осигуряване[43]. Едно нещо е важно за изследователя – това е фактът, че засега не съществуват в наличност документи, които да разкриват механизма на вземането на решението за въвеждане на съветските войски от състава на Туркестанския военен окръг на

---

[40] Пак там, с. 87.

[41] *Петров, М. Н.* Цит. съч., с. 126.

[42] *Котев, Н., А. Котева.* Някои въпроси от историята на съветско-афганската война (1979–1989 г.). – ИПр, 2002, № ... 126–149.

[43] *Дроздов, Ю., В. Фартышев.* Юрий Андропов и Владимир Путин. На пути к возрождению. М., 2001, с. 30.

територията на ДР Афганистан. Ето какво пише в своите спомени ръководителят на съветското външно разузнаване Леонид В. Шербашин:

„Секретни документи, освещаващи процеса на приемането на решението за свалянето на Х. Амин, създаването на правителство начело с Б. Кармал и въвеждането на съветските войски в Афганистан, в КГБ не съществуват. По разказите на моите приятели малкото документи се правели на ръка в единствен екземпляр и са били унищожени по личното разпореждане на Ю. В. Андропов. Не знам от какво се е ръководил Юрий Владимирович. Възможно е още тогава той да е почувствал, че работата с добро не ще завърши". [44]

На 25 декември 1979 г., в 15,00 часа при град Термез, по изградени понтонни мостове започва прехвърлянето на бойните дозорно-разузнавателни машини и БТР-и на разузнавателния батальон (разведбата) на 108-а мотострелкова дивизия. Едновременно с това в направлението на Кабул излитат десантните подразделения на 103-а Витебска въздушнодесантна дивизия. Дивизията има опит при овладяването на плацдарми на чужда територия – през 1968 г. нейните продразделения овладяват летището на Прага. Сегашната въздушнодесантна операция се ръководи лично от първия заместник-министър на отбраната маршал С. Л. Соколов[45].

В тази обстановка на 27 декември 1979 г., със силите и средствата на частите на съветския армейски спецназ („мюсюлманския батальон") и на спецназа на ПГУ на КГБ (групите „Гром" и „Зенит") е решено да се атакуват опората на режима на Хафизула Амин в Кабул – Дворецът Дар-ул-аман (Тадж Бек) и няколко други важни афгатистански военни и административни правителствени здания и комуникационни центрове – Генералният щаб на афганистанските въоръжени сили, афганистанското Министерство на вътрешните работи (Царандой), щабът на афганистанските ВВС, столичната поща и телеграф, затворът Пули-Чархи, където за последните двадесетина дни на управлението на режима на Хафизула Амин загиват или са задържани без съд и присъда стотици (а може би и хиляди?) партийни съратници на убития президент Нур Мохамад Тараки и много други невинни хора.

Операцията „Щорм-333" по овладяването на възловите точки в гр. Кабул се ръководи от началника на спецуправлението на ПГУ на КГБ генерал Юрий Иванович Дроздов и е проведена в изключително трудни условия. Срещу силите и средствата на малочисления съветски армейски спецназ, атакуващ двореца Тадж Бек и подстъпите към него, за отбрана са разположени около две хиляди афганистански гвардейци (по други сведения – около хиляда гвардейци) и 11 средни танка, два от които са вкопани в земята пред главния вход на двореца. От своя страна, съветският армейски спецназ е усилен само с дивизион многостволни противовъздушни установки ЗСУ-23-4 „Шилка" и 6 броя БМП-1 и БТР60 ПБ. Атаката на обектите в Кабул и около него преминава при пълна изненада за противника и без поддръжката на

[44] *Шербашин, Л. В.* Рука Москвы: Записки начальника советской разведки. М., 1992, с. 201.
[45] *Дроговоз, И. Г.* Танковый меч страны Советов. Минск, 2004, с. 223.

съветската тактическа бомбардировъчна авиация и щурмовите вертолети Подразделенията на последните вече били бойно развърнати на крайграничните с Афганистан щурмови летища в Калай-Муре, Кокайда, Сандъкачи и др., и действали в направлението на гр. Мазари-Шериф и други градове), контролирайки безопасното придвижване на мотострелковите дивизии и танковите колони. Атаката на съветския армейски спецназ е успешна, всички възлови правителствени здания, включително и дворецът Тадж Бек са превзети, а диктаторът Хафизула Амин е убит[46].

На 27 декември 1979 г. започва прехвърлянето и на 103-а гвардейска Витебска въздушнодесантна дивизия и на 345-и отделен парашутно-десантен полк, чиято тежка транспортна авиация (военнотранспортните Ил-76, Ан-12 и транспортнодесантните Ан-26) под прикритието на щурмовите вертолети, прави в продължение на 3 дни въздушен мост до летището в Баграм, където стоварва личния състав и бронетехниката. Подразделенията на дивизията завземат афганистанската столица и успяват окончателно да утвърдят победата на новата власт на Бабрак Кармал. В бойните действия на дивизията в самият град Кабул вземат участие 317-и и 357-и въздушнодесантни полкове, които овладяват възловите места на афганистанската столица. По същото време, 350-и въздушнодесантен полк поема охраната на летището на Кабул, като командният пункт на дивизията (с командир генерал-майор Иван Ф. Рябченко) се разполага на 1,5 км западно от летището на Кабул. 345-и въздушнодесантен полк поема охраната на другото важно летище в региона – това на авиобазата Баграм[47]. На дясното операционно направление започва придвижването в дълбочина на територията на Афганистан 108-а Невелска мотострелкова дивизия (с командир генерал-майор Валерий Ив. Миронов), като нейните полкове се разполагат в районите на градовете Карга, Фазелбек, при Дар-ул-Аман и Калак-хоя със задачата да не позволят на 8-а и 7-а афганистански пехотни дивизии и на 37-и афганистански полк „командос“ да се придвижат западно и южно към Кабул. 181-ви мотострелкови полк от състава на 108-а мотострелкова дивизия е усилен с артилерийски дивизион и е разположен в района на гр. Гарибгар със задачата да не позволи на 4-а и 15-а афганистанска танкова бригада да се придвижат към афганистанската столица от източно направление. Съветският 234-и танков полк с придадените му и поддържащи го подразделения се разполагат на 5 км северно от Кабул със задачата да отбраняват направлението откъм гр. Чарикар[48]. На лявото операционно направление започва движението си в дълбочина на афганистанската територия 5-а мотострелкова дивизия (с командир ген.-майор Юрий В. Шаталин), която в момента на извършването на превратa срещу режима на Хафизула Амин се намира на 10 км западно от Кабул. Нейният 371-ви мотострелкови полк се разполага в гр. Дукатабад,

[46] Войска специального назначения (Энциклопедия военного искусства). (Ред. Д. Н. Дудинский), Минск, 1998, с. 254; *Марковский, В.* Цит. съч., с. 68.

[47] *Никитенко, Е.* Цит. съч., 65–68.

[48] *Mitrokhin, V.* Op. cit., 100–101.

373-и мотострелкови полк се разполага на 5 км южно от стратегически важния проход Харсанб и 1-ви мотострелкови полк – на 15 км северозападно от гр. Херат. Придаденият 24-и гвардейски танков полк се придвижва на 25 км североизточно от гр. Шинданд, а артилерийският полк на дивизията, сапьорните и другите специални подразделения се разполагат на 5 км от гр. Харгеч. Командният пункт на 5-а мотострелкова дивизия се разполага в района на гр. Чакхарчоч – на 10 км северно от гр. Шинданд[49].

На 2 януари 1980 г. със силите на голям вертолетен десант е овладян и вторият по големина град на територията на ДРА – Кандахар[50].

След навлизането на съветските бойни съединения от 40-а армия на територията на Афганистан през декември 1979 г., в топографско отношение се оформят две направления на движение. Деснофланговото направление започва от руския граничен град Кушка, минава през река Аму-Даря в посока на афганистанските градове Торагунди – Кушк, продължава през превала Рабати-Мирза с височина 1681 м, като тук направлението е прикривано от щурмови вертолети, които успяват да разгромят огневите точки на противника там. По-късно, след преминаването на превала, съветските танкови и моторизирани колони се отправят към гр. Херат и по-нататък – към районите на градовете Фарах и Лашкаргах. Левофланговото направление започва от руския гр. Термез, минава по понтонните мостове на р. Аму-Даря, продължава към афганистанския град Мазари-Шариф, откъдето през стратегически важния проход Саланг достига до районите на градовете Кабул и Газни. По-късно двата съветски операционни клина се съединяват в Южен Афганистан в района на Кандахар[51].

Не всички армейски съединения на афганистанската армия посрещат добронамерено подразделенията на съветските въоръжени сили. Някои от представителите на висшето афганистанско военнополитическо ръководство отдават заповеди и нареждания за започването на активни бойни действия. Така например, министърът на граничните въпроси и губернатор на провинцията Кандахар, С. Д. Сахрам, разпорежда на командващия 2-ри афганистански армейски корпус генерал Кабир да се придвижи с подчинените му дивизии в направлението на Кабул и да възстанови властта на режима на президента Хафизула Амин. Подобна позиция имал и губернаторът на провинцията Нангархар, който изпраща телеграма до 11-а пехотна дивизия и 444-и полк „командос“ със заповед да настъпят към Кабул[52]. А на предложението на съветското командване да спре съпротивата си, командващият Централния армейски корпус (ЦАК) генерал-майор М. Дуст заявява, че е

---

[49] Ibidem, p. 101; *Дроговоз, И. Г.* Цит. съч., с. 221.

[50] *Болтунов, М.* Цит. съч., с. 139; *Марковский, В.* Цит. съч., с. 68; *Медведев, Р. А.* „Под контролем народа“. Ввод советских войск в Афганистан диктовался геополитическими реалиями“. – Военноисторический журнал, 1999, № 2, с. 71.

[51] Малая война. (Организация и тактика боевых действий малых подразделений): хрестоматия (сост. А. Е. Тарас). Минск, 2000, с. 350.

[52] *Петров, М. Н.* Цит. съч., с. 124.

готов да отдаде разпореждане на съединенията си да не преминават към бойни действия срещу съветските подразделения и е готов да признае правителството на Бабрак Кармал, в случай че не бъде убит. Малко по-късно заловеният от съветска разузнавателна група генерал-майор М. Дост отдава заповед за неоказване на съпротива и признаване на новото правителство в частите от гарнизона на Кабул, в провинциите Бамиан, Вардак, Парван, Каписа, Логар и Нангархар. Към 14 часа на 28 декември всички армейски части и съединения от ЦАК признават новото правителство и са съгласяват да изпълняват по-нататъшните заповеди на ръководството на корпуса[53].

Първият командващ на ОКСВА (40-а армия) в периода 1979–1980 г. става генерал-лейтенант Юрий В. Тухаринов, възпитаник на Военната академия „М. В. Фрунзе“ и на Военната академия на Генералния щаб[54]. В края на декември 1980 г. ръководството на 40-а армия се поема от нов командващ и бивш негов заместник – генерал-лейтенант Борис Ткач[55]. Трудностите по навлизането на съветските войски на територията на Афганистан са свързани преди всичко с факта, че в международен план то се възприема по същество като пряка подготовка за излизането на съветските въоръжени сили, развърнати в региона на средноазиатските съветски републики (Туркменистан, Узбекистан и Таджикистан), към Индийския океан – в случай на избухването на Трета световна война.

Първоначално навлизането на съветските войски не се възприема като инвазия. Индийският изследовател Бабани Сен Гупта привежда едно интервю със съветски офицер, взето за вестник „Hindu“ от 30 януари 1980 г. Офицерът заявява: „Ние сме тук, за да помогнем на приятелска страна. Това не беше инвазия, ние не можем да разберем защо „БиБиСи“ и „Гласът на Америка“ говорят за такива неща“. По-нататък той споделя, че те са тук, за да запазят независимостта на Афганистан от китайска и пакистанска намеса[56]. В друго интервю, взето от индийски журналист за вестник „Times of India“ на 8 февруари 1980 г. се казва нещо повече за първия месец на пребиваването на съветския военен контингент в Афганистан: „Чувството, че афганистанците са понижени в статут на втора класа граждани в тяхната собствена държава предизвиква много голяма болка. Един афганистански военен офицер ми каза „Оръжието ми бе отнето завинаги и аз бях търсен от „Шурави“ (съветския човек), когато всеки ден отивах в моята служба. Почти през цялото време на деня аз пиех чай и не бях назначаван на работа. Съветските съветници завзеха властта и те взимаха всички решения“. [57]

Друг изследовател на проблема за навлизането на съветските войски в Афганистан, – бившият посланик на Индия в Мексико, Перала Ратнам, кой-

---

[53] Пак там, с. 124, 132–133.

[54] *Никитенко, Е. Г.* Записки командарма Тухаринова. – Военноисторический журнал, 1999, № 6, с. 26.

[55] *Громов, Б. В.* Цит. съч., с. 137.

[56] *Sen Gupta, B.* op.cit., p. 253.

[57] Ibidem, p. 254.

то внимателно е проследил и анализирал съдържанието на статиите и коментарите в американския печат (този на САЩ и Мексико), е успял да систематизира следните шест белега на държавно-политическата картина, очертала се след идването на власт в Афганистан на правителството на президента Бабрак Кармал: Руснаците преобладават в ръководенето на гражданския сектор на Афганистан. Дори президентът Бабрак Кармал е заявил, че се чувствал като „затворник" на Съветския съюз; Съветските специалисти са поели главните постове в афганистанските министерства, с изключение на Министерството на външните работи. В частност, руснаците доминират в Министерството на информацията и културата и цялата информация се подготвя, поднася и цензурира от съветските специалисти. Известно е също така, че руснаците работят и в главните редакции на афганистанските вестници; Скоро след април 1978 г. съветските специалисти променят афганистанската образователна система и започват да подготвят текстовете на новите учебници. Заявено е, че няколко хиляди граждански студенти са заминали да се учат във висшите учебни заведения на Съветския съюз и в тези от източноевропейските държави. При подготовката на военен и полицейски персонал в СССР, е отчетено, че се набират и обучават предимно кадри, които биха осигурили марксисткото ръководство в бъдеще; Афганистанската икономика, която е зависима от СССР, е също в промяна. Афганистанското правителство поставя изцяло икономиката под контрола на руснаците за бъдещо индустриално развитие, и по-специално – на промишлеността за добив и преработка на газ; Руснаците също изграждат свое собствено военно Главно командване, а известен брой от съветски висши офицери с ранг на генерали поемат ръководството на различни командвания и управления. Всичко това говори, че съветското Главно командване е планирало осъществяването на дълъг престой в Афганистан; Има сведения, че руснаците използват войната, за да проверят качеството на новото военно снаряжение и въоръжение. Тук са включени нови типове бронетранспортьори или модификации на известни вече модели, нови модели на ръчни противотанкови гранатохвъргачки, нови автоматични оръдия, нови модели изтребители и вертолети, нови автоматични карабини, нова бойноизчисляваща компютърна система, нови модели танкови тралове, ново оборудване за проверка и обезопасяване от мини, нов модел автоматична гранатохвъргачка и др. [58]

В зимния период на 1980 г. все още много рядко се водят бойни действия. За сметка на това въоръжената опозиция използва това време за подготовка и въоръжаване на кадрите си в създадените специално за тази цел лагери на територията на Иран и Пакистан. Едновременно с това в международния печат се провежда и пропагандна кампания на натиск спрямо първите мероприятия на правителството на Бабрак Кармал, а така също и срещу присъствието на съветските подразделения от ОКСВА. Пропагандната кампания като че ли изпреварва събитията с няколко месеца и посочва възможния

[58] *Ratnam, P.* Op. cit., p. 64.

бъдещ ожесточен характер на бойните действия. Ето типичен пример за една такава пропагандна кампания в полза на въоръжената опозиция, лансирана в печата на Обединените арабски емирати в периода януари–март 1980 г. само във вестник „Emirates News“ са отпечатени последователно следните статии:

– на 15 януари – „Руснаците в Афганистан срещат кървава съпротива“;

– на 12 февруари – „Афганистанските партизани чакат снега да се стопи“;

– на 20 февруари – „Пролетта идва, снегът се стопява и афганистанците ще направят сражение“;

– на 21 февруари – „Чакайте дори това момче над десет години да се сражава“;

– на 28 февруари – „Щастлив е този, който умре за своята страна“;

– на 16 март 1980 г. – „Афганистанските въстаници предпочитат своите собствени оръжия“[59].

Резултатите от тази засилена пропагандна кампания в дългосрочен план, като че ли логично завършвала в лаконичните сведения, които се давали в кабулския печат. Така например през март 1980 г. в правителствения „Kabul New Times“ са отпечатани като отклик на горната кампания две статии – едната на 5 март 1980 г., озаглавена „Оръжия, които са взети от терористите: изложба за местни и чужди журналисти“ и другата, от 9 март 1980 г., озаглавена „Оръжия и амуниции, които са взети от метежник“[60].

През следващите месеци се водят ежедневни сражения по цялата територия на Афганистан, до падането на снеговете, когато се установява негласно примирие.

Дори след идването на власт на правителството на Бабрак Кармал, положението в страната не е спокойно. Осем месеца след навлизането на съветските войски, много от районите продължават да бъдат контролирани от въоръжената опозиция. Това е признато и от самия президент на Афганистан, който в свое изказване по радио Кабул във връзка с края на Рамадана заявява: „Братя и сестри, чуждите сили искат да изпозват вашите ислямски чувства“ – заявява той. – Те изпращат своите агенти, наемници и други купени служители да убиват мъже, жени и деца, да взривяват вашите училища, джамии и болници, да подпалват вашите складове за зърно, къщи, магазини и стокови запаси.“[61]

Навлизането на съветските бойни подразделения на територията на Афганистан принуждава ръководството на КГБ да се замисли за създаване-

---

[59] *Holsteen (Williamq J.)* Russians in Afghanistan meet bloody resistance. – Emirates News (Abu Dhabi), 15th Jan. 1980; *Goldsmith (Michael).* Afghan fighters wait for the snow to melt. – Emirates News, 12th Febr. 1980; *Eliason (Marcus).* Spring comes, snow melts and Afghans give battle. Part I. – Emirates News, 20nd Febr. 1980; *Idem,* Wait even this boy of 10 wil be out fighting. Part II – Emirates News, 21st February 1980; *Ampion (Thierry).* Happy is he who died for his country. – Emirates news, 28th Febr. 1980; *Goldsmith (Michael).* Afghan fighters prefer their own guns. – Emirates News, 16th March 1980.

[60] Arms seized from terrorists: shown to local, foreign newsmen. – Kabul New Times, 5th March 1980; Arms, ammunitions to rebel seized. – Kabul New Times. 9th March 1980.

[61] *Ratnam, P.* Op. cit., p. 46.

то на собствени бойни подразделения за провеждането на бойни операции в тила на противника извън територията на СССР. На 31 декември 1979 г. Ю. И. Дроздов и генерал В. А. Кирпиченко в присъствието на Владимир Александрович Крючков докладват на ръководителя на КГБ Ю. В. Андропов за резултатите от участието на Комитета в овладяването на властта в Кабул и за нуждата от „създаването на специално кадрово подразделение в системата на КГБ“[62]. По тази причина в продължение на една година е подготвяно специално армейско подразделение, което първоначално получава скучното название „Отделен учебен център КГБ на СССР“. Трябва да се отбележи, че голяма част от служителите на КГБ доброволно заминават в Афганистан (много от тях по-късно загиват там), като по време на войната се превръщат в способни и дори талантливи контраразузнавачи. Всички те преминават курсове по диверсионно-терористична подготовка при ПГУ на КГБ[63]. Един от тях е авторът на руския бестселър „Универсальные солдаты КГБ“ подполковник Игор Николаевич Морозов, командир на бойната разузнавателно-оперативна група „Каскад“[64].

Протестите от навлизането на съветските въоръжени сили на територията на Афганистан предизвикват вълнение и напрежение сред по-голяма част от членовете на Организацията на обединените нации. На 5 януари 1980 г. в Съвета за сигурност на ООН започват дебатите по въпросите на Афганистан. Дебатите не са могли да бъдат започнати по-рано, тъй като до 31 декември 1979 г. председателството на Съвета за безопасност на ООН е поето от Чехословакия (член на Варшавския договор), след което е поето от Франция[65]. На 7 януари 1980 г. представителят на СССР налага вето върху резолюцията на ООН по въпроса за незабавното изтегляне на „всички чужди войски от Афганистан“. На 14 януари 1980 г. Генералната Асамблея на ООН със 104 гласа „за“ 18 гласа „против“ и 18 „въздържали се“ приема резолюция, с която се осъжда съветската въоръжена намеса във вътрешните работи на Афганистан и се настоява за „незабавно, безусловно и общо изтегляне на чуждите войски“ от територията на Афганистан[66]. В самите военнополитически среди на САЩ, навлизането на съветските войски на територията на Афганистан предизвиква истерия – лично президентът на САЩ Джими Картър класифицира събитията в Афганистан като „най-голямата заплаха за всеобщия

---

[62] *Дроздов, Ю, В. Фартышев.* Цит. съч., с. 53.

[63] *Королев, В.* „Секреты“ секретных служб. Исповедь бывшего контрразведчика. – Огонёк, 1990, № 43 (3301), 29–30.

[64] *Борисенко, В., И. Морозов.* Универсальные солдаты КГБ. М., 2005.

[65] *Misra, K. P.* Op. cit., p. 104.

[66] Гласовете, които са били подадени против резолюцията, са тези на Афганистан, Ангола, България, Белоруската ССР, Куба, Чехословакия, Демократична република Йемен, Етиопия, ГДР, Гренада, Унгария, Лаос, Монголия, Мозамбик, Полша, Украинската ССР, СССР и Виетнам. Въздържалите се са Алжир, Бенин, Бурунди, Конго, Кипър, Екваториална Гвинея, Финландия, Гвинея, Гвинея-Бисау, Индия, Мадаскар, Мали, Никарагуа, Сан Томе и Принсипи, Сирия, Уганда, Йемен и Замбия. Вж.: *Misra, K. P.* Op. cit., 106–107.

мир след Втората световна война. като на 3 януари 1980 г. иска от Сената на САЩ да „замрази разглеждането на договора ОСВ-2“[67].

Отрицателната реакция на мюсюлманския свят пък е изразена в проведената на 27–28 януари 1980 г. в Исламабад извънредна среща на XI сесия на министрите на външните работи на Организацията на Ислямската конференция, в която вземат участие представители на тридесет и пет ислямски държави. В хода на извънредната среща събралите се министри сурово осъждат „съветската военна агресия срещу афганистанския народ“ и настояват за „незабавното и без уговорки изтегляне“ на всички съветски войски не само от Афганистан, но и от региона на Южна Африка[68]. При това е отправен и призив нито една мюсюлманска държава да не признава Демократична република Афганистан и да не се водят преговори по всякакви въпроси с просъветски настроеното правителство в Кабул. Няколко месеца по-късно (на 15–16 май 1980 г.), по време на официално посещение на Нова Зеландия, китайският вице-премиер Ли Ксианниан подкрепя решението на Генералната асамблея на ООН и на резолюциите на срещата на министрите от ислямските държави, свеждащо се до „незабавното и безусловно изтегляне на всички съветски въоръжени сили“ от територията на Афганистан[69]. По това време числото на бежанците от Афганистан, които преминават на територията на Пакистан нараства на около 400 000 души. Тук е уместно да напомним, че повечето от тях са членове на номадски племена, които от край време преминават границата между Афганистан и Пакистан. Но това не попречило на пакистанското правителство на генерал Зиа ул Хак да поиска продоволствена помощ на конференцията в Исламабад[70].

Съветските представители правят всичко възможно да намалят отрицателната реакция на мюсюлманския свят и да разяснят защо съветските войски се намират на територията на Афганистан. Съветският делегат на срещата в Женева на Комисията за човешки права към ООН заявява още през февруари 1980 г., че САЩ и Китай са тренирали 15 000 афгански „терористи“ в 30 специални бази и 50 поддържащи бази в Афганистан. „Ако те не бяха се намесили отвън във вътрешните работи на Афганистан, афганистанското правителство нямаше да поиска от Съветския Съюз помощ“ – заявява той[71].

Създалата се ситуация на международно и политическо напрежение в този регион довежда и до ответните реакции на дипломатическото ведомство на Афганистан. За нейният съсед – Пакистан, от особено значение са опитите на новото правителството начело с Бабрак Кармал да започне процес на нормализиране на положението в региона на Югозападна Азия – нещо, което е категорично подчертано в изявленията на правителството на ДРА от

---

[67] *Павлов, И.* Америка тревожних лет. Документальные очерки внутренней жизни и внешней политики США в 70-80 годы. М., 1984, 137–138.

[68] *Ratnam, P.* Op. cit., p. 50.

[69] *Боданski, Й.* Цит. съч., с. 51; Morning Star, May 16, 1980.

[70] *Misra, K. P.* Op. cit., p. 63.

[71] *Sen Gupta, B.* Op. cit., 42–43.

14 май 1980 г. и 24 август 1981 г. В тях са посочени и основните точки на програмата за нужните подходи и нужните мерки на заинтересованите страни при регулирането на положението. Така например афганистанският президент Бабрак Кармал, заявява в изказването си от 14 май 1980 г., че „изтеглянето на съветските войски от Афганистан ще зависи от ефективните гаранции на многостранните споразумения между Афганистан, Иран и Пакистан." Положението в Афганистан е предмет на разговор и между новия държавен секретар на САЩ Едмънд Мъски и министъра на външните работи на СССР Андрей Громико, разговор, проведен на среща във Виена, която ги е поканила по случай 25-годишнината от създаването на държавата Австрия[72].

Позицията на СССР по въпроса за изтеглянето на СВКА (съветския военен контингент в Афганистан) е категорично изразявана много пъти, но може би най-ясно това става от изказването на тогавашния Генерален секретар на Политбюро на ЦК на КПСС на XXVI конгрес, започнал на 23 февруари 1981 г. (в Деня на празника на Съветската армия). В тогавъшният отчетен доклад се заявява: „Що се отнася до съветския военен контингент, ние ще бъдем готови да го изтеглим, съгласувайки това с афганистанското правителство. За тази цел трябва да бъде напълно прекратено изпращането на контрареволюционни банди в Афганистан. Това трябва да бъде скрепено чрез споразумения между Афганистан и неговите съседи. Нужни са сигурни гаранции, че няма да има нова интервенция. Това е принципната позиция на Съветския съюз и ние твърдо се придържаме към нея!"[73]

Обстановката около Афганистан и отражението ѝ в периода на XXVI конгрес на КПСС върху народите на СССР най-добре проличава от размислите на политическия наблюдател на сп. „Огоньок" Вячеслав Костиков, който в края на май 1989 г. така определя ситуацията и разположението на политическите сили в страната през 1981 г.: „Като апотеоз на насилието над думата и истината с основание може да се смята речта на Л. Брежнев при закриването на XXVI конгрес на КПСС. Вече година и три месеца съветските войски се намират в Афганистан. В градовете и селата на Русия пристигат „ковчези". Но съветската преса е обречена на мълчание. На народа капка по капка му отмерват информацията за „ограничения контингент". В света по това време нараства буря от протести. В Техеран афганистанските бежанци щурмуват съветското посолство. Андрей Сахаров, вдигнал глас срещу изпращането на съветските войски в Афганистан, е интерниран в Горкий. Но за всичко това страната, оглушена от гърмежа на „аплодисментите, преминаващи в овация", научава нощем, вслушвайки се в прокрадващите се през заглушителите задморски гласове. Тъй като свой глас руската правда вече нямал. Върховният цензор на страната Михаил Суслов може спокойно да

---

[72] *Алганов, Н.* Пакистан в начале 80-х годов. – Новая и новейшая история (Москва), 1983, № 5, с. 164; Morning Star, May 16, 1980; Morning Star, May 17, 1980.

[73] Работническо дело, № 55, 24 февр. 1981.

спи: в заключителната реч на Л. Брежнев на конгреса [се казва, че] „нямало проблеми". Думата „Афганистан" в нея отсъства."[74]

Тази линия на поведение на съветското ръководство от времето на Л. И. Брежнев продължава и при новия Генерален секретар на ЦК на КПСС Ю. В. Андропов, дошъл на власт след смъртта на Брежнев. На XXXVII сесия на Генералната Асамблея на ООН съветският министър на външните работи А. А. Громико подчертава, че „се изисква само едно нещо: да се прекрати въоръжената интервенция отвън срещу Афганистан, да няма намеса във вътрешните работи на тази суверенна неприсъединила се държава". Той заявява, че СССР се отнася положително към започналите в Женева преговори между ДРА и Пакистан, провеждани под егидата на личния представител на генералния секретар на ООН[75].

В заключение трябва да се подчертае, че периодът на Саурската революция, както и този на навлизането на съветските войски на територията на Афганистан е изпълнен с изключителен драматизъм, поради бързото развитие на събитията настъпили там. В същото време е уместно да се отбележи, че политиката на СССР е последователна във всички отношения и цели преди всичко укрепването на сигурността не само на собствените си граници, но и на тези на своите съюзници както в Европа, така и в Азия. За пореден път бе показано майсторството на съветското политическо и военно ръководство при преминаването на критичната точка до овладяването на положението в своя полза. Но едновременно с това, в глобален план към съществуващите два фронта на противопоставяне – този в Европа срещу НАТО и този в Източна Азия срещу Китай, възниква трети, при това в неизгодни географски и социално-политически условия. Все още не се знае, че инвазията на съветските войски ще се превърне във война, която ще продължи близо десет години, и която ще доведе до неизчислими човешки и материални загуби. Значително намалява влиянието на СССР върху Движението на неприсъединилите се страни, чиито организатори и лидери са Югославия, Индия, Индонезия, Афганистан и Египет, а така също и върху много от икономическите и политическите организации на мюсюлманския свят. От страна на Запада рязко нараства икономическия и технологическия натиск върху СССР, а така също за дълъг период от време са замразени преговорите по ограничаване на стратегическите въоръжения, започнали през 70-те години на XX век. Независимо от всичко Саурската революция от 1978 г., която по своята същност е лявомарксистка, доказва на света, че такава революция е възможна и в условията на държавнополитическото развитие на държавите от Предна Азия, в които със своите специфични традиции доминира преди всичко мюсюлманският елемент. За провала на мероприятията ѝ, имащи изключително прогресивен характер, са отговорни най-вече членовете на враждуващите помежду си фракции „Парчам" и „Халк" на НДПА, а така

---

[74] *Костиков, В.* Время оттаявших слов. – Огонёк, 1989, № 22 (3227), с. 6.

[75] *Алганов, Н.* Цит. съч., с. 165.

също и недостатъчно добре проведената разяснителна работа сред селското население на страната. От тези фактори се възползва въоръжената опозиция, опираща се преди всичко на фундаментализма.

AFGHANISTAN 1978–1981: FROM REVOLUTION TO INVASION

Nikolaj Kotev, Sergei Lagoda (Ukraine)

With this publication the author fills in chronologically his research on the Soviet-Afghan war. He makes an overview of the literature about this topic, he follows the interior situation in Afghanistan as well as the military operations, and he sets the international attitude and the interactions between the interested parties. The research also introduces documentary sources that have not been published yet.

БЪЛГАРО-УЗБЕКСКИ ОТНОШЕНИЯ (1991–2009). ДОГОВОРЕНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Румяна Чукова

Българската диаспора в Узбекистан

Първите документирани следи за българското присъствие на територията на Туркестанското генерал-губернаторство, където е разположен съвременен Узбекистан, датират от средата на XIX в. През периода 1865–1876 г. Русия колонизира западната част на централноазиатския регион. Армията на Александър II предприема военна кампания в западната част на Мавераннахр. Окупираният град Ташкент е определен за седалище на новата административна единица – Туркестанското генерал-губернаторство. Постепенно той разширява териториите си за сметка на покорените Бухарски емират, Хивинското ханство (1873) и Кокандското ханство (1876). Това създава условия за новия етап от историята на региона, белязан от политически и стопански възход като част от обширната територия на Руската империя. Политиката на имперската власт да поощрява заселването на безимотни селяни-християни в новозавладяните централноазиатски територии увлича и част от българската етническа диаспора, населяваща тогава компактни ареали в Бесарабия и Крим.

Жизнено важно значение за развитието на Туркестан и навлизането на западната (руската) цивилизация има построяването на Транскаспийската железница (1880–1906), свързваща Русия със Самарканд. В строежа на тази линия, като млад дипломант на Петербургската военна академия, взима участие капитан Владимир Вазов (по-късно генерал Вазов), брат на народния поет. По-късно, завръщайки се в България, той разказва своите спомени и впечатления от тежката, но изпълнена с незабравими емоции мисия в Туркестан в забележителния си мемоар-пътепис „В пустините на Средна Азия“[1]. Именно в него генералът инженер разкрива една малко позната черта на своята богата личност – безспорната си ерудиция на вещ разказвач, пътеписец и любител историк. Ценността на мемоарите на ген. Вазов се изразява в това, че те са първото съчинение в българската историография, което запознава родната общественост с географията, бита и културата на тази непозната

[1] *Вазов, Г.* В пустините на Средна Азия. Службата ми в Русия. Спомени на един офицер. С., 1938.

азиатска част от Руската империя. Той успява да улови и пресъздаде с научна достоверност факти, събития и процеси от историята на региона, които, сами по себе си, са ценен исторически извор. Особено полезни са сведенията за проникването на руските войски в Кавказ и Централна Азия и за характера на руската военноадминистративна система в новозавладяните територии на Средна Азия, тъй като авторът на практика е един от съзидателите на прогреса (именно по този начин Вазов оценява руската колониална мисия) в областта[2].

В края на XIX в. на територията на Туркестанското генерал-губернаторство провеждат изследвания няколко научни експедиции, които проучват географията, историята и етнографията на местните общности. За участие в тях са привлечени и български офицери, които са разпределени там след завършването на образованието си. В състава на научната експедиция на видния руски зоолог и пътешественик Н. А. Северцов, описала достойнствата на азиатските земи, е бил включен и българинът полковник Матев, който работи в администрацията на генерал-губернатора. Той става автор на серия публикации и научни съобщения в руския печат за резултатите от изследванията на експедицията[3].

Новозавладяните земи стават благодатно поле за българските стопани – изкусни градинари. Изгорена от слънцето земя, пустини, глинести почви, които се нуждаят от особени грижи, при почти пълно безводие, допотопна техника и мизерно оборудване, освен животинска тяга и човешки ръце – това предлагала новата Родина. Но това не спира пътуващите в покрити каруци българи-заселници, тъй като те за пръв път имат възможност да получат своя земя, в свои собствени стопанства. Те носели със себе си най-скъпото – семействата си с децата, но и лозови разсади и зеленчукови семена. За да запази местните земеделски култури от конкуренцията на новите сортове, администрацията на генерал-губернаторството издава Указ за пълна забрана за вноса на нови селскостопански култури в Туркестан. На особено строг режим на конфискация са подлежали лозовите разсади. Под предлог, че могат да се разпространят епидемии, които биха унищожили местните сортове грозде, безжалостно се премахвали лозовите насаждения, които успели да създадат българските заселници. Упоритостта, трудолюбието и способността да се приспособяват към трудните условия, за да оцелеят, дали на българските заселници възможност да съхранят и отгледат, въпреки преследванията, различни лозови и земеделски сортове. Само след няколко години администрацията била принудена да признае преимуществото на новите земеделски култури, донесени от българските преселници. От тогава до днес, задължителен компонент на традиционната узбекска кухня са българските чушки и

---

[2] *Чукова, Р.* Генерал Георги Вазов за историята на Централна Азия. – В: 90 години организирани военноисторически изследвания в България. С., 2004, с. 251.

[3] *Тодорова, Т.* Българи в Централна Азия. – Ние, 2000, № 5, с. 34.

червените домати. По пазарите на всички републики от централноазиатския региона сладките пиперки са известни под името „болгарский перец“. Някои български сортове грозде са залегнали в основата на произвежданите тук популярни вина „Белое столовое“ и „Кагор“.

Идвайки в Туркестан, българските заселници са били разпръснати из цялата Ферганска долина, по долините на Сърдаря и най-вече в Гладната степ – там, където днес е разположена столицата на Узбекистан Ташкент. Големи земеделски участъци в района на Салара, под Ташкент, били закупени от българския търговец от Първа гилдия Н. Иванов. Той се утвърждава като икономически стожер на българската диаспора, предоставяйки на своите сънародници под аренда земеделски терени (парели), които и до днес се наричат „болгарские огороди“ (български градини). Продукцията на тези градини е била основният експонат на традиционно провежданите селскостопански изложби, които се провеждали редовно в периода 1886–1891 г. от полковник Матев и търговеца Н. Иванов в Ташкент. От 1891 г. започва участието на българските градинари в земеделски изложби в руската столица Санкт Петербург. От запазилите се материали за провеждането на тези селскостопански изложби става ясно, че българските производители са демонстрирали нови сортове, които успяват да селекционират на базата на донесените традиционни български култури – дюли, домати, грозде, райски ябълки и други[4].

До Първата световна война общността на българските преселници укрепва, развива се и печели все по-голям авторитет и признание. Това обаче се променя в навечерието на Първата световна война. За съжаление на българската диаспора в Руската империя се е гледало като на „пета колона“ на българската държава. С влизането на България в Тройния съюз, против Антантата, положението се променя. Българите са мобилизирани в Трудовата армия на Руската империя и са използвани като безплатна работна ръка в най-трудоемките военни строителни обекти: окопи, канали, напоителни системи, рудници, тежки отбранителни съоръжения. Българските селища обезлюдяват значително заради принудителната емиграция, на която са подложени семействата, както и заради тежките условия по време на разразилата се гражданска война.

След поражението на Русия в Първата световна война и болшевишкия метеж в Петербург през 1917 г. животът в Централна Азия придобива нов облик. На българите се налага отново да се приспособяват и насилствено да влизат в т.нар. селскостопански артели и колхози. Един от най-известните от тях е „Икдирад“ – около Ташкент, в районите Курасу I, Казъл Узбек, Тузел, Аккуй, Куйлюк и, разбира се, „болгарские огороди“. Дружеството е обединявало около 150 семейства. Някои от техните потомци и днес живеят и работят в тези райони. Кооперативното дружество „Икдирад“, което през 1928 г. е превърнато в колхоз, просъществува до Втората световна война.

---

[4] Пак там.

Политиката на естествена асимилация неизбежно оказва влияние върху облика на българската диаспора. Основните фактори за деетнизацията са смесените бракове, образованието в руските и узбекските училища, ежедневното общуване с узбеките, както и силно затрудненият контакт с България и другите българи в рамките на съветското пространство. Най-видимият белег на деетнизацията е забравянето на българския език. Въпреки това фамилиите (Добреви, Георгиеви, Маринови, Минчеви, Тодорови, Сарийски) съхраняват спомена за българския си произход.

Логично периодът на Втората световна война се оказва второто политическо изпитание за лоялността на етническите българи, граждани на Узбекска ССР. Военните години се превръщат в ново трудно изпитание за българите, които, за да не бъдат обявени от болшевиките за „врагове на народа", трябвало да крият своя национален произход, да говорят само на руски език и да се стараят да избягват контактите с всякакви български общности, за да не предизвикат съмнения в органите на ГПУ. В това отношение особено изпитание са представлявали насилствено депортираните през април 1941 г. по заповед на Сталин кримски българи. Повече от 12 400 етнически българи, обвинени в колаборационизъм с хитлеристка Германия, са преселени принудително в Централна Азия. Новопристигналите били преобладаващо селскостопански работници, населяващи компактно района между Симферопол и Феодосия. Тяхната основна вина, разбира се, както и на съплеменниците им от българската диаспора в Узбекска ССР е, че Царство България отново е съюзник на Германия и враг на СССР. Сред тях е имало 9 офицери, 79 сержанти и 494 войници, които до депортацията са служили в Червената армия[5]. По-голямата част от българите-„спецпреселници" е въдворена в районите на Казахска ССР, но компактни групи са изпратени в Узбекска и Таджикска ССР. Голяма част от „узбекските" българи влизат в КПСС и практически се сливат с руски говорещото население на Узбекистан.

Следващата миграционна вълна протича в средата на петдесетте години в Узбекистан. По комсомолска линия идват български младежи, които участвуват в т.нар. мероприятие „обмяна на опит" между републиките, чиято цел по същество е смесване на нациите и културно обогатяване. По групи те са насочени в райони, където вече почти век живеят потомци на български преселници, асимилирани в Централна Азия. В совхозите „Далверзин" № 1 и № 2, „Баяут" № 1, 3 и 4 и „Ак Курган" в Сърдарянска област български бригади работят на блоковете с памук, като проявяват не само високо качество на труда, но и прилагат своите задълбочени знания от областта на селско-стопанската наука. Естествено, привнасят и едно чисто българско самочувствие с езика, културата, обичаите, песните и традициите. Появяват се нови смесени бракове, раждат се деца, но всички те са граждани на Съветския

[5] *Чукова, Р.* Геостратегия, война и национален геноцид. Съдбата на малките нации в Крим и Кавказ през Втората световна война. Проблеми в историографията. – В: Втората световна война. България и следвоенният свят. С., 2005, 223–224.

съюз, учат в руски училища и университети, говорят само на руски и връзката с Родината съвсем изтънява. След голямото ташкентско земетресение през 1966 г. големи групи български строители идват да възстановяват столицата на Узбекистан. По български планове и българско изпълнение е построено и най-модерното за тогава училище – „Школа № 9“. Строят се пътища и други граждански обекти. Част от тези строители също се задомяват и остават на узбекска земя. Всред тая вълна от най-нови български заселници са известни имената на В. Найденов, С. Коларов, Т. Тодоров, Й. Байчев и др. Сред научните работници и интелигенцията на столицата на Узбекистан широко известни са професорите от Ташкентската консерватория семейство Странджеви, а от Ташкентския държавен университет – проф. Тодоров. Има директори на училища, художници, журналисти, музиканти, все потомствени българи, които тук са се родили и са се слели с местната творческа интелигенция[6].

През 90-те години на XX в. някои българи, живеещи и работещи в Узбекистан, се включват в предприемаческото съсловие. Първите електронно-изчислителни машини, с които учениците в Ташкент се запознават, са компютрите „Правец“, а всички касови апарати в Ташкент са български, доставени от съвместната българо-узбекска фирма „Вариант“.

С обявяването на независимостта на Узбекистан през 1991 г. се свързва новото гражданско строителство, започнало на широк фронт отначало в Ташкент. Български строители от фирмата „Вено Азия“ (с ръководител Димо Петров) са измежду първите, които започват строителството на съвременните сгради на Ташкент. Българската фирма „Подем инвест“ се свързва с БОДК на Министерството на външните работи на Узбекистан и съвместно изграждат дипломатически хотелски комплекс на ул. „Муртазаева“ № 6. Усвояването на хотелиерската дейност изисква добри, опитни специалисти и представителните хотели на Ташкент от веригите „Интер Континентал“ и „Шератън“ вече имат в ръководствата си българи, командировани от България. Има и други наши сънародници, които работят в банки, в смесени предприятия от хранително-вкусовата промишленост, козметиката, фармацията и др. Всяка нова вълна от български заселници не само увеличава, но дава и нови сили на българската диаспора, която живее в Централна Азия, на територията на Узбекистан. За поддържане и запазване самобитността на етническите българи не само в столицата, но и в цялата страна спомага организираният през 1998 г. Български културен център, който се ръководи от Николай Тодоров[7].

Политическа област

Република България признава официално независимостта на Република Узбекистан на 13 януари 1992 г. Още на 30 януари 1991 г. президентът Ж. Же-

[6] АМВнР, оп. № 50-3, а.е. 429.

[7] АМВнР, оп. № 450-3, а.е. 432.

лев изпраща поздравителна телеграма до новоизбрания първи президент Ислам Каримов, в която го поздравява за спечелването на първите демократични избори и пожелава на узбекския народ успехи в процесите на демократизация и изграждане на пазарна икономика[8]. С решение № 105 от 20 март 1992 г. Министерският съвет взема първоначално решение в столицата Ташкент да бъде разкрито консулско представителство на Република България. Скоро след това, на 12 септември 1992 г., министерствата на външните работи на двете страни подписват Протокол за установяване на дипломатически отношения. След доклад от 21 септември 1992 г. на тогавашния министър на външните работи Стоян Ганев до министър-председателя Филип Димитров обаче решение № 105 е преразгледано и коригирано. Министърът аргументира като нецелесъобразно откриването на посолство в Ташкент с щат от четирима дипломати и двама технически сътрудници (аналогичен с този на посолството в Алма Ата), като посланикът да получи акредитация да представлява българските интереси и в съседните Република Таджикистан и Република Туркменистан[9]. Прагматизмът подсказва, че възможностите на едно посолство за развитието на двустранните отношения са значително по-големи от тези на консулството, а няма особена разлика в необходимия бюджет за издръжката им. Според външно министерство основен аргумент за това предложение е анализът на обстановката в региона и значимостта на Узбекистан в системата на регионалните международни отношения. Поради особеното си военностратегическо и стопанско положение Казахстан и Узбекистан се очертават като двата регионални лидера. Те са своеобразен географски център на средноазиатския субрегион. Узбекистан заема ключова позиция в стопанската, транспортната и комуникационната инфраструктура на региона. Със своя икономически и природноресурсен потенциал страната определено представлява интерес за българската икономика, тъй като притежава стратегически суровини като нефт, природен газ, цветни метали и памук, има позиции в самолетостроенето и прочие[10]. От друга страна добрата традиция на стопански връзки още от съветския период, предимно в областите на подемнотранспортното машиностроене, химическата промишленост, електрониката, доставката на комплектни обекти, строителството и туризма, е солидна предпоставка за бъдещите градивни отношения. Българското МВнР полага наистина сериозни усилия, за да аргументира целесъобразността от изграждането на посолство в Узбекистан. С Решение № 403 от 7 октомври 1992 г. Министерският съвет на Република България коригира първоначалното си становище и постановява откриването на българска дипломатическа мисия в столицата Ташкент[11]. Чрез този акт фактически се поставя началото на изграждането на активните двустранни контакти, в чиято база заляга формирането на нова договорно-правна основа на отношенията между двете суверенни държави.

---

[8] АМВнР, оп. № 49-3, а.е. 365.

[9] АМВнР, оп. № 49-3, а.е. 364.

[10] Пак там.

[11] АМВнР, оп. № 54-6, а.е. 8, л. 50.

За добрите отношения между двете страни в тази начална фаза говори и фактът, че със специална нота от 24 юни 1992 г. до българското посолство в Москва узбекското МВнР заявява, че ще подкрепи кандидатурата на българския външен министър Ст. Ганев за председател на 47-та сесия на Общото събрание на ООН[12]. Още през май 1992 г. българското Министерство на правосъдието инициира процедура по съгласуването на междуправителствен Договор за правна помощ по гражданските, семейните и наказателните дела, като целта е в най-кратки срокове той да бъде подписан[13].

От 19 до 24 януари 1993 г. делегацията от външно министерство, начело със заместник-министъра Димитър Икономов посещава Ташкент в рамките на работното посещение в Русия и централноазиатските републики Казахстан и Узбекистан. Проведени са първите консултации по проблеми на сътрудничеството в политическата област. Първият заместник-министър на външните работи Тешабаев информира българската страна за основните управленчески тенденции в развитието на страната в близко бъдеще: съчетаването на традицията и националната специфика със световните демократични принципи; против „шоковата терапия"; за търсене на собствен икономически модел, гарантиращ стабилна социална защита на населението; едновременно вътрешно самореформиране и инициативност при генерирането на реформи. Позицията на Узбекистан към ОНД, изразена тогава е, че на този етап е икономически по-целесъобразно да съществува общността, но върху принципите на равноправието и взаимноизгодното сътрудничество[14]. Узбекистан отдава голямо значение на членството си в Централноазиатския съюз, а в регионален аспект страната вижда бъдещето на региона синтезирано в мотото: „Централна Азия – център на глобална държава". Инициативата на България да открие посолство в Ташкент се посреща със задоволство и се изказва убеждението, че този въпрос трябва да намери положително разрешаване в най-близко бъдеще[15].

Посещението на делегацията допринася за формирането на адекватен подход на българската дипломация към една нова и суверенна бивша съветска република. Набелязани са няколко полезни инициативи, които могат да послужат като добра стартова основа за сътрудничество. На първо място се оценява положително фактът, че България се възприема като страна, намираща се в по-напреднал стадий на политическо и икономическо реформиране. По време на срещите узбекската страна проявява интерес към българския опит за трансформиране на командно-административната система. Подчертано е вниманието и желанието за сътрудничество със стопански организации, участието на узбекски фирми в търговски изложения в България, бизнес-срещи, обучения и семинари. Като перспективно е очертано и съ-

[12] АМВнР, оп. 49-3, а. е. 366.
[13] Пак там.
[14] АМВнР, оп. 50-3, а. е. 24.
[15] Пак там.

рудничеството в работата на международните форуми и организации, в които членуват двете страни. Според ръководството на Узбекистан не съществуват концептуални противоречия в подхода на реформиране и преминаване към пазарно стопанство, които биха могли да затруднят взаимоотношенията. Нещо повече, България се оценява като познат и ценен традиционен партньор. Смесените предприятия също са традиционно утвърдена форма на стопански връзки между двете страни. За отбелязване е фактът, че първите смесени предприятия в Узбекистан са изградени именно с български фирми още преди 1991 г. Така в началото на 90-те години този тип предприятия се смята за най-перспективната и най-ефективната форма на сътрудничество[16]. Така бъдещите взаимоотношения между фирмите от двете страни имат ценен позитивен аналог в миналото, който трябва да бъде възстановен и развит в новите пазарни условия. Узбекската страна посочва, че определено желае да бъде възстановено участието на български строителни фирми в изграждането на нови обекти.

Подчертан интерес е проявен и към развиването на културното сътрудничество, главно към развитието на ориенталистиката в СУ „Св. Климент Охридски" и на българистиката в Ташкентския университет. Постигната е принципната договореност да се учреди българо-узбекска смесена банка, а като най-изгодна форма на разплащане се приема националната валута или чрез бартерни сделки.

Набелязани са и първите конкретни стъпки за формирането на договорно-правната основа на взаимоотношенията чрез подписването на най-важните двустранни спогодби: за търговско-икономическо сътрудничество, за взаимна защита на инвестициите и за избягването на двойното данъчно облагане. Това са онези основни правни лостове, които гарантират надеждност и коректност при осъществяването на външноикономическите връзки. След приключването на работното посещение на делегацията от МВнР, нейният ръководител Д. Икономов депозира доклад до министъра на външните работи и до министър-председателя Л. Беров, озаглавен „Относно необходимостта от предприемане на някои неотложни мерки по стимулиране на двустранните отношения между Република България и Република Узбекистан"[17].

През юли 1995 г. експертна група на МВнР на равнище зам.-началник управление посещава Ташкент и парафира Протокол за консултации между министерствата на външните работи на двете страни. Съгласуван е и текстът на Спогодба за търговско-икономическо сътрудничество. От узбекска страна е предложено да започне подготовка и размяна на проекти на Договор за приятелски отношения и сътрудничество между Република България и Република Узбекистан[18]. Той е подписан на 24 юни 1998 г. В средата на 90-те години активният диалог между двете страни тече на равнище министри.

---

[16] АМВнР, оп. 50-3, а. е. 24

[17] АМВнР, оп. 50-3, а. е. 432.

[18] Пак там, л. 51.

Отделните министерства работят по съгласуването на двустранните спогодби, касаещи главно конкретни проблеми от сферата на търговията.

Икономическа област

Узбекистан проявява интерес към разширяването на двустранните отношения преди всичко в търговско-икономическата сфера. През 1990 г. българска икономическа делегация посещава Узбекистан. Очертава се взаимен интерес към сътрудничество главно в леката промишленост, селското стопанство, транспорта, строителството и електрониката. Добре познати и ценени на узбекския пазар са българските цигари, винаta и медикаментите. България се смята за традиционен доставчик на електронно-изчислителна техника и медицинска апаратура. На нея се разчита за изграждането на преработвателни предприятия за селскостопанска продукция, заводи за преработка на памук, а също и за тютюнопреработвателни и кожаропреработвателни предприятия. Узбекистан се надява на активно българско сътрудничество в транспортните и комуникационните връзки в качеството ѝ на черноморска държава. От българска страна конкретен интерес за сътрудничество представлява участието в усвояването и експлоатацията на узбекските газови находища, вносът на енергоресурсите нефт и газ, както и експортът на електроенергия.

През юли 1995 г. на посещение в Ташкент заминава Иван Лилов – тогавашен зам.-министър на земеделието и хранителната промишленост и председател от българска страна на междуправителствената Комисия за икономическо и научно-техническо сътрудничество. Подписан е пакет от конкретни документи. През юли 1996 г. първо посещение в Узбекистан прави министърът на транспорта Ст.Стаменов, който обсъжда възможностите за активизиране на двустранните връзки в областта на транспорта.

Динамично и с положителна тенденция за България се развива стокообменът. През 1994 г. той възлиза на 11,2 млн. долара, от които вносът на стоки и суровини е на стойност 2,9 млн. долара, а износът е за 8,9 млн. долара. Рекордно ниво бележи стокообменът за 1995 г. – 46,6 млн. долара (съответно 19 млн. внос и 27,6 млн. износ). Въпреки че през следващата 1996 г. тенденцията на положително салдо се запазва, нивата на търговия значително спадат (общият обем на стокообмена е 46,6 млн. долара). За сметка на това през първото полугодие на 1997 г. за първи път е реализирано отрицателно салдо (–0,35 млн.) в историята на търговските взаимоотношения между двете страни. Основен дял в българския износ заемат цигарите, медикаментите и части за канцеларски машини. От Узбекистан се внасят предимно суровини, като най-голям дял заемат памукът, памучните тъкани и прежди, а в по-малки количества се внасят сулфати, азотни съединения и някои видове селскостопански машини.

Подобно на двустранните спогодби с останалите централноазиатски държави, съгласуването на двустранните документи с Узбекистан също преминава през твърде дълъг период. Още на 10 март 1994 г. например е приет от МС на Р. България проект за Спогодба за икономическо и научно-техни-

ческо сътрудничество. До средата на 1997 г. той продължава да се намира в стадий на проучване в Ташкент. Подобна съдба имат спогодбата за взаимно насърчаване и защита на инвестициите[19], спогодбата за избягване на двойното данъчно облагане, чийто проект е внесен в Министерския съвет за одобрение като основа за бъдещи преговори, договорите за правна помощ по граждански и наказателни дела и екстрадицията (проектът е връчен от узбекската страна през 1997 г. и очаква одобрение от Министерския съвет на Р. България). Особено внимание се обръща на спогодбите, касаещи транспортните връзки и комуникациите, с оглед бъдещото изграждане на евроазиатския Коридор № 8, известен като ТРАСЕКА. На 13 февруари 1996 г. в София приключват преговорите по съгласуването на текстовете на спогодбата за въздушни съобщения между и отвъд териториите на двете страни. Едва година по-късно (14 юли 1997 г.) заместник-министърът на транспорта Апик Гарабедян изпраща до администрацията на гражданската авиация на Република Узбекистан писмо-коментар с българските бележки, с което преговорите по съгласуването продължават. Спогодбата за автомобилен и железопътен транспорт е изготвена от българската страна и предложена за коментар още през юли 1995 г., но до средата на 1997 г. тя все още не е съгласувана. В същия стадий са и проектите на конвенциите за ветеринарно-санитарен контрол и за сътрудничество в областта на карантината и защитата на растенията[20].

Уникален по своя характер е проектът на спогодба за сътрудничество в областта на културата, който е един от малкото, инициирани от узбекската страна. С нота № 10/10477 от 9 ноември 1995 г. и с писмо № 55-64-14 от 12 май 1996 г., изпратени чрез българското посолство в Москва, Министерството на културата в Ташкент е уведомено, че тази спогодба е междуведомствена и няма пречки за подписването ѝ, но управление „Международна културна политика" предлага като по-целесъобразно, съгласно установената практика, да бъде подписана рамкова спогодба, която да регламентира двустранните отношения в областта на културата, науката, образованието и спорта[21].

През 90-те години България се стреми да развива активни дипломатически отношения с Република Узбекистан. Израз на това е откриването на българско посолство и търговско представителство в столицата Ташкент. От узбекска страна обаче реципрочните усилия са забавени. Този факт е отчетен от самия президент Ислам Каримов по време на неговото първо държавно посещение в София на 24–26 ноември 2003 г. Тогава той подчертава, че неразкриването на дипломатическо представителство в София до този момент е пропуск на узбекската външна политика, който в най-скоро време трябва да бъде коригиран. Основна цел на визитата е стимулирането на

---

[19] Българският проект е одобрен от Министерски съвет на 18 юли 1996 г., но се очаква отговорът от Ташкент.

[20] Тези две конвенции (протокол № 48 от 31 август 1995 г.) са одобрени от МС на 12 май 1996 г. и са изпратени чрез българското посолство в Москва за съгласуване от узбекските власти.

[21] АМВнР. оп. 54-6. а.е. 8. л. 52.

търговско-икономическите отношения между двете държави[22]. Президентът Каримов акцентира върху факта, че е необходимо да се развиват всички възможности за полезни инициативи, било то на висше държавно равнище или на регионално ниво, които да стимулират взаимодействието между бизнеса и културните институции. Като пример той посочва плодотворното сътрудничество между Пловдив и Самарканд, както и лично неговото виждане за бъдещо перспективно партньорство между Варна и Бухара. Ключова роля за осъществяването на тези планове безспорно има интензифицирането на транспортните комуникации и на първо място – реализирането на мега проекта ТРАСЕКА[23]. Знаменателен е и фактът, че узбекският президент посещава град Бургас в рамките на официалното посещение, което още веднъж акцентира върху определения интерес на централноазиатските лидери към ролята на България като черноморски фактор. Само няколко години преди това, по време на първото си официално посещение в България, президентът на Казахстан Нурсултан Назърбаев осъществи аналогична визита в морската столица Варна.

Важна роля в развитието на дипломатическите отношения между България и централноазиатските републики има едноседмичната обиколка на външния министър Соломон Паси, в качеството му на действащ председател на ОССЕ и на български парламентаристи като представители на Парламентарната асамблея на ОССЕ. От 4 до 11 април 2004 г. те провеждат срещи в Ташкент, Алмати, Бишкек, Душанбе, Ашхабад и Кабул (т.е. във всички столици от Централна Азия) с президентите и външните министри, парламентаристи, с представители на неправителствени организации и опозиционни партии. Според ръководителя на делегацията Тошо Пейков основната линия, която прокарват българските представители е да пропагандират западните политически стандарти и западните демократични ценности. Другата им мисия е да утвърждават авторитета на ОССЕ и най-вече на България[24].

Добрите връзки между България и Узбекистан продължават и по време на управлението на „тройната коалиция“ (2004–2008 г.). Министърът на регионалното развитие и благоустройството Асен Гагаузов подписва Споразумение за икономическо и научно-техническо сътрудничество между България и Узбекистан в рамките на Втората сесия на Междуправителствената комисия за икономическо и научно-техническо сътрудничество. Срещата се провежда от 2 до 6 април 2007 г. в столицата на Узбекистан Ташкент. Министър Гагаузов е съпредседател на Междуправителствената комисия заедно с министъра на външноикономическите връзки, инвестициите и търговията на Република Узбекистан Ельор Ганиев. Подписаното споразумение заменя действащото до момента Споразумение за търговско – икономическо и научно-техническо сътрудничество между двете държави от 1998 г. В Споразумението са записани областите, в които

---

[22] http://www.president.bg/news.php?id=1064/

[23] http://www.president.bg/news.php?id=10598&st=0/

[24] Отчет на народния представител Т. Пейков до председателя на Народното събрание за посещение в шест страни от Централна Азия, http://www.pravovadurzhava.com/resources.php?page=news

двете държави ще си сътрудничат – в сферата на фармацевтичното производство, леката промишленост, телекомуникациите, опазване на околната среда, образованието и здравеопазването, научно-технологичното развитие и др.

Освен това министър Гагаузов открива бизнес-форум, в който взимат участие представители на деловите среди от България и Узбекистан и представители на администрацията от двете страни. Пред участниците във форума министър Гагаузов посочва перспективните сектори за инвестиции в България – информационни и комуникационни технологии, производство на електроенергия, електротехника, електроника, машиностроене, металообработване, недвижими имоти[25].

Между България и Узбекистан са подписани също и следните по-важни междудържавни документи:

1. Меморандум между Правителството на Република България и Правителството на Република Узбекистан за сътрудничество в областта на транспорта, подписан на 24 юни 1998 г. в София, в сила от 27 ноември 1998 г.;

2. Договор между Правителството на Република България и Правителството на Република Узбекистан за сътрудничество в областта на туризма, подписан на 24 юни 1998 г. в София, в сила от 14 декември 1998 г.;

3. Спогодба между Правителството на Република България и Правителството на Република Узбекистан за международни автомобилни превози на пътници и товари, подписана на 24 юни 1998 г. в София, в сила от 24 декември 1998 г.;

4. Договор между Правителството на Република България и Правителството на Република Узбекистан за взаимно насърчаване и защита на инвестициите, подписан на 24 юни 1998 г. в София, в сила от 31 март 1999 г.;

5. Меморандум за намерения между Министерството на транспорта на Република България и Националната авиокомпания на Република Узбекистан „Узбекистон хаво йуллари“, подписан на 25 юни 1998 г. във Варна, в сила от деня на подписването;

6. Спогодба между Правителството на Република България и Правителството на Република Узбекистан за въздушни съобщения между и отвъд техните съответни територии, подписана на 7 май 1999 г. в Ташкент, в сила от 18 октомври 1999 г.;

7. Споразумение за размяна на информация, маркетингови и логистични проучвания между Република България и Република Узбекистан, подписано от българска страна от директорите на БДЖ ЕАД, Параходство БМФ ЕАД и Пристанище Варна ЕАД, а от узбекска страна от председателите на ГАЖК „Узбекистон Темир йуллари“ и ГАК „Узвнештранс“, подписано на 22 ноември 2003 г. в София, в сила от деня на подписването;

8. Спогодба за сътрудничество в областта на туризма между Българската асоциация на туристическите агенции и Националната компания „Узбек-

---

[25] Гагаузов подписа споразумение за икономическо сътрудничество с Узбекистан, 05. 04. 2007, Expert.Bg Бизнес новини http://news.expert.bg/n98839/p9/

туризъм“, подписана на 23 ноември 2003 г. в София, в сила от деня на подписването;

9. Протокол между „Вено холдинг“ – България и НК „Узбектуризъм“ за намерения за създаване на съвместно предприятие за строителството на здравен туристически център, подписан на 23 ноември 2003 г. в София, в сила от деня на подписването;

10. Споразумение за сътрудничество между „Алма Тур БГ“ и НК „Узбектуризъм“, подписано на 23 ноември 2003 г. в София, в сила от деня на подписването;

11. Спогодба между Правителството на Република България и Правителството на Република Узбекистан за избягване на двойното данъчно облагане на доходите и на плащане на данъци върху доходите и имуществото, подписана на 24 ноември 2003 г. в София;

12. Спогодба между Правителството на Република България и Правителството на Република Узбекистан за международни комбинирани превози на товари, подписана на 24 ноември 2003 г. в София;

13. Спогодба между Правителството на Република България и Правителството на Република Узбекистан за сътрудничество в областта на железопътния транспорт, подписана на 24 ноември 2003 г. в София;

14. Спогодба за сътрудничество между Търговско-промишлената палата на Република България и Палатата на стокопроизводителите и предприемачите на Република Узбекистан, подписана на 25 ноември 2003 г. в гр.София, в сила от деня на подписването;

15. Спогодба за сътрудничество между „Булбанк“ и Националната банка за външноикономическа дейност на Република Узбекистан, подписана на 25 ноември 2003 г. в гр. София, в сила от деня на подписването.

16. Споразумение за икономическо и научно-техническо сътрудничество между Правителството на Република България и Правителството на Република Узбекистан, подписано на 4 април 2007 г. в Ташкент, в сила от деня на подписването му.

В туризма връзките между двете страни са много слабо развити и нашата страна се посещава ежегодно от едва стотина узбекски туристи. Във връзка с това е необходимо в бъдеще по-широко да се разгърне туристическата ни реклама в Узбекистан и да се разшири системата от чартърните полети до българските курорти.

Засега нашата страна не успява да привлече инвестиции от Република Узбекистан, която има ограничени възможности в тази област. В България са регистрирани 9 дружества със 100% чуждестранно участие, 5 смесени дружества и 2 узбекистански търговски представителства. На узбекска територия работят 39 българо-узбекски смесени дружества и 6 дружества със 100% българско участие[26].

---

[26] Информация на сайта на Министерството на икономиката и енергетиката http://www.mi.government.bg/trade/bilat/docs.html?id=113357&cid=41

В рамките на Първия форум „Европейски съюз–Централна Азия" по въпросите на сигурността, нелегалния трафик и енергетиката, който се проведе в Париж на 18 септември 2008 г., министър Калфин проведе двустранна среща с министъра на външните работи на Узбекистан Владимир Норов. На нея двамата министри изказаха задоволство от развитието на двустранните отношения в различни области от взаимен интерес. Узбекският министър оцени високо ролята на България за укрепване на сътрудничеството с държавите от Централна Азия, по-конкретно с Узбекистан. Размениха се мнения по предстоящото посещение на президента Георги Първанов в Узбекистан, което според тях ще предостави нови възможности за по-нататъшното задълбочаване на сътрудничеството. Договорена бе подготовката на няколко двустранни документа, които да бъдат подписани по време на визитата. Министър Калфин се спря на българския и този на ЕС интерес към задълбочаване на сътрудничеството с Узбекистан и държавите от Централна Азия в областта на енергетиката. По време на тази среща министър Норов от своя страна повтори узбекското предложение за изграждането на ж.п. линия Узбекистан – Турция – Европа[27].

Последната българска визита на най-високо правителствено ниво се проведе от 5 до 8 ноември 2008 г., когато президентът Първанов бе в Узбекистан. По време на това посещение за пръв път между двете страни бяха подписани наведнъж 18 междуправителствени спогодби, отнасящи се до преработвателната промишленост и селското стопанство, търговията, фармацевтичната и парфюмерийната промишленост, културата и др. Отбелязан беше и напредъкът в съвместното изграждане на смесени дружества и предприятия – 39 в Узбекистан и 9 в България.

Г. Първанов проведе и една емоционална среща с българската диаспора в Българския културен дом в Ташкент (открит на 24 май 1999 г.). На нея бяха обсъдени проблемите, които стоят пред близо 500-те етнически българи, живеещи само в Ташкент, свързани със съхраняването и възраждането на българския национален дух, на езика, традициите и обичаите на етническите българи. Президентът се ангажира пряко да помага в диалога между културния център, Агенцията за българите в чужбина и всички останали правителствени институции[28].

Диалогът между България и Узбекистан безспорно има политическо бъдеще в контекста на все по-активните връзки между страните от централноазиатския регион и Европейския съюз. Геоикономическата и геополитическата логика на тези процеси, въпреки сегашните конюнктурни препятствия и проблеми, ще надделее в полза на голямата идея за евроазиатско сътрудничество, която неизбежно ще доминира през XXI в.

---

[27] БГНЕС, 19. 09. 2008 г.

[28] Фергана.ру, 09. 11. 2009.

THE RELATIONS BETWEEN BULGARIA AND UZBEKISTAN (1999–2001) ARRANGEMENTS AND PERSPECTIVES

Rumiana Chukova

The article tracks down the development of major aspects of bilateral relations between Bulgaria and Uzbekistan emphasising on the contemporary processes during the period 1991–2001, or namely after the independent Republic of Uzbekistan was found. In the beginning is noted that the problem concerning the formation and the historical path of the Bulgarian diaspora within the territories of the Turkestan general governor in the Russian Empire is poorly researched. Precisely their presence has been the motive for the favourable tendency in the bilateral relations and attitudes. The second part of the article follows the specific processes and events in the political, economic and cultural dialog between both countries. The political future definitely can be foreseen in the light of the vigorous rapprochement between the countries from central Asia and the European Union. Despite the short-term hinders and problems, the geo-economic and geopolitical sense of this dialog will contribute to the idea for European-Asian collaboration that will indubitably dominate during the 21-st century.

СЛАВЯНСКА ПАЛЕОГРАФИЯ – ПРЕДМЕТ И ЗАДАЧИ

Мариана Димитрова

Буквеното писмо в своето историческо развитие се разделя на два основни и неравномерни във времето периода: 1) ръкописен – от появата на писмеността на даден език до началото на книгопечатането и 2) период на книгопечатането. Славянското книгопечатане започва от края на XV в., но ръкописното размножаване на книгите не прекъсва и продължава чак до началото на XIX в. Ръкописният период на славянската писменост има дълга и богата история и затова неговото изучаване е от първостепенно значение за науките, които включват историческия аспект на изследване. А това, от своя страна, определя важната роля на такива отрасли на знанието, които изучават писмото на древните ръкописни текстове, т.е. на палеографията.

Предмет и задачи

Като научна дисциплина палеографията има своя интересна история. Нейни основоположници са известните бенедектински монаси – французите Жан Мабийон[1] и Бернар Монфукон[2], живели през XVII в. Трудът на Ж. Мабийон „Трактат за дипломатиката", разработен върху архивни документи и стари кралски грамоти от бенедектинските манастири, полага основите на латинската палеография. Бернар Монфукон е създател на първата гръцка палеография и въвежда самият термин „палеография", съставен от гръцките думи „παλαιός" (древен, стар) и „γράφω" (пиша). Този термин определя най-общо палеографията като наука за древното писмо, но не разкрива цялото нейно съдържание. Важен елемент от характеристиката ѝ е, че всеобща палеография[3] като такава няма.

Съществуват общи палеографски задачи, правила и методи, които се прилагат в зависимост от азбуката и езика, на който е написан даден паметник. Затова има гръцка, латинска, арабска, арменска, грузинска и други палеографии. Славянската палеография се подразделя на глаголическа и кирилска поради наличието на две славянски азбуки, на които са написани най-старите класически старобългарски ръкописи. В зависимост от географските региони и народностната среда, сред която се развива славянската писменост,

---

[1] *Mabillon, J.* De re diplomatica libri sex. Lutetiae Parisiorum. 1681; Supll. Paris, 1708.

[2] *Monfoucon, B.* Palaeographia graeca sive de ortu et progressu litterarum. Parisiis, 1708.

[3] *Жуковская, Л. П.* Развитие славяно-русской палеографии. М., 1963, с. 7.

славянската палеография се дели на българска, руска, сръбска. Предварително условие на всяко палеографско изследване е установяването на езика и азбуката, които са използувани при написването на съответния текст.

Старославянското ръкописно наследство е написано на двете старобългарски азбуки – глаголицата[4] и кирилицата, които са създадени някъде към края на IX в. За автор на глаголицата съвременната старобългаристика приема Константин-Кирил Философ, който е успял да съгвори за своето просветителско дело абсолютно нова и оригинална азбука, въпреки че с конфигурацията на отделни букви би могло да се направят някои реминисценции с византийското и латинското писмо от VIII–IX в., както и с някои графични системи от Близкия изток, чиито корени водят от северосемитското (финикийското) писмо.

Глаголическите ръкописни паметници[5] достигнали до наши дни са сравнително малко. От дейността на Кирил и Методий и техните ученици във Велика Моравия и Панония, където глаголицата се е използвала като първа славянска азбука, не са се запазили никакви ръкописи. В западнославянските земи през IX в. глаголицата все още се е прилагала, за което съдим по Киевските[6] и Пражките листове[7], а в България тази азбука се е използвала из цялата българска езикова територия след пристигането на учениците на Кирил и Методий по тези земи. За това свидетелстват най-ранните старобългарски глаголически паметници, съхранили се до днес: Зографското евангелие[8], Асе-

---

[4] *Šafařík, P. J.* Pohled na pervověk hlaholského písemnictví. Praha, 1852, 17 p.; *Jagić, V.* Studien über das altslovenisch-glagolitische Zographos-Evangelium. – ASPh, 1, 1876, p. 1–55; *Ягич, И. В.* Графика у славян. – В: Энциклопедия славянской филологии, 3. СПб., 1911, с. 262 + 36 табл.; *Фортунатов, Ф. Т.* О происхождении глаголицы. – В: ИОРЯС, 18, 1914, 4, с. 221–256; *Илчев, П.* Глаголица. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1. А–З. С., 1985, 491–509.

[5] *Срезневский, И. И.* Древние глаголические памятники сравнительно с памятникам кириллицы. СПб., 1866; *Велчева, Б.* Из глаголическо-кирилските взаимоотношения. – Български език, 1966, № 3, 472–476; *Същата.* Глаголицата и школата на Климент Охридски. – В: Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му. С., 1966, 133–141; *Същата.* Названията на буквите в първите абецедари като източник на езикови данни. – В: Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. С., 1971, 369–373; *Илчев, П.* Старобългарските алограми и тяхната дистрибуция. – В: Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му..., 321–339.

[6] *Срезневский, И. И.* Римско-католический миссал в древнем глаголическом списке. – В: *И. И. Срезневский.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1876, 529–545; *Jagić, V.* Op. cit., 1–55; *Велчева, Б.* Киевските листове. – Славянска филология, 1983, № 17, 231–236; *Минчева, А.* Киевски листове. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2. И–О. С., 1995, 248–260.

[7] *Höfler, K.A.C., P. J. Šafařík.* Glagolische Fragmente. – ABGW, 5 Folge, 10, 1857, 57–62; *Срезневский, И. И.* Из обозрения глаголических памятников. 3. Богослужебные книги. Пражские отрывки. СПб., 1861, 33–35; *Минчева, А.* Пражки листове. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3. П–С. С., 2003, 264–269.

[8] *Срезневский, И. И.* Исследования о древних памятниках старославянской литературы. СПб., 1852, 86 с.; *Moszyński, L.* Ze studiów nad rękopisem Kodeksu Zografskiego. Wrocław, 1961, 132 p.; *Добрев, И.* Зографско евангелие. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1..., 734–740.

маниевото евангелие[9], Синайският псалтир[10], Синайският Евхологий[11], Мариинското евангелие[12], Клоцовият сборник[13], Рилските глаголически листове[14], Боянският палимпсест[15].

Втората по време на възникване старобългарска азбука е кирилицата[16], създадена от преславски книжовници в края на X в. Преобладаващата част от буквените знаци на тази азбука са създадени на основата на гръцкия тържествен, красив и ясен почерк – маюскулен унциал, който се употребява по това време

---

[9] *Assemani, J. S.* Kalendaria ecclesiae universae. 1. Roma, 1750, p. 568; *Vajs, J., J. Kurz.* Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3. slavicus glag. 1. Prolegomena, tabulae. Pragae, 1929, 33+158 p.; 2. Úvod, text v přepise cirilském, poznámky textové, seznamy čtení. Vyd. J. Kurz. Praha, 1955, 348 p.; *Иванова-Мавродинова В., А. Джурова.* Асеманиевото евангелие. Старобългарски глаголически паметник от X век. 2. Факсимилно издание. С., 1981, 159 л.; *Минев, Д.* Асеманиево евангелие. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1..., 124–134.

[10] *Geitler, L.* Psalterium. Glagolski spomenik manastira Sinai brda. Zagreb, 1883, 24+303 p.; *Северьянов, С. Н.* Глаголический памятник XI века. Петроград, 1922, 7+392 с. (фототипно изд. Graz, 1954); *Пенкова, П., И. Карачорова.* Синайски псалтир. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3..., 616–622.

[11] *Geitler, L.* Euchologium. Glagolski spomenik manastira Sinai brda. U Zagrebu, 1882, 154 p.; *Nahtigal, R.* Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik. 1. Fotografski posnetek. Ljubljana, 1941, 26+106 p.; 2. Tekst s komentarjem. Ljubljana, 1942, 72+423 p.; *Tarnanidis, I.* The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thesaloniki, 1988, 65–87, 185–190, 219–247; *Пенкова, П., М. Цибранска.* Синайски евхологий. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3..., 604–614.

[12] *Miklosich, F.* Glagolitisches Fragment: Evang. Joann. 19.9 bis 19.28. – In: Slavische Bibliothek. Beiträge zur slavischen Philologie und Geschichte. 1. Wien, 1851, 261–263; *Григорович, В. И.* 1. Предварительные сведения, касающиеся литературы церковно-славянской. 2. О древнейших памятниках церковно-славянской литературы. – В: *В. И. Григорович.* Статьи, касающиеся древнего славянского языка. Казань, 1852, 53–70, 74; Сводный каталог славянорусских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. М., 1984, 54–59; *Мостова, Т.* Мариинското евангелие. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2..., С., 1995, 617–625.

[13] *Kopitar, B.* Glagolita Clozianus. Vindobonae, 1836, 166 p.; *Miklosich, F.* Zum Gldgolita Clozianus. – DAWW. 10, 1860, 195–214; *Срезневский, И. И.* Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллицы. СПб., 1866, 163–220; *Смядовски, С.* Клоцов сборник. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2..., 347–351.

[14] *Григорович, В. И.* Статьи, касающиеся древнего славянского языка. Казань, 1852, 63–74; *Ильинский, Г. А.* Македонский глаголический листок. Отрывок глаголического текста Ефрема Сирина, XI век. СПб., 1909, (Памятники старославянского языка. 1., 6), 32 с.; *Смядовски, С.* Рилски глаголически листове. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3..., 468–473.

[15] *Григорович, В. И.* Очерк путешествия по европейской Турции. Казань, 1848, с. 189; *Ягич, В.* Энциклопедия славянской филологии. 3. СПб., 1911, с. 129, 233, 234, табл. 4/8, 9; *Добрев, И.* Глаголическият текст на Боянския палимпсест. Старобългарски паметник от края на XI век. С., 1972, 126 с.; *Добрев, И.* Боянски палимпсест. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1..., с. 236.

[16] *Срезневский, И. И.* Древние письмена славянские. – В: ЖМНП, 59, 1848, 7, с. 18–66; *Бодянский, О. М.* О времени происхождения славянских письмен. М., 1855, 381+115 с.; *Velčeva, B.* Glagolica, Kirilica, Orthographie und Sprache. – In: Simposium Methodianum. Beitrage der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method. Neuried, 1988, p. 703-708; *Добрев, И.* Кирилица. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2..., 301–316.

във Византия за написването на богослужебни книги, надписи и по-важни документи. Кирилицата намира особено широко разпространение и с течение на времето постепенно измества глаголицата. Този процес започва първо в източните български земи, а след това обхваща и останалата територия.

Най-ранните паметници[17], които са написани на кирилица и са се съхранили до наши дни произхождат от Източна България: Савина книга[18], Енински апостол[19], Супрасълски сборник[20], Мостичев надпис[21] и др. На кирилица са написани по-голяма част от древните паметници на славянската писменост, тъй като тази азбука се разпространява както сред южните, така и сред източните славяни и става официално писмо в Сърбия[22] и Русия[23]. Кирилската

---

[17] *Срезневский, И. И.* Славяно-русская палеография. Лекции, читанные в имп. Санкт-Петербургском ун-те в 1865–1880 гг. СПб., 1885; *Ягич, И. В.* Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке. – В: Исследования по русскому языку. Т. I, вып. III. СПб., 1885–1895, 383–487, 535–553; *Цонев, Б.* Класификация на българските книжовни паметници от най-старо време до края на XIV в. – ГСУ, 1, 1905, 39–67; *Лавров, П. А.* Палеографическое обозрение кирилловского письма. – В: Энциклопедия славянской филологии, 4.1., Петроград, 1914, 342 с.; *Карински, Н. М.* Славянская палеография. Лекции, читаные в имп. Археологическом институте. Петроград, 1915; *Иванов, Й.* Български старини от Македония. [2. изд.] С., 1931, 8+672 с. (фототипно изд. С., 1970).

[18] *Jagić, V.* Das altslovenische Evangelistarum Pop Sava's. – ASPh, 5, 1881, 580–612; *Щепкин, Ф. Н.* Рассуждение о языке Савиной книги. СПб., 1899, 21+349 с. (същото в: СОРЯС, 67, 1901, 25+341+9 с.); Савина книга. Древнеславянская рукопись XI, XI–XII и конца XIII века. 1. Рукопись. Текст. Комментарии. Исследование. Издание подготовили О. А. Князевская, Л. А. Коробенко, Е. П. Дограмаджиева. М., 1999, 703 с.; *Дограмаджиева, Е.* Савина книга. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3..., 506–515.

[19] *Мирчев, К.* За езиковите особености на новооткрити фрагменти от най-стар славянски апостолски текст – Енински апостол от XI В. – В: Славянска филология. С., 1963, 81–103; *Мирчев, К., Хр. Кодов.* Енински апостол от XI век. С., 1965, 246 с.; *Дограмаджиева, Е.* Енински апостол. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1..., 652–655.

[20] *Востоков, А. Х.* Известие о вновь открытых древних словенских рукописях (о Супрасльской рукописи). – Библиографические листы, 1825, № 14, 289–200; *Miklosich, F.* Monumenta linguae paleoslovenicae e codice Suprasliensi. Vindobonae, 1851, 456 p.; *Северьянов, С. Н.* Супрасльская рукопись. СПб., 1904 (Памятники старославянского языка, 2., 1), 570 с. (фототипно изд. Graz, 1956); Супрасълски или Ретков сборник. Увод и коментар на старобългарския текст Й. Заимов. Подбор и коментар на гръцкия текст М. Капалдо. Т. 1. С., 1982, 564 с.; Т. 2. С., 1983, 602 с.; *Стефова, Л.* Супрасълски сборник. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3..., 776–784.

[21] *Станчев, С.* Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. – В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, 3–42; *Гюзелев, В.* Ичъргу-боилите на Първата българска държава (VII–XI в.). – Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет (ГСУ–Ифф), 65, 1971 (1973), № 3, 123–180; *Станчева, М.* Надписът на чъргубиля Мостич. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2..., 783–785.

[22] *Mošin, V.* Metodološke biljeske o tipovima pisma u ćirilici. – Slovo, Zagreb, 1965, № 15–16, 150–180; *Богдановић, Д.* Ћирилска палеографија и кодикологија у Југославији. – Археографски прилози, Београд, I, 1980, с. 39; *Богдановић, Д.* Развој ћирилског писма у Србији до XV века. – В: Славянска палеография и дипломатика, II. С., 1985, 63–93.

[23] *Каринский, Н. М.* Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. Л., 1925; *Приселков, М. Д.* Курс русской палеографии. Л., 1938; *Черепнин, Л. В.* Русская палеография. М., 1956; *Костюхина, Л. М.* О некоторых вопросах развития русской палеографии. –

писменост се използва и във Влахия[24] и Молдова от XIV до XIX в.

В практическата палеографска работа най-често се срещат ръкописи, в които не са посочени нито мястото, нито датата на възникване, поради което се налага те да се определят в твърде широки граници както териториално (конкретна страна или част от страна), така и във времето (от четвърт век до цяло столетие), тъй като самите изменения в начертанията на буквите са ставали много бавно.

Палеографът локализира писмените паметници във времето и по място, като съпоставя анализирания ръкопис с други такива, датирани не само по начертания на отделните букви, но и по чисто външни признаци: общ вид, материал, на който е написан съответният паметник, средства и прийоми на писане, оформление на ръкописа като цяло, художествена украса в него и т.н. При изучаването на дадения паметник се проучва, макар и не в детайли, неговото съдържание и език. Тези и някои други данни взети в съвкупност биха могли да дадат сравнително точна палеографска характеристика на даден ръкопис.

Трябва да се знае, че палеографията не изследва всички древни начертания без изключение, направени по всякакъв начин и на всякакъв материал. В своя предмет[25] тя включва изучаването на ръкописните паметници, на писмеността, чието предназначение служи за предаване на човешката мисъл. В сферата на нейния анализ не влизат предмети на материалната култура, върху които се намират някакви буквени начертания, направени чрез издълбаване или рязане върху дърво, камък, метал; монетите, печатите и други, които се изучават от съответните помощни исторически науки (епиграфиката, нумизматиката и др.). Тези графични начертания са по-различни (както със средствата, с които са нанасяни, така и с материала, върху който се намират) от буквените знаци, написани с някакво пишещо вещество върху пергаментните и хартиените кодекси. В действителност палеографите понякога прибягват до резултатите и данните, получени от изучаването на гореспоменатите надписи в своята работа, тъй като ръкописните източници от най-стария период, оцелели до наши дни, са крайно недостатъчни.

Основната задача на палеографията се състои в установяване и систематизиране на хронологическите и локализиращите особености на писмото на датираните ръкописи с цел по-нататъшна атрибуция по време и място на писмените паметници, които нямат в своя текст пряко посочени нито дата и място на създаване, нито съдържат някакви косвени сведения за това. Практическото приложение на резултатите от проучванията се заключава в опреде-

---

Археографический ежегодник за 1969 г. М., 1971, 209–211; *Амосов, А.* Развитие кириллического письма в России до XV в. – В: Славянска палеография и дипломатика, II, 48–62.

[24] *Bogdan, D. P.* Paleografia româno-slava. I, Tratat si album. Bucureşti, 1978; *Гуцу, О.* Характеристика на кирилската писменост в румънските земи през XV век: ръкописи и исторически документи. –В: Славянска палеография и дипломатика, II, 94–100.

[25] *Щепкин, В. Н.* Русская палеография. М., 1967, 13–17.

ляне на времето и мястото на възникване на даден ръкопис, а също и в правилното разчитане и транскрибиране на съответния текст. Установяването на закономерностите в изменението на графичните знаци по време и място става чрез комплексно изследване на палеографските факти, събрани и систематизирани чрез конкретни наблюдения, съпоставки и обобщения, които на свой ред определят основните моменти в развитието на писмото. Палеографските изводи не биха били пълноценни и достатъчно точни, ако не се вземат под внимание резултатите от изследването на материалите и средствата за писане, както и художествените особености на старите ръкописи – орнаменти, миниатюри, везано писмо[26], които също са се изменяли или заменяли с времето.

История на славянската палеография.

Ретроспективното проследяване на развитието на славянската палеография позволява да се отнесе нейното зараждане към първата четвърт на XVIII в. Първото известно на науката изследване на славянски ръкописи, което има характера на палеографско проучване, датира от 1717 г. То принадлежи на старообрядците Андрей Денисов и неговите ученици и сподвижници Мануил Петров и Леонтий Федосеев[27]. Техният труд е бил предизвикан от ожесточената полемика в края на XVII и началото на XVIII в., която се водела в Русия между старообрядците и привържениците на църковните реформи на патриарх Никон. Старообрядците защитавали своята кауза, като се осланяли на паметниците на старата писменост и иконопис. Противниците им решили да използват този факт против самите тях и подправили текста на два ръкописа, като ги представили за кодекси от XII и XIV в. като доказателство за собствената си правота.

Старообредците успяват да докажат фалшификацията на тези ръкописни книги благодарение на натрупаните знания за писмеността и външния вид на старите книжовни паметници. В своя анализ те прилагат някои практически похвати и умения, като сравняват начертанията на буквите, вида на мастилата, пергамента и подвързиите, както и настъпилите промени и особености в езика и на правописа през XV–XVII в. Подробно разглеждат хронологическите несъответствия, допуснати в текста на фалшифицираните ръкописи и доказват наличието на подправен подпис в тях. Това палеографско но своята същност изследване става известно само на сравнително тесен кръг старообрядци и на малка част от висшето православно духовенство в Русия, които естествено не са били заинтересовани от неговото разпространение и то си остава за това време изолирано явление.

Потребността от палеографски изследвания възниква отново в Русия през XVIII в. в резултат от дейността на историци като В. Н. Татищев, Г. Ф. Миллер, М. М. Шчербатов, И. Н. Болтин и други[28], когато се появява необходимостта

---

[26] Пак там, 40–55.

[27] *Жуковская, Л. П.* Цит. съч., 12–15.

[28] Пак там. 17–19.

от точна оценка на историческите извори, стремеж да се отдели по-древното от по-малко древното, да се определи времето и мястото на поява на един или друг ръкопис, за да бъде разграничен от други паметници със сходно съдържание и писменост, да се открие доколко са взаимно свързани или са независими един от друг.

Успоредно с това в края на XVIII и началото на XIX в. се засилва научният интерес към старите славянски ръкописи, продиктуван от развитието и успехите на все още младата славистична наука. Принос в това отношение има господстващото по това време енциклопедично направление в славянската филология, чийто първи представители, видните слависти[29] Й. Добровски, В. Копитар, П. Шафарик, А. Востоков, Ф. Миклошич отдават първостепенно значение на своята работа със старите славянски ръкописни паметници, в които откриват един от основните извори за проучване на езика, литературата, историята и изкуството на славянските народи.

Първите успехи в изследването на славянското ръкописно наследство и първите важни открития се съпътстват от значителни трудности, породени от голямото количество съхранени писмени паметници, които по различни обективни исторически причини се оказват пръснати в редица страни и множество книгохранилища. Поради това още през първата половина на XIX в. възниква остро необходимостта от обхващането и разкриването на богатите славянски ръкописни сбирки чрез описи, каталози и обзори. Пионери в изпълнението на тази огромна задача са изтъкнатите руски езиковеди, литературоведи – историци и палеографи[30], като К. Калайдович, П. Строев, А. Востоков, В. Ундолски, В. Григорович, А. Горски, К. Невоструев и др. Това се обяснява с факта, че през XIX в. Русия е била един от главните центрове на славистичната наука, а в руските библиотеки, музеи и манастири са били съсредоточени най-големите и ценни сбирки от стари славянски ръкописи.

Сред първите научни описи се открояват най-вече описът на ръкописите в Румянцевския музей на А. Востоков[31] и описът на Московската синодална библиотека на А. В. Горски и К. И. Невоструев[32], които в основни линии формират по-нататъшната традиция в тази област. Трудът на Востоков се характеризира с пълнота и точност на описаните ръкописни паметници, като са съблюдавани всички палеографски подробности при предаването на текстовете. Важна заслуга на А. Востоков за българската палеография е въведеното най-напред от него определяне на българската правописно-езико-

---

[29] Вж. подробно за тези слависти в Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1–4. С., 1985–2003.

[30] Пак там.

[31] *Востоков, А. Х.* Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музеума. СПб., 1842, 3+899 с.

[32] *Горский, А. В., К. И. Невоструев.* Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. 1. Священное писание. М., 1855, 14+340 с.; 2. Писания святйх отцев. М., 1859–1862, 1., 5+201 с., 2., 687+12 с., 3., 8+841 с.; 3. Книги богослужебные. М., 1869, 584+22 с. (2. изд. Wiesbaden, 1964).

ва редакция въз основа на употребата на носовите гласни. Описът на Горски и Невоструев до голяма степен има фундаментален характер, а палеографските принципи, върху които е изграден, с някои малки изменения биват възприети по-късно при съставянето на най-добрите научни описи на славянски ръкописни паметници. И двата труда не са загубили своето значение до днес и заслужено се дават като класически примери при описването на ръкописните книги.

Периодът през първата половина и средата на XIX в. се характеризира с разкриването на голямо количество ръкописни паметници, с издаването на много от тях в снимки и с палеографски коментари, с обобщаването на огромен палеографски материал в различните описи на ръкописи от книгохранилищата и архивите. Това създава условие за прехода от първоначалното натрупване на палеографски материал към неговата систематизация, от палеографското описване на отделни ръкописи към изграждане основите на славянската палеография, обхващащи различни нейни етапи в тяхната еволюция. По това време се появяват и първите курсове по палеография, които стават особено актуални със създаването на Петербургския археологически институт през 1877 г.

Първите класически, теоретически изследвания по палеография се свързват с периода XIX началото на XX в. В този нов етап от историята на славянската палеография се изявяват едни от най-видните слависти[33] за своето време, утвърждават се имена като И. И. Срезневски, В. Ягич, А. И. Соболевски, Е. Ф. Карски, П. А. Лавров и В. Н. Шчепкин, които са направили повече от всеки друг работещ в тази област, за развитието на славянската палеография.

В трудовете на Измаил Иванович Срезневски (1812–1880) славянската палеография преминава изцяло на научна основа. В тях той засяга почти всички въпроси на палеографията и разработва нейната теоретична обоснованост. Работата му е съсредоточена главно върху старославянските ръкописни паметници – тяхното палеографско изследване и издаване. Основни негови трудове в тази област са „Древние памятники русского письма и языка (X–XIV)“, „Древние славянские памятники юсового письма“, „Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках“, “Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кирилицы“. Всички тези работи съдържат палеографско описание, често доста детайлно, анализ на състава, графиката и ортографията на ръкописите, библиография, както и богат илюстративен материал. Чак след смъртта на Срезневски излиза неговият обобщаващ труд върху палеографията – „Славяно-русская палеография XI–XIV вв.“, чиято основна част съдържа подробен анализ на датираните ръкописни паметници по векове, от XI до XIV в. включително. Приносен момент в работата му е паралелното използване и тясното взаимодействие на палеографското и езиковото изследване.

---

[33] Вж. по-подробно за тези слависти и техните трудове в Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1–4. С., 1985–2003.

Друг бележит учен от този период, който оставя трайна диря със своето научно дело в развитието на славянската палеография е Ватрослав (в Русия – Игнатий Викентиевич) Ягич (1838–1923). Той издава едни от най-древните и важни паметници на славянската писменост като Зографското евангелие[34], Мариинското евангелие[35], Болонския псалтир[36] и др. В палеографско отношение особено интересни са капиталните трудове на В. Ягич – „Разсуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке“[37], „Глаголическое письмо“[38], както и „Четыре критико-палеографические статьи“[39]. Първият от изброените трудове на Ягич засяга много от въпросите, свързани с историята на славянските азбуки и особеностите на старославянската графика и ортография. Изследването позволява да се разберат голяма част от начините на писане, произтичащи от историческото развитие на правописа, който се е ползвал в различните скрипторски школи от най-стария период и след това. Проучването на Ягич върху глаголическата азбука, за автор на която той смята Константин-Кирил Философ и до днес се приема за едно от най-значимите в тази област. Ягич дава подробна история на въпроса и обзор на съхранилите се глаголически паметници, както и анализ на начертанията на отделните букви.

Сред обобщаващите трудове по темата, които не са загубили своето значение, е и „Славяно-русская палеография“[40] на Алексей Иванович Соболевски (1856–1931 г.) – един от големите руски познавачи на старите ръкописни паметници. В своята палеография Соболевски предлага история на славянската и руската ръкописни книги, където наред с другите палеографски въпроси е разгледана и еволюцията в начертанията на буквите. Освен това той разширява обхвата на своите проучвания като привлича ръкописи не само от най-стария период, но и от XV–XVII в., благодарение на което за първи път включва и скорописа към характеристиката на устава и полуустава – основни типове писмо в славянската кирилска палеография.

---

[34] *Jagić, V.* Quattuor evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis, nunc Petropolitanus. Berolini, 1879, 224 p. (фототип. изд. Graz, 1954).

[35] *Ягич, В.* Мариинское четвероевангелие. Памятник глаголической письменности с примечаниями и приложениями. СПб. (Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae. Codex Marianus glagoliticus. Characteribus cyrillicis transcriptun edidit. Berolini), 1883, 30+607 с. (фототип. изд. Graz, 1960)

[36] *Jagić, V.* Слов'ѣньскаѧ псалътырь. Psalterium Bononiense. Interpretationem veterem slavicam cum aliis codicibus collatam, adnotationibus, ornatam, appendicibus auctam edidit ... Vindobonae–Berolini–Petropoli, 1907, 968 p.

[37] *Ягич, В.* Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке. СПб., 1895, (Исследования по русскому языку, 1), 23+1023 с.

[38] *Ягич, И. В.* Глаголическое письмо. – В: Энциклопедия славянской филологии, вып. 3. СПб., 1911, 51–257.

[39] *Ягич, В.* Четыре критико-палеографические статьи. Приложение к отчету о присуждении Ломоносовской премии в 1883 г. СПб., 1884 (СОРЯС, 33, 2), 191 с.

[40] *Соболевский, А. И.* Славяно-русская палеография. Лекции с 20 палеографическими таблицами. СПб., 120+20 с. (2. изд., СПб., 1908, 120 с.; reprint: Leipzig, 1970)

Евфимий Феодорович Карский (1861–1931) е друг изтъкнат палеограф от този период, известен преди всичко с неговата „Славянская кирилловская палеография“[41], която пише, допълва и усъвършенства от 1896 до 1928 г. Първото издание излиза от печат през 1901 г. във Варшава под заглавие „Очерк славянской кирилловской палеографии“. Трудът на Карски се отличава с много подробни и съдържателни справочно-библиографски раздели и материали, което го прави по-пълен и прецизен от издадените учебни пособия до това време. В книгата се разглеждат голямо количество руски и южнославянски кирилски ръкописи, които се съхраняват в много различни сбирки. Карски се спира и на първите печатни книги и типографии в славянските страни.

След В. Ягич Петър Алексеевич Лавров (1856–1929) е ученият, който има най-голям принос за развитието на южнославянската палеография. Той извършва огромна работа по изучаването и систематизирането на българските и сръбските ръкописни паметници. Проучването и анализът на стотици ръкописи от най-различни библиотеки става основа на неговото голямо изследване „Палеографическое обозрение кирилловского письма“[42], а към него като втора част – „Альбом снимков с югославянских рукописей болгарского и сербского письма“[43]. В този изключително ценен научен труд за първи път се прави анализ на буквените начертания на много български и сръбски ръкописи от най-стария период до XVIII–XIX в. Лавров изследва еволюцията на начертанията по различни области и школи. Въз основа на тези данни ръкописите се класифицират, което е значителна крачка напред в сравнение със сведенията, приведени в обобщаващите палеографски трудове от периода. Изследването е богато илюстровано със снимки, които характеризират писмото по региони в различно време. Значението на това палеографско съчинение е голямо, от една страна благодарение на натрупаните и систематизирани конкретни факти, а от друга – с изработването на изследователски метод, съобразяващ се не само с графичните данни, а също така и с тези от езика, правописа и орнамента на изучаваните ръкописи.

В историята на палеографската научна мисъл личността на известния славист Вячеслав Николаевич Шчепкин (1863–1920) не без основание се нарежда на едно от първите места. Най-голяма заслуга за това има неговият „Учебник русской палеографии“[44] – труд, в който той внася съществен научен принос. В „Учебника“ се прилага на практика разработеният от Шчепкин основен комплексен палеографски метод към съпоставително проучване на

---

[41] *Карский, Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография. Л., 1928, 11+494 с. (фототип. изд. М., 1979)

[42] *Лавров, П. А.* Палеографическое обозрение кирилловского письма. – В: Энциклопедия славянской филологии, 4. 1., Петроград, 1914, 342 с.

[43] *Лавров, П. А.* Альбом снимков с югославянских рукописей болгарского и сербского письма. – В: Энциклопедия славянской филологии. (Приложение към вып. 4. 1.), 4. 2., Петроград, 1916, 4 с. + 97 табл.

[44] *Щепкин, В. Н.* Учебник русской палеографии. М., 1918, 7+182 с.+42 табл., (2. изд., М., 1967, 224 с.)

всички палеографски въпроси, станали обект на неговото изследване: начертанието на буквите, орнамента, миниатюрите и различните материали за писане. Разделите за калиграфско изписаното лигатурно везано писмо, орнамента и миниатюрите са развити по нов начин, като се характеризират различните орнаментални стилове в ръкописите и се определят техните датиращи признаци по векове и територии. Шчепкин уточнява особеностите в начертанията на основните „контролни" букви за всяко столетие и систематично ги подрежда в свободни таблици, което помага при датирането на ръкописите, написани на хартия, с помощта на водните знаци върху нея. Огромна и ценна е извършената работа по уточняването и създаването на ясна, изразителна и точна терминология, използвана при описването на различни начертания на буквите и въобще в палеографския анализ. Със своята практическа насоченост трудът на В. Н. Шчепкин е незаменимо пособие за всички, които се занимават с палеографската наука и продължава да бъде актуално изследване в това отношение.

За развитието на българската палеография изключителни заслуги има ученикът на В. Ягич – видният историк на българския език проф. Беньо Цонев (1863–1926). Описването и систематизирането на старобългарското книжовно наследство той поставя като една от главните задачи на своята многогодишна научна дейност. В продължение на повече от петнадесет години Б. Цонев изработва и публикува цяла поредица от описи на българските ръкописни паметници, съхранявани в Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий"[45], библиотеката на БАН[46], Пловдивската народна библиотека[47], както и кирилските ръкописи и старопечатни книги от Загреб[48]. Посмъртно биват издадени описите на славянските ръкописи от Виена[49] и Берлинската държавна библиотека[50].

Описите на славянските ръкописи на Б. Цонев са етап в развитието на палеографията. Той допринася много за създаването и изграждането на български принципи и методи на описване на ръкописните паметници. Неговите описи се основават на добре осмислена система, която има за цел да представи ръкописите откъм трите им основни страни – палеографска, езикова и литературна. Палеографската характеристика е доста подробна – тя включва сведения за датировката, материала, размери на листа и текстовото поле; за характера и типа на писмото, височината на буквите; данни за „различните ръце" и почерци; за броя на редовете на страница; за подвързията, украсата, мастилата и боите. Датирането на паметниците у Цонев винаги се извежда

---

[45] *Цонев, Б.* Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София. Т. 1. С., 1910, 555 с. ; Т. 2. С., 1923, 553 с.

[46] *Цонев, Б.* Славянските ръкописи в Българската академия. – В: СбБАН, 6, 1916, 1–86.

[47] *Цонев, Б.* Опис на ръкописите и старопечатните книги в Пловдивската библиотека. С., 1920, 292 с.

[48] *Цонев, Б.* Кирилски ръкописи и старопечатни книги в Загреб. – В: СбБАН, 1, 1913, 1–54.

[49] *Цонев, Б.* Славянски ръкописи във Виена. – ГСУ–Ифф, 9, 1929, № 25, 1–50.

[50] *Цонев, Б.* Славянски ръкописи в Берлинската държавна библиотека. – В: СбБАН, 31, 1937, 1–79.

по съвкупност от признаци и поради това се отличава със задоволителна точност. Описите на Б. Цонев се базират на ясни научни принципи и до голяма степен са съобразени с тогавашните постижения на славянската палеография, благодарение на което не са загубили и до днес своето значение.

След успехите постигнати в палеографската наука от разгледаните до тук учени и техните обобщаващи трудове, положили основата на принципно нов начин на изследване и описване на ръкописното наследство, чрез които палеографията навлиза в един качествено нов етап от своето развитие, до средата на миналия век до голяма степен палеографската работа бележи известен застой по ред исторически причини, на които тук няма да се спираме. След това палеографите се реализират най-вече чрез проучване, описване и издаване на ръкописни паметници в славяноезичните страни, което се извършва основно в ръкописните отдели и архиви на по-големите им библиотеки. Това се обяснява с факта, че старите ръкописни книги и документи изискват по-специални условия на съхранение, поради което много манастирски сбирки и частни колекции се вливат в по-големите държавни ръкописни книгохранилища и архивни фондове. Съсредоточаването на огромното славянско ръкописно наследство в големите библиотеки (с някои изключения) изисква съответно и нови описи и указатели, които са от голямо значение за всички лица, занимаващи се с палеография и ползващи ръкописните извори в своите изследвания. Тази мащабна и трудоемка работа се извършва преди всичко от специалистите в съответните ръкописни отдели и архиви към библиотеките като се привличат учени-медиависти с разнороден профил – езиковеди, литературни историци, изкуствоведи и музиковеди, в чийто професионален кръг от интереси паметниците на писмеността са от първостепенно значение.

За успешното реализиране на това начинание след 60-те години на XX в. в страни като България, бившите съветски републики и Югославия, където са съсредоточени най-големите ръкописни сбирки, се създават археографски комисии. Тяхната научна дейност е насочена към поетапното изпълнение на грандиозната, по своя замисъл, славистична задача – създаването на своден каталог на всички глаголически и кирилски ръкописи. За тази цел бяха изготвени и публикувани методологични палеографски указания, в които са залегнали основните научни принципи и методи на описване на славянските ръкописи. Авторите са едни от най-известните палеографи от втората половина на XX в.: В. Мареш, В. Мошин, Д. Богданович, Д. Лихачов, Хр. Кодов, Б. Райков, Л. Жуковская, Н. Б. Тихомиров, Н. Н. Розов, Е. Е. Гранстрем, Ст. Кожухаров, О. А. Князевская, О. П. Лихачова, Кл. Иванова и много други. В резултат от научната и организационната работа на тези археографски комисии се подготвиха и издадоха много томове от предварителни списъци, каталози и описи на славянското ръкописно наследство в съответните страни. У нас пионери в това начинание са М. Стоянов, Хр. Кодов[51] и

[51] *Стоянов, М., Х. Кодов.* Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. 3. С., 1964, 496 с.; 4. С., 1971, 172 с.; *Кодов, Х.* Опис на славянските ръкописи в Българската академия на науките. С., 1969, 294 с.

техните ученици. Те са автори на първите български описи, които отразяват съвременното равнище на археографията, чиято характерна черта е пълно проучване на изворите и прецизно анализиране на всички датиращи белези с цел постигане на максимална обективност при атрибуцията на всеки един ръкопис по време и място. От голямо значение за съвременната медиавистика са описите на Кл. Иванова[52], Б. Христова, Д. Караджова и А. Икономова[53], Хр. Кодов, Б. Райков и Ст. Кожухаров[54], А. Джурова, Кр. Станчев и М. Япунджич[55], Б. Райков, Хр. Кодов и Б. Христова[56], Б. Христова, Д. Караджова, Н. Вутова[57], Св. Николова,[58] Б. Христова, В. Загребин, Г. Енин, Е. Шварц[59] и др. Славянските ръкописни сбирки, които се намират в някои от големите библиотеки в чужбина също стават обект на задълбочено проучване. Описите, които се изготвят в археографските комисии на славяноезичните страни през последните няколко десетилетия на миналия век, макар и различни по своята структура, са научни справочници с голяма стойност и са основа за реализирането на различни по своята същност изследвания върху славянското ръкописно наследство. Поважните от тях са: описите на Б. Н. Тихомиров[60], Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачова и В. Ф. Покровская[61], „Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.“[62], описът на ръкописната сбирка (XI–XIV в.)

---

[52] *Иванова, К.* Български, сръбски и молдовлахийски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. С., 1981, 576 с.

[53] *Христова, Б., Д. Караджова, А. Икономова.* Български ръкописи от XI до XVIII в., запазени в България. Т. I. 1982, 365 с.

[54] *Кодов, Х., Б. Райков, С. Кожухаров.* Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора. I, С., 1985, 270 с.; II – *Райков, Б., С. Кожухаров, Х. Миклас, Х. Кодов.* С., 1994, 447 с.

[55] *Джурова, А., К. Станчев, М. Япунджич.* Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека. С., 1985, 462 с. (+ табл. CCXII).

[56] *Райков, Б., Х. Кодов, Б. Христова.* Славянски ръкописи в Рилския манастир. I, С., 1986, 128 с. (+ табл. CXIX).

[57] *Христова, Б., Д. Караджова, Н. Вутова.* Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. V. Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, Българска археографска комисия. С., 1996, 533 с.

[58] *Николова, С., М. Йовчева, Т. Попова, Л. Тасева.* Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически музей в Москва. Каталог. Кирило-Методиевски научен център. С., 1999, 108 с. + 159 образци.

[59] *Христова, Б., В. Загребин, Г. Енин, Е. Шварц.* Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке – Санкт-Петербург. Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ – София, Българска археографска комисия, Руска национална библиотека – Санкт-Петербург. С., 2009, 536 с.

[60] *Тихомиров, Н. Б.* Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI–XII веков, хранящихся в Отделе рукописей Государственной публичной библиотеки имени В. И. Ленина. - 25, М., 1962, 143–183; 27, М., 1965, 93–147; 30, М., 1968, 87–156; 33, М., 1972, 213–220.

[61] *Бубнов, Н. Ю., О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская.* Пергаменные рукописи Академия наук СССР. Л., 1976, 235 с.

[62] Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI– XIII вв. М., 1984. 289 с.

в ЦГАДА[63], на В. Щефанич[64], Вл. Мошин[65], Д. Богданович[66], Штавлянин-Джорджевич, М. Грозданович-Паич и Л. Чернич[67], Й. Тарнанидис[68], М. Матеич и Д. Богданович[69] и много други[70]. Тези описания се характеризират с изчерпателна палеографска информация и комплексно, научно обосновано датиране на всеки един от ръкописите. В предговорите им се съдържа подробна библиографска справка за книгохранилищата, фондовете и колекциите, както и публикациите, изследванията и описите, отнасящи се до разгледаните ръкописни паметници. Тяхната пълнота и практическа насоченост ги правят незаменим справочник и помощник в медиевистиката.

Паралелно с това палеографската наука има своите постижения и в разработването на конкретни нейни проблеми. В проучването на глаголицата особено ценни са палеографските приноси на българските учени П. Илчев – „Към първоначалното състояние на глаголическата графична система“[71], „Знаковата мотивираност на глаголицата“[72], „Аспекти в изучаването на глаголицата“[73], “Структурни принципи на глаголическата азбука“[74], Ив. Добрев – „Глаголическият текст на Боянския палимпсест. Старобългарски паметник от края на XI век“[75] и Б. Велчева – „Въпросът за Ц в глаголическата азбука“[76], „Глаголицата на Балканите до началото на XIII век“[77].

---

[63] Каталог славяно-русских рукописных книг XI–XIV вв., хранящихся в ЦГАДА СССР. 1. М., 1988, 122 с.; 2. М., 1988, 349 с.

[64] *Štefanić, V.* Glagolski rukopisi Jugoslavenske akademije. 1. Zagreb,1969, 267 p.; 2. Zagreb, 1970, 298 p.

[65] *Мошин, В.* Ћирилски рукописи у повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани. Београд, 1971, 206 с.

[66] *Богдановић, Д.* Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. 1. Београд, 1978, 323 с.; 2. Палеографски албум. Београд, 1978, 252 с.

[67] *Штављанин-Ђорђевић, Љ., М. Грозданович-Паић, Л. Черни̋ћ.* Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије. 1. Београд, 1986, XIV+ 473 с.;

[68] *Tarnanidis, I.* The slavonic manuscripts discovered in 1975 at the St. Catherine's monastery on Mont Sinai. Thesaloniki, 1988, 361 p.

[69] *Матеић, М., D. Bogdanovic.* Slavic codices of the Great Lavra monastery. A Description. Sofia, 1989, 595 p.

[70] *Христова, Б., С. Николова.* Описи на славянски ръкописи. – В: Кирил-Методиевска енциклопедия. Т. 2..., 855–863.

[71] *Илчев, П.* Към първоначалното състояние на глаголическата графична система. – Език и литература, 1969, № 5, 29–40.

[72] *Илчев, П.* Знаковата мотивираност на глаголицата. – Език и литература, 1972, № 2, 16–24.

[73] *Илчев, П.* Аспекти в изучаването на глаголицата. – Славистични изследвания, 3. С., 1973, 52–63.

[74] *Илчев, П.* Структурни принципи на глаголическата азбука. – Palaeobulgarica, 1980, № 2, 34–36.

[75] *Добрев, И.* Глаголическият текст на Боянския палимпсест. Старобългарски паметник от края на XI век. С., 1972, 126 с.

[76] *Велчева, Б.* Въпросът за ? в глаголическата азбука. – Известия на Института за български език, 22, 1973, 105–124.

[77] *Велчева, Б.* Глаголицата на Балканите до началото на XIII век. Докторска дисертация. С., 1988 [машинопис].

Върху един от най-трудните и често спорни въпроси на славянската кирилска палеография – датирането на древните ръкописни паметници, атрибуцията на почерците, развитието на типовете писмо и неговите регионални характеристики са посветени изследванията на Л. П. Жуковская, Е. С. Сизов, И. В. Синицина, О. Н. Седова, Л. М. Костюхина и други в сборника „Проблемы палеографии и кодикологии в СССР“[78].

Актуалните проблеми на славянската палеография стават предмет на два научни семинара, организирани от Международния център по балканистика (CIBAL) през 1980 г. и 1985 г. в София. На тях старославянското ръкописно наследство се разисква и анализира от учени като И. Дуйчев, Б. Велчева, Ф. Томсън, К. Куев, А. Фенчак, И. Тот, Кл. Иванова, Г. Попов, Д. Богдан, Кр. Станчев, И. Добрев, Б. Райков, Ст. Кожухаров, А. Джурова, Е. Тончева, М. Гроздановић-Паич, Е. Коцева, А. Амосов, О. Гуцу, А. Минчева, Е. Дограмаджиева, Д. Богдановић и др. Те споделят и разискват резултатите от своите научни изследвания в конкретен и теоретичен план, както и последните постижения в славянската палеография[79].

Методологически проблеми.

Изработването на методика за датирането и локализирането на ръкописите е доста продължителен процес. Необходимо е да се анализират по-голямо количество паметници, да се натрупа по-значителен емпиричен материал и опит, да се обобщят и систематизират максимален брой значими палеографски признаци, за да се създаде отправна точка за сравнение в локален и хронологически аспект. На първо място се анализират ръкописите, които имат отбелязана някакъв вид дата и постепенно се преминава към атрибуцията на недатираните, чиито палеографски черти биха се вписали в локализиращите параметри по време и място на вече датираните изменения в графиката.

Този процес се определя от големия руски палеограф В. Н. Шчепкин като основен метод[80], който се характеризира с индуктивни и обобщаващи наблюдения върху писмените знаци в датираните ръкописи и дедуктивно прилагане на тези наблюдения върху недатираните паметници. Иначе казано, ръкописите от определено време, т.е. датираните, се подреждат хронологически и техните буквени начертания се проследяват от появата им, като се мине през тяхното изменение, изчезване и се стигне, понякога, до замяната им с други знаци. Успоредно с това се установява, че съществуват определени видове конфигурации на отделни букви, съкращения, надредни и други знаци, както и най-общи особености на почерка и орнамента, които са присъщи изключително за дадена епоха и които правят отликата ѝ от най-близко стоящите до нея предшестваща или следваща я епохи. На свой ред недатираните ръкописи, с определен тип признаци, се отнасят към периода от

---

[78] Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. М., 1974, 442 с.

[79] Вж.: Славянска палеография и дипломатика. Т. I, 1980; Т. II, 1985.

[80] Пак там, 12–21.

време, чийто датирани ръкописи са носители на същите палеографски белези. Този период от време може да се ограничи в десетилетие, четвърт, половин или цяло столетие, а даже и няколко века.

Характерните датиращи признаци по отношение на локализацията са също индивидуални и са определящи понякога за цялата територия на дадена писменост или само за дадена част от нея, т.е. те са или по-широкообхватни, или по-тесни. Колкото са по-тесни палеографските признаци, толкова е по-голяма тяхната стойност, защото са носители на онези най-изменчиви елементи, които подават на палеографа най-точни данни за времето и мястото.

От практиката е известно, че териториалната атрибуция на паметниците се отдава много по-трудно на специалистите, тъй като локализиращите признаци за място са били винаги по-малобройни от тези за време. Освен това на територията на една и съща писменост са въздействали различни културни влияния, при което са се извършвали взаимодействия между местни особености, част от които са изчезнали, друга част са ограничавали своята територия или са се разпространявали извън нейните предели. Случва се една и съща графична особеност да е характерна за различни територии, но по различно време.

В славянската палеография са известни доста графически белези, които са налице в България и Сърбия цял век преди Русия, както това е изразено при несиметричното изписване на буквата „Ү“. В подобни и други случаи се налага първо да се определи мястото на написване на даден ръкопис и след това времето. На практика това става като се установи езикът, на който е написан паметникът, т.е. палеографията със своя собствен метод не е в състояние да отговори на този въпрос и прибягва до помощта на лингвистиката и нейните методи.

Интердисциплинарни връзки.

Важно място в решаването на основната задача на палеографията заема връзката ѝ с другите хуманитарни науки. За по-пълноценно локализиране и по-вярно датиране на кодексите палеографията излиза от рамките на своя собствен метод, който се оказва твърде тесен за решаването на нейните проблеми и прибягва до методите на останалите историко-филологически науки, чийто обект на изследване е ръкописната книга или въобще буквеното писмо, което се намира на различни предмети от материалната ни култура. Така например палеографията е тясно свързана с такива науки като история на изкуството (при изучаване художественото оформление на ръкописите) или историята на литературата (при изучаване състава на ръкописните паметници). Техните изводи палеографът използва за своите практически цели. Той анализира еволюцията на орнаменталните стилове, тъй като самата украса на ръкописния паметник е вид палеографска дата. Съставът на съответния кодекс (основен текст, допълнителни наслоения, видове редакции) е също важен за палеографа, тъй като за произведението може да се съди и по палеографските особености на ръкописа, имащи обаче различна хронология (различни почерци, съжителство на раз-

лични по древност статии, както и различни стилове украса с разнообразна времепоява и др.)[81].

Палеографията контактува приблизително по същия начин с текстологията[82], която разработва методи за изучаване историята на ръкописния текст и помага за датирането и локализирането му. Историята е тази наука, която може да датира изненадващо точно, но твърде рядко, даден ръкопис благодарение на историческите факти, събития или лица, които се споменават в приписките. Проблемът за локализацията поставя на първо място взаимоотношенията на палеографията с лингвистиката[83], защото въпросът за езика и диалекта на древните ръкописи е една от най-важните задачи на старобългаристиката[84]. Известно е, че в писменост като славянската почти всеки преписвач е оставял следи от особеностите на своя говор и правопис в текста, който е възпроизвел[85].

С други думи, връзката на палеографията с историята и литературозна-

---

[81] Вж.: *Джурова, А.* Орнаменталните стилове в ръкописната книга на Втората българска държава. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. I..., 203–211; *Васиљев, Љ.* Илуминација као један од елемената датирања средњевековних ћирилских рукописа. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. I..., 168–184; *Райков, Б.* Украсата на българските ръкописи от 15–18 век. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. I..., 223–246; *Иванова-Мавродинова, В., Л. Мавродинова.* Украсата на старобългарските глаголически паметници. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. I..., 190–201; *Джурова, А.* 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. (Изследването е придружено от 317 цветни и чернобели репродукции и 1186 рисунки). С., 1981, 142 с.; *Димитрова, М.* Стили в орнаменте и проблема датировки среднеболгарских рукописей. – Palaeobulgarica, 1988, № 3, 87–102.

[82] Вж.: *Лихачев, Д. С.* Текстология. На материале русской литературы X–XVII вв. М.–Л., 1962, 605 с. (2. изд. Л., 1983, 640 с.); *Жуковская, Л. П.* Текстология и язык древнейших славянских памятников. М., 1976, 368 с.; *Попов, Г.* Из текстологическата проблематика на славянския триод. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. I..., 72–85 и др.

[83] Вж.: *Мошин, В. А.* К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гильфердинга Государственной Публичной библиотеки. – В: ТОДРЛ, 15, М.-Л., 1958, 409–417; *Мошин, В. А.* Палеографско-правописне норме за јужнославянске рукописе пергаменог раздобља. – В: Симпозиум 1100 годишнина од смртта на Кирил Солунски. 2. Скопје, 1970, 229–237; *Велчева, Б.* Към установяването на среднобългарските правописни типове. Стаматово евангелие от XIII в. – Известия на института за български език, XVII, 1969, 233–286 и др.

[84] Вж.: *Минчева, А.* Значението на езиковите данни за хронологизацията и локализацията на славянските кирилски ръкописи от X до XV век. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. II..., 130–137; *Велчева, Б.* За локализацията на славянските ръкописи. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. II..., 128–129; *Дограмаджиева, Е.* Синтактични проблеми при описването на славянските ръкописи до XV век. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. II..., 138–144 и др.

[85] Вж.: *Коцева, Е.* Александрийско-попгерасимово писмо в българските ръкописи от втората половина на XIV в. – В: Старобългарска литература. Т. 1. С., 1971, 396–401; *Синицына, Н. В.* Отождествление почерков русских рукописных книг конца XV – пер. пол. XVI в. и его трудности. – В: Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. М., 1974, 89–113; *Велчева, Б.* Към средновековната българска палеография. Ръкопис 1/12 от библиотеката на Рилски манастир. – Palaeobulgarica, 1, 4, 1980, № 2, 3–36; *Димитрова, М.* Из историята на триодните панегирици през XIV в. – В: Старобългарска литература, 23–24, 1990, 99–125 и др.

нието от една страна и с историческото езикознание – от друга, е взаимна, но не и еднаква. За историята, литературознанието и други научни области, за които е важно съдържанието на ръкописа, основната търсена величина е времето на възникване на изучавания текст. Ето защо тези учени се интересуват преди всичко от ръкописния паметник като такъв, а не от самия ръкопис, който може да е сам по себе си един препис, отдалечен от оригинала с няколко столетия и предхождан от много други промеждутъчни преписи. Напротив, за медиевиста-езиковед на преден план излиза самият изследван ръкопис, но главно като правопис на текста, чийто анализ разкрива езиковите факти, намерили отражение в лексиката му. От тук произтича и голямата взискателност на езиковедите към датировката на всеки един отделен ръкопис. Освен това, историческата граматика на някои славянски езици като руския, българския и сръбския, към края на XIX и началото на XX в. започва да разполага с факти, които позволяват за някои векове и територии доста точно да се локализират древните ръкописи по данните от езика, отразени във всеки от тях. Практически, оттогава насам палеографският анализ върви успоредно с езиковия с цел по-голяма прецизност при установяване датата и мястото на създаване на недатираните ръкописи.

Трябва да се подчертае, че взаимоотношението между палеографията и споменатите историко-филологически науки са тясно свързани, защото, когато извличат материал за своите изследвания от паметниците на писмеността, те търсят помощта на палеографията за установяване времето и мястото на тяхното създаване. Всъщност, за всички тях палеографските анализи и заключения представляват първия етап от проучването на древните ръкописи, материал, който се привлича в качеството си на извор за по-нататъшното историческо, историко-литературно или лингвистично изследване.

Като помощна историческа наука палеографията е тясно свързана с редица други сродни науки (епиграфика, сфрагистика, нумизматика, хронология, дипломатика и др.), чийто собствен обект на анализиране се привлича от изследователите, макар и не в еднаква степен, при изучаването на писмените източници и техните буквени начертания. Разнообразието на материала и техниката на писане определя различните особености в буквените начертания и индивидуалната по-особена методика на изследване на всяка една от помощните исторически науки. Но целта при тях е една – да помогне на изследователя всестранно да изучи историческия извор и да даде максимум информация за неговия произход. Общата цел обуславя прилагането на общ метод, същността на който се състои в това, че всяка една от помощните исторически науки съпоставя своите наблюдения с наблюденията на другите сродни науки или се развива във взаимодействие с тях.

Връзката между палеографията и епиграфиката[86] се определя именно от тяхната обща задача – изучаване изменението на буквените знаци, независи-

---

[86] *Добрев, И., К. Попконстантинов.* Епиграфика старобългарска. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1..., 662–677.

мо от различния материал и начина на писане. Конфигурацията на буквите се влияе от това дали се изписват върху пергамент и хартия или се издълбават върху камък, метал или дърво, факт, който определя спецификата на начертанията и особената им еволюция в зависимост от материала и начина на нанасянето им върху него.

Независимо от тези различия, само в резултат на отчитането на всички известни писмени паметници (въпреки материала, върху който са написани) е възможно да се направят обобщаващи изводи за историята на писмото и да се изяснят последователността и характерът на графическите изменения. Известно е, че за най-ранните периоди в историята на писмеността, епиграфският материал често служи като главен източник. Поради недостига на писмени извори от най-стария период (до XIII в. включително) славянската палеография използва и данните от изучаването на епиграфския материал[87]. Много важни са палеографските анализи, датировките и локализациите на епиграфските паметници при разглеждането на въпроса за произхода на писмеността.

По същия начин се обяснява и връзката на палеографията със сфрагистиката и нумизматиката. Върху печатите и монетите има надписи, които представляват материал за палеографско изследване и дават възможност да се направят изводи, които се отнасят до историята на писмените знаци и тяхното изменение във времето.

Взаимоотношенията на палеографията с хронологията се обясняват с палеографски умения, необходими за прочитането на буквените изображения и цифри, палеографските наблюдения върху материала за писане, буквените начертания и украсата, които могат да послужат като косвени доказателства за точността на датировката.

Задачите и изследователските методи на палеографията и дипломатиката също са тясно преплетени и взаимосвързани, което се определя от общия и за двете науки предмет на изследване – ръкописния извор със задължителното уточнение, че за дипломатиката той се стеснява, като се конкретизира само върху средновековните документи и грамоти, имащи в една или друга степен юридически характер. Палеографът изследва оформлението и външните данни на грамотите и другите видове документи (почерци, материал за писане, размери и др.) като се съобразява с изводите на дипломатиката относно произхода, класификацията, употребените устойчиви изрази и словосъчетания в различните типове документи и т.н. Анализът на формулите, използвани в отделните статии на документите и изучаването на тяхното развитие, който се извършва от дипломатиката, във връзка с палеографските наблюдения върху външния им вид дава възможност за по-прециз-

---

[87] *Попконстантинов, К.* Новооткрити старобългарски надписи от 10 век в Северна България. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. I..., 288–309; *Смядовски, С.* Към палеографската и текстологическа характеристика на българските кирилски надписи до 15 век. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. I..., 310–319.

но определяне на източниците към дадено време и място, както и за изясняване реалните обществени условия, предизвикали тяхната поява.

През последните няколко десетилетия като самостоятелни дисциплини се обособиха филигранологията, берестологията и кодикологията, чиято проблематика доскоро се разглеждаше като част от палеографията. Тяхното отделяне бе предизвикано както от различния материален характер на източниците, които проучват, така и от качествено новите методи на работа с тях.

Така например филигранологията[88] успява да датира писмените източници, написани на хартия, понякога с точност до десетилетие, благодарение на т. нар. водни знаци, чието изображение се вижда върху хартията, когато тя се гледа в позиция срещу светлината.

За берестологията[89] като дисциплина започва да се говори след откриването на грамотите, написани върху брезова кора, откъдето идва и названието ѝ (в Новгород през 1951 г.). Според учените, тези грамоти са създадени между XI и XV в. и тяхното писмо се осъществявало чрез натискане или издълбаване на брезова кора с остър предмет, без да се използва мастило или боя. Като източник на информация тези грамоти привличат вниманието на много специалисти – историци, археолози, лингвисти, палеографи и други, които могат да ги използват в работата си успоредно с други паметници.

И двете дисциплини (филигранология и берестология), независимо от изработените собствени методики, решават своите проблеми и с помощта на палеографския анализ, като те от своя страна също допринасят не малко за по-прецизното датиране и локализиране на паметниците, в които не е посочено времето на създаване. Това най-вече се отнася за ръкописите, написани след XIII в., когато известно време в скриптериумите са се изработвали както хартиени, така и пергаментни кодекси и използването на комплексни методики при тяхното изучаване е повече от необходимо. Освен това, хартията в своя най-ранен етап се е произвеждала без водни знаци и палеографският анализ на писмото и другите външни данни на ръкописите имат първостепенно значение при датирането, въпреки че се отчита смяната на материала за писане, което неизбежно се е отразило върху конфигурацията на почерците[90].

---

[88] *Дианова, Т. В.* Методы изучения филиграней в печатных и рукописных книгах XVII в. – В: Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. М., 1974, 190–193; *Гроздановић-Пајић, М.* Могућност прецизнијег датирања ћирилских рукописа 15 века на основу филиграноло̀шке грађе Археографског одељења Народне библиотеке у Београду. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. I..., 13–142; *Велков, А.* Фотографският метод за възпроизвеждане на филиграни от архивни документи и ръкописи. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. I..., 148–152.

[89] *Жуковская, Л. П.* Новгородские берестяные грамоты. М., 1959, 62–77; *Черепнин, Л. В.* Русская палеография и другие вспомогательные дисциплины. – В: Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. М., 1974, с. 28.

[90] *Щепкина, М. В.* Возможность отождествления почерков в древнерусских рукописях. – В: Древнерусское искусство. Рукописная книга. 2. М., 1974, 7–13; *Розов, Н. Н.* Об идентификации почерков старейших русских книг (XI–XII века). – В: Древнерусское искусство. Рукописная книга. 2, 14–17; *Жуковская, Л. П.* Экслитеральные способы определения разных почерков. – В: Древнерусское искусство. Рукописная книга. 2, 58–69 и др.

При изучаването на ръкописните паметници, успоредно с палеографията, специалистите много разчитат и на кодикологията[91], която възниква като наука сравнително неотдавна. Нейният предмет на изследване е ръкописната книга, но като цялостен паметник на съответната културна епоха. Интересите на кодиколозите са насочени към изучаване техниката на книгопроизводството в едни или други региони, в един или друг период от историята, съдбата на ръкописните библиотеки, като едно органично цяло и въобще всичко, което води до разкриване процеса на формиране на кодекса като такъв. Резултатите от проучванията на палеографията и кодикологията дават по-цялостна картина за ръкописния паметник и за механизма на неговото създаване, както и по-реалната му атрибуция по време и място.

В съвременното си развитие палеографията все по-често обръща поглед към точните науки, за да използва методи и данни от техните изследвания, като например: химически анализ на мастилата и боите, употребени в ръкописите; прилагане на радиоактивни изотопи за датиране на материалите за писане; физически методи при разкриване на избледнели, изтрити, измити или задраскани текстове чрез специално цветоотделящо фотографиране; математически и статистически прийоми за атрибуцията на отделните почерци и др.

Съвременното състояние на палеографията и разрешаването на нейните актуални проблеми обуславят комплексното изучаване на ръкописното наследство. Интегралният подход все по-често се среща в практиката на изследователите и им показва най-верния път към разкриването на трудните загадки, които поставят ръкописните извори.

За палеографско изследване в истинския смисъл на думата може да става въпрос само тогава, когато е налице изучаване на ръкописния паметник, създаването на който е отделено от времето на проучване със значителен промеждутък, в течение на който повече или по-малко съществено са се изменили начините на начертание на буквените знаци, оформянето на страниците, а също така материалите и средствата за писане.

Основни датиращи параметри в славянската палеография.

При изучаването на писмените извори преди всичко трябва да се установи времето на тяхното възникване и мястото на написване. В тази връзка стои въпросът и за оригиналността на ръкописните паметници, тъй като някои притежават дата на написване, но тя не винаги съответства на действителността, а по-голямата част от кодексите нямат дата. Затова палеографското изследване на ръкописите започва с установяването на техните основни данни, като типа писмо, материали и средства за писане, подвързия, ук-

---

[91] *Димитрова, М.* Из кодиколожко-палеограската проблематика на среднобългарските ръкописи. – Помощни исторически дисциплини, 4, 1986, 115–146; *Джурова, А.* Въведение в славянската кодикология. Византийският кодекс и рецепцията му сред славяните. – Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев", Studia Slavico-Byantina et Mediaevalia Europaensia. Vol. 7, (CIBAL), Balcanica III. 7. С., 1997, 416 с.

раса на ръкописите и др., които също се изменят във времето и зависят от определени исторически условия.

Една от основните задачи на палеографията е изучаването на типовете писмо, чиято характеристика се отнася преди всичко до дадено време, а в някои случаи имат и регионална определеност. Основните типове писмо в славянската кирилска палеография са устав, полуустав и скоропис.

Уставното писмо[92] е правилно, симетрично, официално и изискано начертание на всяка една от буквите, чиято основа се открива във византийския маюскулен унциал от IX–X в., известно по датирани византийски ръкописи. Гръцкият унциал от IX в. е тънък и изящен, като постепенно квадратното очертание на буквите се измества от правоъгълното, кръгът – от елипсата; първоначално буквите са под прав ъгъл с реда, по-късно (но за сравнително кратък период) се накланят надясно и към X в. отново се изправят. Тези характерни черти важат и за българския устав, чиято поява съвпада по време с доминиращото тогава литургично писмо определящо тържествения вид на уставните начертания. В него има малко съкращения на думите и те са предимно със сакрално значение.

С наклонено уставно писмо са съхранилите се до днес старобългарски ръкописни паметници като Савина книга, Листовете на Ундолски, а с изправено – Супрасълски сборник, Зографски листове и др. Друга съществена особеност на уставното писмо е, че се осъществява в двулинейна графична система. Тази характерна черта на устава от класическия старобългарски период се отразява и върху изображението на някои буквени знаци, което се възприема като надежден хронологизиращ белег. Така например за архаични се смятат начертанията на Ѣ с изписана в реда мачта и ниско разположена кобилица до самата петлица; изписването в реда на буквите Ц, Щ и др.

В някои провинциални центрове през XI в. е налице успоредната употреба на геометрично правилния устав и друг – по-малко изискан, делови устав. Едни от най-древните старобългарски ръкописи като Савина книга, Листовете на Ундолски, Енински апостол, Македонски кирилски лист са написани с това писмо. Ръкописните паметници Добромирово евангелие, Григоровичев паримейник и Слепченски апостол от XII в. са представители на т.нар. народни почерци, чиито букви все още носят параметрите на уставното писмо, но с доста по-лошо качество, което се дължи на съответните културно-исторически условия през това столетие и отсъствието на крупни скрипторски центрове.

Втората половина на XIII в. датира употребата на уставно писмо с поразлична конфигурация на буквите. Те са по-ниски, квадратни и с по-изискан общ вид. С този устав са написани Преславски апостол на Васа Граматик от

---

[92] *Щепкин, В. Н.* Русская палеография..., с. 106; *Карский, Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография..., 169–171; *Райков, Б.* Развой на българското кирилско писмо през средновековието. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. II..., с. 11; *Вутова, Н.* Уставно писмо. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992, с. 481.

1277 г., Търновското евангелие от 1237 г. и други ръкописи от източнобългарските земи.

Търновският литургичен устав бележи нов момент в развитието на това писмо, което се свързва и с разрастването през XIV в. на Търново – един от основните книжовни центрове по това време. Едни от най-представителните ръкописни паметници написани на този устав са Ватиканският препис на Манасиевата хроника от 1345–1346 г., Иван-Александровото (Лондонско) четириевангелие от 1356 г., Томичовият псалтир от 60-те години на XIV в.

Полууставното писмо[93] е другият основен тип начертание на буквите, характерно за кирилската ръкописна традиция. Известен период от време уставът и полууставът съществуват паралелно, като постепенно писмото загубва своя уставен характер. Решаваща роля в този сравнително бавен процес изиграва желанието на книжовниците да изписват по-бързо буквените знаци, които загубват своя тържествен и геометричен вид. Конфигурацията на писмото е с освободени по-закръглени линии и буквената и междубуквената симетрия почти отсъства. Наблюдава се много по-често употреба на съкратени думи и калиграфски лигатурни и нелигатурни начертания. За полуустава е характерна четирилинейна графична система и наличие на много отклонения под и над буквения ред при изписването на някои графеми като ⍴, ⍳, в, оу, ц, ѱ и др. При повечето букви вертикално изписаните линии стават наклонени. Букви като ѣ, ъ, ь, т, в чиято конфигурация участва мачтовият елемент са извити и удължени, а дъгообразните им части се изправят. С установяването на полуустава текстът започва да се разделя на отделни фрази и думи.

В своята еволюция от устав към полуустав българското кирилско писмо преминава през няколко етапа, като за начален се считат дипломатическите паметници, в които за първи път са засвидетелствани полууставни начертания на буквите. Такъв ръкописен паметник е Дубровнишката грамота откъм 1230 г. В редица ръкописи от първата половина на XIV в. се откриват така наречените междинни форми на изписване на буквите, в чиято конфигурация се съчетават някои уставни елементи с полууставни. От средата на същия век се срещат ръкописи с типично полууставно писмо, като Диоптрата на Филип Монотроп, Миней за месец юли-август от Хилендарския манастир, Търновската Теодосиева лествица от 1364 г. и много други монашески сборници от същия период. Полууставното писмо през втората половина на XIV в. се използва успоредно с обикновения, литургическия и александрийския устав, като постепенно ги измества.

Друг интересен момент в развитието на полуустава е появилото се пак

---

[93] *Щепкин, В. Н.* Русская палеография..., с. 106; *Карский, Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография..., 171–173; *Райков, Б.* Развой на българското кирилско писмо през средновековието..., с. 12; *Коцева, Е.* Развитие на българското кирилско писмо през XIV–XV в. – В: Славянска палеография. Т. 2. С., 1985, 23–47; *Караджова, Д.* Полууставно писмо. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992, с. 341.

през втората половина на XIV в. в търновската скрипторска школа гръцко александрийско писмо, известно още като „попгерасимово“[94]. С този византинизиран полуустав са написани много първостепенни търновски ръкописи от последните 2–3 десетилетия на XIV в., Софийският (Рилски) препис на Евтимиевия служебник, част от Палаузовия препис на Синодика на цар Борил, известният Зографски сборник, Скитският патерик от Хилендарския манастир и др.

През XV в. в българската ръкописна практика повсеместно се използва полууставът, а по-късно и неговият калиграфски вариант.

Скорописното писмо[95] е третият основен тип калиграфия, с която са изписани една не малка част от славянските ръкописи. Възникването на това писмо се датира твърде рано, почти по едно и също време с уставното и полууставното. Наченки на скорописно изписани букви се откриват в някои подписи от документи и приписки още в XIII и XIV в. – като в Търновското евангелие от 1273 г., Драгалевската грамота на цар Иван Шишман от 1382 и др.

Скорописът се нарича още *курсив* или *курсивно писмо* и също като полуустава се създава в резултат на ускоряване процеса на писане – характеристика, която се съдържа и в наименованието му.

Това, което отличава буквите на скорописа от другите типове писма е, че са по-дребни, разтеглени, без наличие на буквена и междубуквена симетрия. Конфигурацията на скорописните букви е доста различна от предшестващите я уставни и полууставни начертания. Заоблените бързописни форми заменят ъглестите елементи на уставните и полууставните букви, като основният вид на някои графеми е доста различен, както е при „*б*“, „*ж*“, „*т*“ и др. А това, което обединява скорописа с другите два типа писмо е, че и при него, както при устава и полуустава, почти всяка буква се изписва отделно, въпреки бързописните елементи и продължава до втората половина на XIX в. Затова се счита за по-правилно скорописът да се нарича *полукурсив*.

В българската ръкописна традиция скорописът се разделя на южнобългарски и търновски вариант. Това деление се наблюдава и в ръкописите от влахомолдавските земи, където се обособява т.нар. влахобългарско писмо.

През XVII–XVIII в. с разпространението на грамотността скорописното писмо се използва все по-често и присъства непрекъснато в бележките на книжовниците, а през XIX в. се разграничават три основни вида стилизиран скоропис: първият се развива на основата на църковнославянското писмо; вторият се оформя под влиянието на гръцкия скоропис от XIX в.; третият

---

[94] *Коцева, Е.* Александрийско-попгерасимово писмо..., 396–401; *Князевская, О. А., Е. В. Чешко.* Рукописи митрополита Киприана. – Търновска книжовна школа, 2, 1980, с. 283; *Коцева, Е.* Герасим български. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992, с. 105; *Райков, Б.* Развой на българското кирилско писмо..., с. 12.

[95] *Щепкин, В. Н.* Русская палеография..., с. 107; *Карский, Е. Ф.* Славянская кирилловская..., с. 174; *Кодов, Х.* Архивистика и палеография. – ИДА, 15, 1968, с. 23; *Тихомиров, М. Т., А. В. Муравьев.* Русская палеография. М., 1982, 23–31; *Узунова, Е.* Скорописно писмо. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992, 415–416.

тип е под влиянието на руския полукурсив. Науката е в дълг към скорописното писмо тъй като неговите индивидуални параметри все още не са изучени добре.

Направените до тук най-общи характеристики на типовете писмо са валидни преди всичко за българската ръкописна традиция. Типовете писмо у нас, в Русия и Сърбия могат да получат една всеобща характеристика, но само в най-общ план. И уставът, и полууставът, и скорописът имат свой път на развитие и съответно свой графически облик, различна времепоява с несъвпадащи хронологически граници. Трите типа писмо в своето развитие са подложени на различни исторически обусловени културни влияния в своите страни, което променя не само конфигурацията на буквите, но и целия общ вид на ръкописите.

Материалите и средствата за писане[96] са другите основни датиращи и локализиращи параметри на ръкописите.

Пергаментът[97] (нем. Pergament, лат. Pergamina, от собствено име Pergamus – град в Мала Азия) е специално обработена животинска кожа, употребявана в древността и средните векове за писане. В гръцките и латинските свидетелства този писмовен материал се нарича съответно διθέρα, χάρτης, μεμβράνα и membrana, charta, pergamena. В старинните славянски паметници се срещат названията „мех", „кожа", „хартия", „хартья". Пергаментът, употребяван в българските скриптории, е бил главно от местно производство, което личи от неговото качество – относително груб и по-жълтеникав. Този материал, произвеждан главно от овчи, кози и телешки кожи, е бил доста скъп. За ръкописите на дворцовите и патриаршеските библиотеки се е ползвал понякога и вносен материал, поради което в епохата на пергамента се срещат ръкописни паметници, изписани на измит или изстърган пергамент, които се наричат палимпсести (гръцки παλίμψηστος от πάλιν – отново и ψάω – изтривам, изстъргвам). През XIV в. хартията постепенно измества пергамента в българската ръкописна традиция. От XV в. насам не са познати български паметници, изписани на пергамент. В руската книжнина, този писмовен материал се употребява и в XV в., а във влахомолдавската традиция се среща и през XVI в. за напрестолни евангелия.

Материалът за писане *хартия*[98] (гръцки chartion) се счита за китайско

---

[96] *Щепкинъ, В. Н.* Русская палеография..., 35–40; *Карский, Е. Ф.* Славянская кирилловская..., 127–134; *Ђорђевић, И. М.* Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству. – В: Зборник Владимира Мошина. Београд, 1977, 87–112; *Джурова, А.* Писмовни материали и инструменти за писане. – Помощни исторически дисциплини, 3, 1981, 61–67; *Радослављевић, В.* Техника старог писма и миниатуре. Београд, 1985; *Караджова, Д.* Средства за писане. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992, 435–436; *Джурова, А.* Въведение в славянската кодикология..., 106–111.

[97] *Щепкин, В. Н.* Русская палеография..., с. 35; *Кодов, Х.* Архивистика и палеография..., 16–17; *Карский, Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография..., 89–94; *Gdrdthausen, V.* Griechische Palaeographie. 1. Leipzig, 1911, 91–108; *Узунова, Е.* Пергамент. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992, с. 325; *Джурова, А.* Въведение в славянската кодикология..., 44–48.

[98] *Hunter, D.* Paper-making. The history and Technique of an Ancient Graft. London, 1947; *Labare, E.*

изобретение, чието създаване се отнася към началото на новата ера. В Европа хартията става известна през VIII в. с нашествието на маврите в Испания. За проникването и разпространението на хартията в българските земи съдим освен по наличието на хартиени писмени паметници и документи от правен и търговски характер, така и по косвени сведения за появата на новия материал на Балканския полуостров и по-специално във Византия. Първите хартиени писмени кодекси в България са от XIII в. – Дубровнишката и Ватопедската грамота на цар Иван-Асен II от 1230 г., Търновското четириевангелие от 1273 г., Виргиинската грамота на цар Константин-Асен от 1277 г. У нас хартията е предимно от венециански произход. Средновековна България първа между славянските страни я възприема като основен писмовен материал.

Като средства за писане са използвани различни *пера, ножове, мастилници*[99], *дивити, хараксало* и други, но те са достигнали до нас от покъсно време. Сведения за вида на писмовните инструменти от средновековието се извличат главно от изображенията на пишещите евангелисти и някои светци в манастирите, от иконите и стенописите. Книгите се изписват с птиче перо (най-често гъше), а по-рядко – с тръстиково („каламос"). Металическите пера се появяват едва през XIX в. *Мастилата* често са приготвяни от шикалки, сажди, сажди с железни съединения, бъз и други. С *киновар* или друго червено мастило се изписват заглавията и някои инициали или по-едри букви, за да се отличават от основния текст. За попиване на мастилата се е използвал речен пясък и дървесна пепел. Обирането на праха е ставало с меча или заешка лапичка, а изтриването на грешките – с нож, сюнгер или пемза. *Мастилниците* са били с най-различна форма и направени от най-разновиден материал. Особено често срещани са металическите *дивити*, представляващи продълговати тръби за съхраняване на перата, като в горния край се закрепвала мастилницата (дървена, глинена, металическа или от стъкло), с едно или две деления. Дивитът се държал на пояса, а при писане – на маса или пюпитър. Сведения и рецепти за приготвяне на бои и мастила се намират в ерминиите, но се срещат и в приписките към някои ръкописи.

Други писмовни инструменти са *линията и пергелът* (наричан още от палеографите „*пункториум*"). С тях тетрадите, съставени обикновено от по четири двойни листа, се разчертавали, като на равно разстояние се обозначавали с точки, между които се прокарвали напречни линии. Линиите по пергаментните листове се разчертавали с тъпо (костно или металическо) острие – *нож* или *грифел,* наричан и *канон.* Използвала се е и дървена или металическа рамка с обтегнати нишки (т.нар. *хараксало*). Всички линии на

Dictionary and Encyclopaedia of Paper and Paper-making. London and Toronto, 1952; *Keim, K.* Das Papier. Stuttgart, 1956; *Зафиров, М.* Предварителни бележки към въпроса за появата и разпространението на хартията в България през XIII–XIV в. – В: Помощни исторически дисциплини, 2, 1980, 180–201; *Джурова, А.* Въведение в славянската кодикология..., 53–55.

[99] *Джурова, А.* Въведение в славянската кодикология..., 106–109.

тетрадите се разчертавали наведнъж, поради което първите листове обикновено са срязани от силния натиск на острието. Хартиените тетради са линирани и с оловен молив. За изработването на орнаментиката и миниатюрите калиграфите, освен пера за писане, използвали и четчици, бои, камъни и панички за стриване на боите, шишенца за тяхното съхраняване, дървени палитри и други. Изображенията на евангелистите дават представа и за начина на изписване и орнаментиране на книгите през различните периоди – на колене, пулт или пюпитър.

Като важна палеографска дата за ръкописните паметници се определя тяхната *украса*[100]. Най-общо казано това е декоративна система от художествено изработени небуквени елементи, които организират текстовата колона в ръкописната книга. Те са: *заставки, маргинални указатели, завършеци (крайки) и миниатюри.* През IX–X в., когато се създава славянската книжнина, в европейското и малоазийското изкуство на ръкописната книга декоративната система вече включва и художествено разработени шрифтове за означаване на различни особености в съдържанието. Това са букви, които в зависимост от големината и мястото си в текста се определят като: *големи и малки инициали* – въвеждащи главни букви (началки), букви за заглавията. В развития си вид заставката включва: орнаментална композиция – разположена фризово, т.е. по дължината на текстовата колона, буквено заглавие и въвеждаща буква (инициала) към текста. Маргиналните указатели може да бъдат орнаментални мотиви, поставени в полето срещу съответния текст (цветче, ръка и др.). Те посочват някаква особеност в съдържанието. Най-развитият декоративен заглавен шрифт се нарича „везано писмо". Завършекът може да се състои само от орнаментален мотив или от декоративно изписани последни редове. Миниатюрите са образната илюстрация на текста. Те може да бъдат фронтизписни, фризови в няколко регистъра, маргинални и „историзиращи", т.е. вплетени в инициала.

Украсата на българските ръкописи е в различни стилове, очертани доста ясно хронологически. Ето защо тя се проучва в различни насоки – като

---

[100] *Стасов, В.* Славянский и восточной орнамент по рукописям древнего и нового времени. СПб., вып. 1–2, 1884–1887; *Щепкин, В. Н.* Болгарский орнамент эпохи Йоанна Александра. – В: Сборник статей по славяноведению, посвященный М. С. Дринову. Харьков, 1908, 152–158; *Вздорнов, Г.* Роль славянских монастырских писем Константинополя и Афона в развитии книгописания и художественного оформления рукописей на рубеже XIV–XV в. – ТОДРЛ, 23, 1968, 175–192; *Стоянов, М.* Украса на славянските ръкописи в България. С., 1974; *Джурова, А.* 1100 години българска ръкописна книга. С., 1981; ***Същата???*** Украсата на ръкописната книга като проблем на аналитичния опис и на краткия каталог. – Описание и каталогизирование средневековых рукописей. С., 1984, 25–34; *Същата.* Въведение в славянската кодикология..., 141–192; *Weitzmann, K.* Die byzantinische Buchmalerei des IX und X Jrh. Berlin, 1935; *Grabar, A.* Influences musulmanes sur décoration des manuscrits slaves balkaniques. – RESI 25, 1949, 128–140; *Mošin, V.* Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka. – Radovi naučnog družstva sv. R. Bosne in Herzegovine, 7 Otdelenje istorijsko-filoloških nauka, 3, 1957, 5–79; *Belting, H.* Das illuminierte Buch in der spatbyzantinischen Gesellschaft. Heidelberg, 1970.

датиращ и локализиращ белег, като художествена изява, иконографски и пр. След епохата на иконоборството, приключила окончателно през 843 г., Византия се обръща към стари (от VI–VII в.) или извънцариградски образци. Следи от тяхната украса се наблюдават и в славянските ръкописи от X–XIII в. В украсата на ръкописните паметници се различават следните стилове: *геометричен (старовизантийски), растителен (вегетативен и флорален), тератологичен, неовизантийски и балкански.* Геометричният стил се наблюдава до края на XIII в. Специфичен феномен в украсата на ръкописните книги е перманентното предпочитание към мотивите на тератологията. Приема се, че тя е в разцвет през XIII в. Неовизантийският и балканският стил дават различни разновидности до края на XVII в.

Миниатюрите[101] в украсата на кодексите следват стилно-художествените особености на византийските образци. Съществен дял от изкуството на миниатюрата за цялата славяно-византийска общност са илюстрациите към Ватиканския препис на Манасиевата хроника, Лондонското четириевангелие от 1356 г., Томичевия псалтир. Към ктиторските миниатюри се отнасят тези от споменатите паметници и прекопираните в руски преписи образци на княз Борис-Михаил. Украсата се осъществява с цветни мастила и бои от калиграфи и художници. Писането със злато се нарича хризография. В глаголическите и кирилските ръкописи до края на XIII в. заглавията и другите декоративни елементи се изписват върху цветни фонове (жълти). За фонове на заставките и на миниатюрите се използва тънко златно фолио, например – Лондонското четириевангелие от 1356 г., Служебникът на Йоан от Кратово от 1567 г., Томичевият псалтир и др. Налагането на хартията в производството на ръкописни книги довежда до известна унификация на украсата, често определяна от съдържанието.

Подвързията[102] на старославянската ръкописна книга е също един от

---

[101] *Дуйчев, И.* Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962; *Щепкина, М. В.* Болгарская миниатюра XIV века. Исследование псалтыри Томича. М., 1963; *Лихачева, В. Д.* Миниатюры Киевской псалтыри и их византийские источники. – В: Книга и графика. Сборник. М., 1972, 28–47; *Джурова, А.* 1100 години българска..., ил. № № 5, 180, 181, 182, 200, 291; *Същата.* Въведение в славянската кодикология..., с. 142.

[102] *Симони, П.* Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного художества на Руси, преимущественно в допетровское время, с XI по XVIII столетие включительно. Тексты. Материалы. Снимки. СПб., 1903, 263 с.; *Атанасов, П.* Български художествени подвързии. – Известия на НБКМ, 2 (8), 1963, 274–324; *Райков, Б.* За старите български художествени подвързии и обкови. – В: Музеј примењене уметности, Београд, 18, 1974, 183–210; *Јанц, З.* Кожни повези српске ћирилске књиге. Београд, 1974; *Клепиков, С. А.* Описание древних обиходных переплетов. – В: Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг, Археографическая комиссия при отделении истории АН СССР, 1976, 2, 51–77; *Шварц, Е. М.* Переплеты XV в. Софийска-Новгородской библиотеки. – В: Вспомагательные исторические дисциплины, 12, 1981, 242–252; *Караджова, Д.* Подвързийна украса в Котленския книжовен център през XVIII в. – Старобългаристика, 8, 1984, № 1, 64–78; *Димитрова, М.* Из кодиколожко-палеографската..., 120–124; *Шварц, Е. М.* О византийском влиянии на русский переплет. – В: Вспомагательные исторические дисциплины, 23, 1991, 169–181; *Джурова, А.* Въведение в славянската кодикология..., 59–79 и др.

задължителните елементи на палеографския анализ. Нейната задача е да съхрани книжното тяло за по-дългогодишна употреба, да го предпази от евентуално унищожаване и не на последно място, да допринесе за по-добрия му естетически вид. Обикновено изписаните тетради били съшивани с връв и по-рядко с тънък кожен ремък, чийто краища се прикрепвали към дървени дъски, служещи за корици. Тяхната външна страна обикновено е била обвита в кожа или (много по-рядко) в тъкан (брокат или кадифе). Старите книговезци са предпочитали кожата пред тъканта не само защото била по-здрава, но като материал предоставяла повече възможности за украсяване. Това ставало, като предварително изготвени и различни по вид орнаментални елементи, чрез натиск или валцуване, се щемпелували по повърхността на обтегнатата върху дъските кожа. Тези орнаментални елементи, наречени още щемпели[103] се разполагали върху кожата не безразборно, а в красиви и симетрични композиции. В центъра на корицата се разполагал главният орнамент, а останалите по-малки щемпели майсторите подреждали в различни съчетания около него в посока към ъглите. В четирите краища на композиционното поле се разполагали един или няколко реда линейни щемпели в непрекъсната бордюрна орнаментика. Много често в средата и по ъглите на подвързията се монтирали месингови, медни или сребърни украшения, които обикновено имали полусферична форма. Освен като орнамент те се поставяли и с цел да предпазят кориците от бързо изхабяване и случайни повреди, затова в славянската ръкописна традиция са известни като „подножки“. Друг съществен елемент на по-голяма част от старите подвързии е наличието на закопчалки. Те са били направени от метал или кожа и също са допринасяли за по-доброто съхранение на кодекса, който за дълго е запазвал първоначалния си вид. Някои богослужебни книги и най-вече напрестолните евангелия частично или изцяло били покривани обикновено с обков, който е изобразявал някакъв иконографски сюжет. Горепосочените характеристики на подвързията, включващи всички конкретни детайли като стила и композицията на орнаментираната кожа, външния вид на обвитите в нея дървени корици (например наличието на жлебове, тяхната дебелина и скосяване, украсата и вида на закопчалките) могат да дадат важна информация за формирането на палеографската дата на всяка една от ръкописните книги и да ни подскажат за мястото, където са били създадени или към кой книжовен център са принадлежали[104]. Типичен пример за сравнително добре запазена подвързия е тази на Погодиновия псалтир от XII в., който се съхранява в Руската национална библиотека в Санкт-Петербург. Това е най-ранният кодекс достигнал до наши дни, а прочутото Лондонско евангелие от 1356 г. изработено в скрипториа към двора на цар Иван-Александър е показател за разкошния начин на подвързване там. В послесловието на този великолепен ръкопис пише, че

---

[103] Вж. по-подробно за украсата на подвързията в книгата на *Джурова, А.* Въведение в славянската кодикология..., 69–74; *Димитрова, М.* Из кодиколожко-палеографската..., 122–123.

[104] Вж. пак там повече подробности и нагледен материал.

изгубената сега подвързия е била украсена със злато, скъпи камъни и бисери. Така описаният класически тип подвързия се среща по българските земи до XVIII в., а в отделни случаи и до началото на XIX в. От времето на петвековното османско робство до нас са достигнали много ценни ръкописни книги от действащите тогава книжовни центрове в Рилския манастир, Етрополе, Бачковския манастир и другаде[105].

Разгледаните основни датиращи и локализиращи елементи на ръкописната книга разкриват макар и отчасти, какво сложно и многоаспектно човешко творение е старият книжовен паметник.

Така представеният предмет на палеографията като помощна историческа дисциплина ни дава възможност да изучим по-вярно историята на даден народ, историята на неговата култура, език и литература, мястото му сред останалите съседни и сродни народи в процеса на тяхното развитие. Всички тези параметри на историята могат да се проучат детайлно само ако се изучи цялостното и точно ръкописно богатство, наследено от векове. От своя страна писменият паметник, ако се възприеме в неговия най-широк аспект, се представя пред нас като част от историята на хората, които са го създали, като отражение на историята на цялото общество.

---

[105] Вж. *Райков Б.* За старите български...; *Караджова Д.* Подвързийна украса...; *Джурова. А.* Въведение в славянската кодикология...

SLAVIC PALEOGRAPHY – SUBJECT AND OBJECTIVES

Mariana Dimitrova

The aim of this study is to research the nature and the objectives of the Slavic paleography as an auxiliary historical science whose objects are the Slavic Cyrillic manuscripts written on parchment or paper in the course of IX–XVIII centuries. For accurate and complete study of the manuscript wealth, there are separate disciplines such as paleography, archeography, diplomatics, epigraphics, codicology, filigreelogy, textology, etc. These are disciplines whose tasks are sometimes closely intertwined and therefore must be resolved in interconnection. The study paid special attention to the relationship between these auxiliary sciences, but the main topic is the nature and substance of paleography.

Substantial part of this research is devoted to the sphere and subject of the paleography. Paleography tasks are formulated with different width by the scientists. That is why, when we discuss the problems of the Slavic paleography, it should be stated that in the concept of paleography not only the substance, the methods of dating and localization of the manuscripts as monuments of the old Slavic script and culture are included, but also the problems of codicology and archeography, i.e. everything concerned, as the eminent scientist I. I. Sreznevski stated, with the question of "on what, with what and how they write in the past".

To achieve greater objectivity in characterizing its nature and objects, the study pays special attention to the history of the Slavic paleography and its first researchers up to the present, as well as its methodological problems. To this end, a particular emphasis is put on the main dating parameters on which the Slavic paleography depends in studying the hand-written codices.

The aim of the study is to represent paleography as an auxiliary historical science that enables us to follow and study the history of a nation, its culture, language and literature.

Рецензии и отзиви

АНИ ДАНЧЕВА-ВАСИЛЕВА. ПЛОВДИВ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО (IV–XIV В.). С., Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2009. 538 с.

Не можем да не се зарадваме на първото по рода си българско монографично изследване върху средновековната история на един от най-богатите с минало градове в Югоизточна Европа. Радостта ни става още по-пълна след дългите перипетии, през които книгата премина докато излезе на бял свят. Но както са забелязали още в Древността – и книгите, както и хората, са подвластни на Съдбата. Нека, впрочем, не се връщаме повече към това нелицеприятно минало и да отправим поглед към бъдещето, на което с право може да се надява новоизлезлият научен труд на един от най-уважаваните научни сътрудници в секция „Средновековна история“ при Института за исторически изследвания на Българската академия на науките.

Дори само идеята за монографично изследване върху град с дълга и богата история като Пловдив е вече достатъчно сериозно предизвикателство, с което авторката се е нагърбила и днес с право може да се гордее с добрия резултат от дългогодишните ѝ изследвания. Сложността на научноизследователската задача се обуславя от многопосочния характер на проучванията и обемистия хронологически отрязък от близо единадесет столетия, през които е протекла средновековната епоха в развитието на града. Обилието на изворовия материал от писмен и материален характер, както и многобройните специализирани съчинения на наши и чуждестранни учени са само едно от препятствията, които Данчева е трябвало да преодолява. Почти пълната липса или хроничната оскъдица на данни в изворите за цели периоди от разглежданата епоха са не по-малко затруднение дори и за утвърдените изследователи в областта на Българското средновековие.

Въпреки тези обективни обстоятелства в монографията са засегнати почти всички основни аспекти от развитието на Пловдив през разглежданата епоха. За по-голяма прегледност материалът е разделен в два дяла – 1) Пловдив в политическия живот на Европейския югоизток и 2) Пловдив и неговите граждани. Както се разбира от цитираните заглавия, в първия дял е изложена пределно аналитично и задълбочено политическата история на града от началото на IV до края на XIV в. Както при всеки продължителен исторически процес, така и в историята на един балкански град с многовековна история, точните хронологически граници са доста непрактично средство за рамкиране на изследването, лишаващо както учения, така и читателите на неговия труд от редица важни наблюдения и ценни сравнения и изводи. Поради тази причина Данчева не се е поколебала да се върне и по-назад до пърекселанс античната история на селището, както и да прекрачи началната граница на петнадесетото столетие, където намира достатъчно полезен материал за придаване на позавършен вид на анализа относно последните десетилетия от българската средновековна история на Пловдив и първите от превръщането му в османското Филибе.

Политическата история на Пловдив през средните векове е разгледана в три глави, покриващи съответно периодите IV–XI в. (от началото на Средновековието в

Югоизточна Европа до падането на България под византийска власт); XI–XII в. (периодът на византийското владичество в българските земи); и периодът на Късното българско средновековие (XIII–XIV в.). Това традиционно наглед разпределение на материала крие в себе си много важни акценти, свързани обикновено с политическата власт в града и региона през определени „тъмни“ периоди от историята на Европейския югоизток. От особено значение в този аспект е параграф 2 на глава първа (Градът от началото на VIII до началото на XI в.; с. 31–54). Тук Данчева подробно разглежда и обосновава „българските“ периоди в историята на Пловдив – категорично при управлението на хановете Маламир и Персиан; не така категорично при Симеон и Петър. Тук не мога да не отбележа, че според мен предпазливостта на авторката при анализа на писмените извори за управлението на споменатите български царе е преминала отвъд границите на разумното. Тезата, че Симеон бил завладян от идеята за напредване по посока преди всичко на Константинопол и на Югозападните Балкани (с. 37 и сл.), не е достатъчно основание да предполагаме, че Северна Тракия с Пловдив са могли да останат дълбоко навътре в българските земи като безметежен остров на византийското владичество. Не ми изглеждат достатъчно солидни и аргументите, че с договора от 927 г. земите на „Северна и Източна Тракия“ биха могли да станат разменна монета между Византия и България за признаване на останалите български териториални завоевания от времето на цар Симеон. Впрочем и самата авторка поставя този въпрос в риторичен план и повече като предмет на по-нататъшни разисквания.

Пак с оглед на българската власт в Пловдив важно значение има изложението в параграф 2 на трета глава (Кой владеел Пловдив през периода 1208–1230 г.?, с. 125–139). Тук доброто познаване на изворите и умението на авторката да анализира и съпоставя данните от тях отново се проявяват на познатото ни равнище, за да бъде поставен и решен един от най-малко известните и често пренебрегвани въпроси, свързани с българската средновековна история в земите на юг от Стара планина. Самото очертаване на проблема по този начин в заглавието на параграфа предполага положителното му решаване с оглед на българската кауза. Това в труда на Данчева обаче не става от позициите на безпардонния национализъм (като в съчиненията на известните гръцки изследователи на Пловдив К. М. Апостолидис и Т. Влахос), а на хладнокръвния рационализъм и строгото придържане към нормите на научноизследователската работа в полето на историята.

Внимание заслужават и приносите на Данчева към изясняване на редица подробности от последния период от историята на град Пловдив преди падането му под турска власт, както и в първите десетилетия на османското владичество (параграф 3 на трета глава: Съдбините на Пловдив от 1263 г. до средата на XV в., с. 143–190).

Лично за мен – няма да крия – по-голям интерес представляваше вторият дял на изследването, посветен на различни аспекти от „извънполитическото“ развитие на град Пловдив през средните векове. Още първата глава на този дял – Топографията на Пловдив (Филипопол) през IV–XIV век (с. 191–237), оправдава очакванията на непредубедения читател. Материалът тук е разпределен в три параграфа, следващи хронологическия порядък, а изложението се опира върху последните постижения на археологическата наука, подкрепени от множество детайли в писмените извори, съвестно събрани от изследователката. След запознаване с богатата „материална“ история на Пловдив през разглеждания период от време, аз останах с чувството, че едно тематично дисциплиниране на събраните данни и артефакти като че ли би дало

по-широки възможности за размах на читателското въображение. Все пак в тази част от книгата се говори за архитектурни ансамбли и важни обществени и лични пространства в рамките на населеното място, повечето от които днес са в развалини или въобще не са запазили вида си отпреди векове. В този ред на мисли в разглежданата глава биха могли да бъдат обособени параграфи, посветени на развитието на укрепителната система на селището, на улиците и площадите, на жилищните райони, на водоизточниците, на местата за публични прояви (храмове, стадион, амфитеатър), на некропола (или некрополите) и т.н. Пак във връзка с една такава организация на материала параграфът, посветен на християнските храмове в града (параграф 5 на пета глава – Християнските храмове в Пловдив през Средновековието, с. 377–420), би намерил подходящо място в главата (трета), посветена на топографията на населеното място. Това, разбира се, са само идеи и виждания на един страничен за изследването наблюдател, докато предложенията ни от авторката план на труда с нищо не намалява стойността на събрания и анализиран от нея материал.

Втората глава на втория дял на книгата разглежда мястото на Пловдив в административната система на Византия и България през периода IV–XIV в. Тук според мен Данчева е изчерпила всички налични изворови данни и в стройно изложение ни представя максимално пълна и доближаваща се до действителността картина на управленските системи на двете съседни, съперничещи си за властта над града и региона средновековни държави. Същото в общи линии може да се каже и за пъстрата етническа палитра и разнородна социална структура на пловдивското население през разглеждания период. На тези два изключително важни проблема Данчева е посветила съответно втора и трета глава от втория дял на своя труд. Така се полага добра основа за занимания с въпросите на стопанството и всекидневния живот на жителите на град Пловдив и неговите околности. Този въпрос обаче не е стоял на вниманието на авторката, а за съжаление той все по-рядко се поставя в изследванията по българска средновековна история. По този повод трябва да изразя известно несъгласие и с предговора към рецензираното издание, където проф. Иван Божилов отбелязва, че „за първи път ние имаме пред себе си цялостната история на Пловдив през Средновековието както от хронологическа гледна точка..., така и тематично". Ако неговото твърдение безусловно е вярно в първата си част, във втората уви не е така. Самият той е наясно с обективните трудности при разглеждането на градското всекидневие. Наясно е и Ани Данчева, която като никой друг познава задълбочено наличния (и в много отношения оскъден!) изворов материал. Все пак, според мен, опитът да се създаде някаква макар и бегла картина на всекидневието и икономическата активност на пловдивските граждани би си заслужавал усилието. Не може да се каже, че археологически материали за това съвсем липсват. Не са малко и описанията (па макар и на чужденци, преминаващи в различно време и при различни обстоятелства през града) на косвени свидетелства за труда, просперитета или недоимъка на местните жители. Паметници като многобройните храмове (езически, а после християнски), като форума и средновековните площади, като стадиона и амфитеатъра са красноречиви свидетелства за живота, който е кипял там. Но да не навлизаме в подробности по една тема, която като че ли не е предпочитана от нашето поколение изследователи на средновековното ни минало. Дали пък по-младите няма да ни направят свидетели на промяна и в тази насока?

Петата глава на втория дял на изследването на А. Данчева е посветена на религиозния живот в Пловдив от края на езическата епоха (III–IV в.) до падането на града

под властта на османските турци. Относителното изобилие на изворови материали и археологически находки по тази тема е позволило на изследователката да пресъздаде една по-пълна и подробна картина на църковното положение на града в рамките на Византийската и на Българската църква, да събере и подреди данните за неговите духовни архипастири (с много малки изключения). Важно място е отделено и на ересите, както и на мерките на християнската църква за тяхното париране (параграф 4: Ортодоксалното християнство и ересите във Филипопол (Пловдив) през IV–XIV в., с. 343–377). Въпреки многобройните и детайлни изследвания по тези въпроси Данчева е съумяла и в тази част на своя труд да открие и въведе в употреба нови или малко познати писмени извори, които след предварителен анализ и публикация в различни специализирани издания използва тук като ценно градиво за по-задоволително решаване на поставените изследователски задачи. Едно по-скрупульозно вглеждане в материята сигурно би открило и други дребни пропуски и несъвършенства, но на мен единствено ми направи впечатление отсъствието на видния историк на Църквата и специалист по Сардикийския (именно Сардикийски, а не Сердикийски!) събор Михаил Поснов сред авторитетите, използвани при анализа на това крупно събитие от духовния живот на Късната античност в средиземноморския свят. Може би трябва и тук да спомена, че за мен мястото на параграфа, посветен на християнските храмове на Пловдив, като че ли е в главата, разглеждаща топографията на населеното място (трета глава).

В последната, шеста глава на втория дял на книгата е разгледана пътната система на Тракия през Късната античност и Средновековието, за да се очертае мястото на Пловдив в нея и да бъдат описани важните пътища, минаващи през този град от дълбока древност, та до наши дни. Единствената ми забележка към авторката по отношение на тази част от нейното изследване е, че би могла да включи една схема на изучаваната пътна мрежа, подобна на хубавата карта, вмъкната преди с. 237, и онагледяваща крупните архитектурни паметници на древния и средновековния Пловдив на фона на част от днешната улична мрежа на града.

Най-накрая, не бива да остава без внимание и ценното приложение към книгата, озаглавено Имената на Пловдив през вековете (с. 434–457). Тук авторката се опира на многобройни специализирани изследвания, привлича максимален брой писмени, епиграфски, нумизматични и сигилографски паметници, справя се с редица лингвистични компендиуми и в крайна сметка изгражда една стройна картина на възникването и развитието на името на този български вечен град Пловдив. Използваният в тази част на изследването разноезичен писмен материал ме подсеща, че специална похвала авторката заслужава за огромните усилия за достоверното изписване на най-различни по-кратки или по-дълги текстове, имена и изрази на съответните древни езици. Това в преобладаващия брой случаи е направено успешно, а изключенията не са фрапиращи. Все пак, академичните издания би трябвало да бъдат еталон за прецизност във всяко едно отношение, за да могат да продължат да изпълняват ролята си на авторитетен източник на знания и мерило за висок научен стандарт. От само себе си се подразбира, че в това отношение критиката ми е насочена не само към авторката на публикувания труд, но и към редакторско-кореторското му обгрижване в единственото ни академично издателство. Същото може да се каже и по повод пълната липса на илюстративен материал, без който селищната история, та дори и на далеч по-незначителни градове, губи от своята привлекателност. А за богатството на изобразителната информация, с която може да се илюстрира многовековното развитие на Пловдив, е просто излишно да повдигаме въпрос.

И така, книгата на проф. Ани Данчева „Пловдив през Средновековието (IV–XIV в.)“ е факт. Факт твърде значим на фона на рехавата монографична активност на колегите медиевисти в България. Факт, който показва възможностите на българската наука и не на последно място – на академичната наука – в разработването на крупни теми от селищната история на България през средните векове. Скоро такова солидно изследване в това поприще не бе се появявало. От сигурни източници научаваме, че същата авторка е завършила неотдавна монографичното си проучване и на друг първостепенен български средновековен град – Сердика/Средец, нашата столица София. Дали ще трябва пак да чакаме девет години докато книгата се появи на белия свят? Бъдещето ще покаже...

Илия Г. Илиев

ИЛИЯ Г. ИЛИЕВ. ОХРИДСКИЯТ АРХИЕПИСКОП ДИМИТЪР ХОМАТИАН И БЪЛГАРИТЕ. С., Изд. „Анубис“, 2010. 335 с.

Монографията е естествен резултат от дългогодишните плодотворни научни дирения на Илия Илиев, свързани с историята на Охридската архиепископия и нейните бележити предстоятели. Ще припомня, че авторът защитава дисертация, посветена на живота и творчеството на Св. Климент Охридски, а така също е съставител на един том от поредицата Гръцки извори за българската история (ГИБИ), в който е дал нов превод и коментар на произведенията на Теофилакт Охридски, отнасящи се до българската история. Новото изследване поставя в центъра на вниманието дейността на друг забележителен предстоятел на Охридската архиепископия – Димитър Хоматиан. Известно е, че той е заемал този пост в преломни за Балканския полуостров времена, свързани с възстановяването и възхода на българската държава, унищожаването на Византийската империя от кръстоносците и възникналото съперничество между Епир и Никея в борбата им за прогонване на латинците от Константинопол. Проучването на Илия Илиев стъпва върху солидна научна основа, създадена от изявени учени като Марин Дринов, Петър Ников, Васил Златарски, Иван Снегаров, Димитър Ангелов и др., които в своите трудове засягат въпроси, свързани с живота и дейността на Димитър Хоматиан и анализират редица документи от съхранените актове на Охридската архиепископия. Важно значение за подновяване на интереса към живота и дейността на Димитър Хоматиан изигра и появата на ново критично издание на документите от Охридската архиепископия от германския професор Гюнтер Принцинг под наслов „Понемата диафора“, което замени превърналото се в библиографска рядкост първо издание на тези документи, осъществено през 1891 г. от кардинал Ж. Питра.

Изложението на монографията е разделено на увод, три глави, заключение и приложения, които съдържат преводи на документи от Охридската архиепископия, както и превод на Краткото житие на Св. Климент от Димитър Хоматиан. Трудът е снабден и с библиографски справочник на използваните извори и литература.

Основната цел, която си поставя авторът, е да се извлекат и анализират писмените сведения за живота на българите в пределите на Охридската архиепископия от времето, когато тя е била управлявана от Димитър Хоматиан (1216–1236). Това е направено чрез интерпретацията на някои вече известни и включени в научно обръщение документи, както и чрез привличането на нови, останали досега извън полезрението на изследователите.

Илия Илиев е пристъпил към изследването си с ясното съзнание, че животът и делото на Димитър Хоматиан ще останат недостатъчно осветлени и разбрани, ако бъдат откъснати от историята и традициите на Охридската архиепископия, както и от книжовното наследство, оставено от нейните духовни водачи в миналото. Именно на тези въпроси е посветена първата глава от книгата. В нея се проследяват проблемите, свързани с възникването на Охридската архиепископия и нейното място в политическия и духовния живот на Балканите до края на XII в. Илия Илиев справедливо отбелязва, че утвърдената до този момент от Иван Снегаров периодизация на историята на архиепископията е до известна степен формална и се поставя в зависимост от политическия фактор, а именно – в чии ръце се намира Охридския диоцез – български, византийски или сръбски. Позицията, която отстоява авторът, и то съвсем последователно в целия си труд, е че в земите на Охридската архиепископия преобладаващото население е от български произход и това си остава един от водещите фактори в поведението на всички нейни духовни предстоятели, независимо от промените в политическата власт. Здравата връзка на Охридската архиепископия с българите и българските културни традиции авторът доказва и чрез анализа на книжовното наследство на архиепископията до началото на XIII в. Убедително звучат изводите на автора, че това наследство утвърждава делото на светите братя Кирил и Методий и, което е особено важно, допринася то да бъде свързано преди всичко с българите и с техния културен възход. Това книжовно наследство същевременно утвърждава и идеята на старинността на Охридската архиепископия и нейното право да бъде независима от Константинополската патриаршия.

Друга важна идея, която Илия Илиев проследява в това книжовно наследство, е, че престижът на Охридската архиепископия в православния свят се дължи до голяма степен на ученика на светите братя и първостроител на българската християнска църква Климент Охридски. В първата глава авторът взема отношение и към един дискусионен въпрос, който занимава вече няколко поколения историци, а именно – може ли да се говори за съзнателна асимилация от страна на византийските императори по отношение на българите в рамките на Византийската империя през XI–XII в., и доколко предстоятелите на Охридската архиепископия служат като инструмент на такава политика. Илия Илиев застъпва становището, че подобно твърдение няма достатъчно основания. Напротив, той е на мнение, че охридските върховни предстоятели, макар и гърци, са работели в защита на интересите на своето паство и са полагали усилия да смекчават неизбежните противоречия, които са възниквали между централната власт и покореното българско население. За пример се дава и поведението на самия Теофилакт Охридски, който по традиция минава за българофоб, ако се съди по писмата му. Известно е обаче, че архиепископът е полагал усилия да смекчи данъчните тежести, които централната власт налагала на българите в поверения му диоцез, а освен това съзнателно популяризирал чрез своите произведения живота и делото на славни личности от миналото на българите като княз Борис-Михаил и особено Климент Охридски. Като доказателство за добронамерeността на

Теофилакт към българите се посочва и един израз от неговото житие за Св. Климент, където според Илия Илиев архиепископът е стигнал до там да се идентифицира с българите. Изразът гласи: „Климент е предал на нас, българите, всичко което се отнася до църквата, и с което се прославя името на Бога". Според мен в случая едва ли може да се говори за съзнателна идентификация на Теофилакт с българите, които той поначало считал за невежи и варвари, а по-скоро въпросният израз е доказателство, че за написването на житието е използван вероятно първообраз – дело на български книжовник. Моето лично мнение по повдигнатия дискусионен въпрос е, че ако не може да се говори за провеждането на съзнателна асимилация от страна на византийските светски и духовни власти към българите, ще бъде грешка ако техните отношения за периода XI–XII в. се представят в безоблачна светлина. Има достатъчно доказателства за това, че през този период българите остават враждебни на чуждата власт и усилията на отделни византийски управници да тушират съществуващите противоречия не винаги са давали желания резултат.

Втората глава на монографията е посветена на живота и творчеството на Димитър Хоматиан Подробно са проследени въпроси, свързани с неговото родно място. Отделено е и място на проблема за името Хоматиан и се коментират основанията на проф. Принцинг да се приеме по-точната форма Хоматин. Запазените извори показват, че Димитър Хоматиан е получил високо образование в Константинопол, навлязъл е дълбоко в тайните на риториката, изучавал е задълбочено византийското канонично и гражданско право. Илия Илиев обръща особено внимание на историческата обстановка, в която се оформя личността на Димитър Хоматиан. Това е преломно време, свързано с упадъка на Византия, нейното унищожаване от латините, възстановяването на Второто българско царство и борбата за византийското наследство между Никея и Епир. Авторът подчертава, че тези неспокойни времена са изисквали проявата на изключителни качества от страна на Димитър Хоматиан да защити интересите и независимостта на Охридската архиепископия, да отхвърли претенциите на Никейската патриаршия и да заеме най-правилната позиция по отношение политиката на българските царе Калоян и Иван Асен II. Очертан е образът на един духовен предстоятел, който по качества и ерудиция в много отношения надминавал своите предшественици и полагал неимоверни усилия да съхрани авторитета и тежестта на Охридската архиепископия. Димитър Хоматиан се намесил смело в сложните политически игри между балканските държави, възползвал се умело от моментната политическа конюнктура и дал първоначално изцяло подкрепата си на Епирското деспотство. В тази връзка той предприел редица стъпки, чиято каноничност и законност с право били оспорени от неговите опоненти и противници, но като цяло всичко това направил в името на авторитета на институцията, която оглавявал. Интересни по този повод са направените от Илия Илиев наблюдения, че част от светския и духовния елит в земите на Охридската архиепископия, когато тя е в рамките на Епирската държава, е бил от български произход. В тази връзка бих припомнил думите на византийския писател Георги Акрополит, че епирският деспот Теодор Комнин не познавал добре ромейските закони и въвел в управляваното от него деспотство нещо „варварско" или по-скоро „българско". В тази характеристика можем, от една страна, да съзрем утвърдената отдавна представа у византийците, която споделя между другото и Димитър Хоматиан, че българите често действат против установените правила и закони, но, от друга – думите на Акрополит може би означават, че Теодор Комнин е решил да се съобрази в своите действия и с характерните за бълга-

рите традиции, тъй като те са представлявали значителна част от подвластното му население.

Илия Илиев поставя и въпроса за поведението на архиепископа след унищожаването на неговия главен политически крепител – Епирското деспотство, от Иван Асен II. В тази връзка са разгледани редица моменти от църковната политика на българския цар, подложени са на анализ няколко важни документа, между които е и т.нар. Атоно-ватопедско сказание. Направено е убедителното заключение, че във възникналата сложна обстановка след битката при Клокотница Хоматиан е успял да запази добри отношенията с българската държава и да съхрани целостта на Охридската архиепископия. Заслужава внимание и направеното от Илия Илиев допускане, че не е изключено в стремежа си да извоюва патриаршески статут за Търновската архиепископия Иван Асен II да е проявил готовност за преговори и с охридския архиепископ, за да направи по-отстъпчив неговия основен опонент – никейския патриарх, и така да ускори взетото на събора в Лампсак решение.

В последния параграф на глава втора се систематизира и обобщено се характеризира книжовното наследство на Димитър Хоматиан. Подчертава се, че фундаментално значение за българската история имат преди всичко неговото Кратко житие, посветено на Св. Климент Охридски и сборникът от документи на Охридската архиепископия, създаден вероятно преди края на XIV в. и включващ около 150 документа от различно естество (писма, съдебни решения, тълкувания на различни правни казуси и т.н.).

Именно на това книжовно наследство и важността му с оглед историята на българите е посветена третата глава на монографията, която съдържа и основните приноси на изследването. В какво се състоят тези приноси. На първо място, дадена е прецизна класификация на различните видове документи според техния характер, функции и специфично съдържание. За по-голяма прегледност извършената типологизация на документите, имащи пряко отношение към нашата история, е представена в табличен вид, който включва заглавието на документа, неговия тип и авторство. Изводът, който се прави от извършената типологизация, е, че редица от актовете на Охридската архиепископия са съставяни от самия Димитър Хоматиан, що се отнася до отговори на въпроси на високопоставени светски и духовни лица по повод на различни правни казуси. Не са изключение и случаите, когато архиепископът лично е формулирал крайни решения по отделни заплетени съдебни дела.

Специално внимание заслужават разсъжденията на Илия Илиев относно Краткото житие на Климент Охридски и неговата стойност като исторически извор. С убедителни доводи се отхвърлят твърденията на някои изследвачи, че Димитър Хоматиан не е автор на това житие. Илия Илиев прави интересни паралели с Пространното житие на Теофилакт Охридски, като открива както различия, така и несъмнени сходства главно в прокараните внушения за светостта и величието на делото на Климент Охридски, и за изключителното място, което заема Охридската архиепископия в православния свят. Подобаващо място е отделено и на някои очевидни неточности и анахронизми, които се срещат в житието. Сред тях бие на очи твърдението, че според Хоматиан Климент е бил ръкоположен за епископ от княз Борис Михаил, а не от сина му цар Симеон, както е в действителност. Тук съм склонен да се съглася с Илия Илиев, че не става дума за недостатъчна информираност от страна на Димитър Хоматиан, както допуска акад. Емил Георгиев, а по-скоро за съзнателна подмяна на имената, главно поради лошата слава и образа, които е оставил цар Симеон в съзна-

нието на византийците с многобройните си войни и претенции към Константинополския трон. Към това бих добавил, че не е изключено Хоматиан да е посочил Михаил като лицето, на което Климент дължи епископския си сан и поради факта, че князът е първият, който му оказва радушен прием в българските предели, а освен всичко друго, по-късно именно Борис-Михаил е признат за светец и от Константинополската църква.

В третата глава е отделено и подобаващо място на въпроса за етническия състав на населението в земите на Охридската архиепископия. Авторът е подходил към решаването на този проблем с необходимата предпазливост и с ясното съзнание, че запазените документи, главно законодателни актове, не са в състояние винаги да ни ориентират за народностната принадлежност на споменатите в тях лица. Главният признак, по който, според Илия Илиев, може да се регистрира българското присъствие в диоцеза на Охридската архиепископия, са лични и топонимични имена с доказан български произход. Съзнателно са изключени имена, които имат библейски или гръцки произход, макар че съвсем в реда на нещата е било и българите да са приемали такива имена като Георги, Петър, Иван и т.н. От направения преглед става ясно, че значителна част от споменатите в актовете на Архиепископията имена са български, което се отнася с пълна сила и за някои от посочените топоними. Казано накратко, анализираните документи от Илия Илиев са едно неопровержимо доказателство, че през XIII в. земите на Охридската архиепископия, макар и често да сменяли своите политически господари, били обитавани преобладаващо от българи, потомци на формиралата се през IX и X в. българска народност. Това се признава от самия Димитър Хоматиан, който в едно свое писмо констатира, че се е „оварварил", тъй като живеел дълго време сред българите. Анализът на документите води Илия Илиев и до убедителния извод, че охридският архиепископ в своята законодателна дейност не е проявявал предубеждения на етническа основа, а винаги се е стремял да отсъди максимално справедливо и според закона, независимо дали пред себе си е имал гърци, българи, власи или хора от друг етнически произход. Този извод на автора идва в подкрепа на прокараната в цялата монография идея, че като духовни пастири редица охридски архиепископи са се ръководели единствено и само от интересите на оглавяваната от тях институция и са се стремели да имат еднакво отношение към всички свои пасоми, независимо от народностната им принадлежност.

Дългото пребиваване на Димитър Хоматиан сред българите не само го е направило търпелив и толерантен към тях, но е засилило и неговия интерес към обичаите и празниците им. На тази тема е посветен последният параграф от трета глава, в която се анализират извънредно интересни сведения за нравите, манталитета и всекидневието на македонските българи. Най-често сведенията за тях се дават в контекста на решаването на определен съдебен казус, когато се разкриват конкретните обстоятелства, при които е възникнал даден спор или е извършено престъпление. Особено любопитни са например сведенията, отнасящи се до брачния живот на средновековните българи, на които, както се вижда, независимо от господстващия християнски морал, не са били чужди нито изневярата, нито прелюбодеянието, нито внезапно пламналите силни чувства, които са могли да доведат и до престъпление. Приведените данни са извънредно важни не само за историци, но и за етнолози, като се има предвид, че поначало писмените сведения за обичаите и ежедневието на българите през средновековната епоха са много оскъдни. Актовете на архиепископията са от важно значение и за изучаването на средновековното право на Балканите, и осо-

бено за това как писаните закони са се интерпретирали и прилагали в практиката. Изобщо, Илия Илиев е включил в обръщение и задълбочено е анализирал неизползван до този момент изворов материал, което може да се оцени като едно от основните достойнства на изследването. Това проличава добре и от приложението в края на монографията, което съдържа прецизни преводи на най-важните документи от Понемата диафора, имащи пряко отношение към българската история. В заключение искам още веднъж да подчертая, че със своите оригинали приноси монографията представлява един несъмнен успех за нейния автор. Тя е поредното доказателство, че правдива и разностранна картина на българското и балканското е възможно да се създаде само ако се стъпи на една солидна изворова база.

Петър Ангелов

ХРОНОЛОГИЧЕСКО ОПИСАНИЕ НА ПО-ВАЖНИТЕ И ЗАБЕЛЕЖИТЕЛНИ СЪБИТИЯ В ГРАД СТАРА ЗАГОРА В ЧЕРКОВНО, УЧИЛИЩНО И ОБЩОНАРОДНО ОТНОШЕНИЕ В XIX В. ОТ ХАДЖИ ГОСПОДИН СЛАВОВ.

Ред. Г. Вълчев. Съст. В. Койчева, Н. Ганева. Стара Загора, ИК „Кота“, 2008, 291 с.

Благодарение на професионалните усилия на доц. д-р Георги Вълчев, Величка Койчева и Невенка Ганева, под това дълго заглавие на книжния пазар се появиха спомените на един виден старозагорски общественик, които ни връщат във времето на далечното Българско възраждане. „Увлекателни“, „злободневни“, „интригуващи“, „премерени“, „откровени“, „вълнуващи“ – това са само част от прилагателните, които могат да се поставят пред мемоарите на хаджи Господин Славов, които, макар и писани след Освобождението, далеч не дават идеалистическа окраска на отминалата епоха. Пристрастията – естествено, че ги има и тук, защото самият автор е виден представител на по-младата, образована и богата търговска прослойка, която израства със самочувствието, че може да насочва съдбините български, и то все в правилната посока. Преживял турските кланета по време на войната и дочакал Освобождението, на преклонна възраст, когато започва да пише спомените си, хаджи Господин не изневерява на възгледите си. Дори тогава той не се пригажда към нагласите на времето, не заема никаква героична поза и често пише за своите съвременници, включително и за себе си, с инициали. Със силна вътрешна убеденост, като човек премислил световните дела издълбоко, още в началото на труда си Господин Славов декларира своето дълбоко убеждение, че с просвета и образование може да се съзижда повече, отколкото с пушки и ятагани.

Удивително е как един 75-годишен старец, чиято лична архива е изгоряла по време на турските кланета в Стара Загора през 1877 г., е в състояние да възпроизведе с такава поразителна точност дати и събития свързани не само с родния му град. Не са ясни и мотивите за неговото начинание, защото в текста той почти избягва да пише самоцелно за себе си, поради което биографичните данни за рода и семейството му са изключително оскъдни. Навярно е бил огорчен от хвърлените срещу него

обвинения от Захари Стоянов в предателство по време на Старозагорското въстание, но дори да е изпитвал нужда да изчисти името си, никъде в разказа му не долавяме нотка на обвинения или отмъщение. Може само да се съжалява, че спомените свършват с освобождението на града, защото като пръв кмет на Стара Загора Господин Славов без съмнение е имал какво да разкаже и за тази не по-малко драматична епоха на преход.

Впечатляващ е тематичният обхват на „Хронологическото описание", защото маркерът, който следва мемоаристът е само един – реалният живот в града. Затова в разказа има всичко – дребни случки и скандали, квартални и градски разпри, борби за личностно доминиране и егоцентризъм, ходатайства и финансови злоупотреби, доносничество и подлизурство, раболепие пред властимащите и страх – страх от всичко – от турските зулуми, от икономически срив, от непосилни данъци и тирания, от доноси и клевети, от удари в гръб, от несигурност и дори от поета обществена отговорност.

Ако търсим все пак акценти, те са преди всичко в борбата срещу гъркоманията, съграждане основите на светското образование, прогонване на гръцкото духовенство, подкрепа на църковнонационалното движение. Революционните борби не са експонирани на преден план, защото хаджи Господин Славов не е участник в тях и макар да става гарант при освобождаването на някои арестувани въстаници, прави това от човеколюбие и християнско милосърдие, а не защото споделя методите и средствата на революционерите. В неговата ценностна система животът е висше благо, честта е личен избор, достолепието е вътрешна нагласа, себеуважението – тежко бреме, а работата „в полза роду" е неотменимо задължение на всеки добър „*чиляк*" и „*природен*" българин. В този смисъл мемоаристът е истински продукт на своята епоха, в която думата „*българщина*" включва всичко – и родолюбието, и патриотизма, и братолюбието, и човещината, и жертвоготовността, и комшолука, и отговорността за всекиго, а не само за своята челяд. Затова много често в текста срещаме описания на сцени, в които по-видните старозагорци по време на „*отмора*" от преките им ежедневни ангажименти се събират „*да промишляват*" за градските и общинските въпроси. Грижата за сираците и бедните, за образованието и храмовете, за благоустройството и модернизацията на града за тях не е работа, а дълг и отговорност. Това са избледнели черти в българската народопсихология, които в днешните времена на блудкав меркантилизъм и войнствен прагматизъм е полезно да бъдат припомняни.

Независимо от вече натрупаната с годините обилна документация и множество изследвания за Възраждането, трудът на Господин Славов дава едно интересно усещане за влизане в епохата. Това се дължи на неговия подход при коментара на важни международни или вътрешни събития, при който мемоаристът споделя нагласите на населението при съпреживяване и възприемане на дадена новост. Така експлоатирани вече в литераурата теми като тези за благосъстоянието на еснафа, борбите между „*стари*" и „*млади*", реформените актове на Танзимата, икономическото положение на раята, протестантската и католическа пропаганди сред православното население и други, добиват нов привкус. Резонансът сред обществото е някак неподправен, детайлите съживяват сухата документалистика, а статистическите данни, с които изобилства разказът, внасят елемент на доверие и доказателствена обосновка. По този начин регионалната визия допълва глобалната картина с нюанси, които трудно могат да се доловят в официалните източници.

Изданието на труда на Господин Славов е придружено с един оригинален и

изключително професионално написан предговор от Г. Вълчев, в който с вещина и тънка проникновеност редакторът е направил психологически портрет на автора. Тук са отбелязани пунктуално всички пропуски, погрешно изложени исторически факти, предимства и недостатъци на ръкописа. Отделно съставителите са написали кратка статия, която допълва онова, което липсва в спомените – биографичните данни за мемоариста и съдбата на оригинала. И двата текста са написани безпристрастно и балансирано, затова е препоръчително да бъдат прочетени именно там, където са поставени – преди самия текст, тъй като полезността им е безспорна.

Каквито и недостатъци да има „Хронологическото описание", то си остава жив и увлекателен разказ за възрожденската ни епоха, откреднат прозорец към живота в Ески Заара през погледа на един виден обществен деец и будител. Колкото до обективизма, за който професионалните историци задължително и винаги се тревожат, няма да сме далеч от истината ако кажем, че той не е нищо друго, освен пресечната точка на множество субективни мнения. Колкото повече, толкова по-добре...

Лизбет Любенова

ДОКУМЕНТИ ОТ АРХИВА НА ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА РУСКАТА ИМПЕРИЯ ЗА ДЕЙНОСТТА НА ГЕНЕРАЛНОТО КОНСУЛСТВО НА РУСИЯ В РУСЕ (1865–1877 Г.). Издирил, подготвил, съставил и бележки Иво Жейнов. Русе, 2009, 270 с.

Сборникът с документи от Архива на външната политика на Руската империя, чиито съставител е Иво Жейнов, обединява тематично извори със сведения за дейността на генералното консулство на Русия в град Русе през Възраждането (1865–1877). Налице е ценен труд, който осигурява на съвременните и бъдещите поколения историци така нужното им градиво за изучаване на своята и чуждестранната история. Той е особено полезен поради факта, че издирените, разчетени и публикувани документи са от чуждо архивохранилище. Така сборникът с документи дава в ръцете на изследователите важни първостепенни свидетелства, с които не всеки учен има шанса да работи лично. Преобладаващият брой извори са от Архива на външната политика на Руската империя (АВПРИ). Вместени са и няколко документа, които се съхраняват в ЦДА. С подбора и обнародването на предимно руски документи книгата представлява сполучливо продължение и допълнение на сборниците с документи от руски архиви в поредицата „Русия и българското националноосвободително движение 1856/1876. Документи и материали" (Т. I–III. С., 1987–2002), при които се търси обхващане на документални източници с по-широк спектър от информации за българското освободително дело след Кримската война (1853–1856). Тук акцентът е поставен върху дейността на руското консулство в един от важните градове за Османската империя – както заради близките му връзки с емигрантските българи, така и защото е главен град на Дунавския вилает.

Както отбелязва И. Жейнов в Увода към изданието, той с изненада открил, че в АВПРИ, където е работил лично, не е намерил обособен фонд на русенското консул-

ство, макар да имало такива на подчинени нему или дори на закрити консулства или вицеконсулства. Това му налага да се ориентира в морето от информация, като се насочи към фондове, по-малко използвани до момента. В същото време той прави справка за всеки доклад или донесение за предишни обнародвания в България. Голяма част от публикуваните източници са на руски език. Малка част от материалите са на френски език, но са издадени само в превод на български, направен от Еберхард Унджиян. Няколко документа са писани на български език.

Трябва да се посочи като много полезен описът на публикувани документи с информация за дейността на руското консулство в град Русе, изготвен от Веселина Антонова. Така приложението значително разширява изворовата база, като предлага на всеки интересуващ се готов списък от източници по тази тематика и значително го улеснява в неговите търсения.

В увода обаче се чувства липсата на един важен и нужен елемент – кратка предварителна справка за откриването на генералното руско консулство в Русе и за неговите титуляри през разглежданите години, макар само изброени, въпреки уговорката, че сред документите има и такива с биографични данни за консулите и за други служители в консулството, някои от които са българи. Интерес предизвикват източниците, които разкриват моменти от историята на самото консулство или на преплели с него своята лична съдба българи, както и на някои други руски консулства на територията на Османската империя. От тях могат да се посочат документи със сведения за: преместването на консулството от Търново в Русе (№ 5), консулствата в Северна България и реорганизацията на тяхната дейност след учредяване на Дунавския вилает (№ 6), пристигането на новите консули в Русе и първите изпълнени от тях задачи (№ 7, 9, 14, 72 и др.), закриването на вицеконсулството във Видин (№ 19), искане за откриване на вицеконсулство в Търново (№ 34), биографията на драгомана в русенското консулство Димитър Карамихайлов и друг негов служител от български произход Александър Елисицин (№ 3, 4, 10, 11, 20, 24, 55, 97 и др.) и пр. Поместени са няколко материала с биографичен характер, които касаят живота, имуществото, наследството и погребенията на двама от генералните консули в Русе. Сред тях са извори за здравословното състояние, смъртта и погребението на Александър Сученков през 1871 г. (№ 15, 16, 17, 18), както и на друг генерален консул Александър Мошнин – през 1876 г. (№ 44, 69, 70).

Българите са разчитали на руска помощ за снабдяване с книги, учебници, църковна утвар и камбани и това е отразено в няколко документа. Консулството е играело роля на своеобразен „разпределителен" пункт, като предавало молби с такива искания или изпращало получените пратки дори до някои по-далечни общини – Стара Загора, Габрово и др. Голяма част от това, което се е случвало в Русе и околията и можело да бъде от интерес за посланика в Цариград или за властите в Русия, е било предмет на донесение в консулските доклади. Има информации както за празнуване деня на братята Кирил и Методий през 1873 г., така и за големия пожар в града през 1870 г., за тежкото положение на българите под чуждата власт, за искането на русенци градът им да бъде превърнат в свободно пристанище, за убийства и помохамеданчвания, за търговията и земеделието в областта и региона и т. н.

Ценни са изворите със сведения за възлови моменти от българската възрожденска история. Част от тях могат да бъдат тематично обособени. Вниманието на руските дипломати предизвиква българо-гръцката църковна разпра. Руските консули предават сведения за различни моменти от нейния развой. Интересни са данните за брошурата на Аристарх бей, според която с църковния въпрос българите поста-

вят политически искания за самостоятелно княжество, подстрекавани от руския панславизъм, както и реакцията на Варненския митрополит Йоаким на тази брошура. В други доклади се споменава за схизмата, наложена от Вселенската патриаршия върху Българската Екзархия през 1872 г., за строеж на гръцка църква в Русе без разрешението на турското правителството и българското недоволство от този акт, за стълкновенията по този повод и за стремежа на властта да ги потуши. В няколко източника посланикът в Цариград Н. П. Игнатиев дава инструкции на консулите в Османската империя да се въздържат да вземат видимо участие и да оказват пристрастно съдействие на която и да е от двете враждуващи страни, като спазват по-рано възприетата линия на Русия по този въпрос (№ 28, 30, 33, 37, 39, 40, 42, 48 и др.)

Документите, които се отнасят до политически въпроси и българското националноосвободително движение, са многобройни и съответно най-богати на нови сведения за родната ни история. През 1875 г. избухват въстания в Босна и Херцеговина, които поставят началото на поредната Източна криза, сложно преплела международните интереси за съдбата на Османската империя и освободителните стремежи на балканските народи под османска власт. В такава обстановка българската революционна емиграция в Румъния вижда благоприятен момент за успеха на едно българско революционно надигане и подема инициатива за неговата подготовка. Неуспешният въстанически опит от лятото и есента на 1875 г. намира най-широко отражение в докладите на Иван Крилов – в този момент временно изпълняващ длъжността генерален консул в Русе. Има съобщения за изпратено оръжие от Букурещ до Русе през 1875 г., задържано в Гюргево от румънските власти след предупреждения от турски агенти. Иван Крилов предава получени сведения за революционни настроения сред българите през 1875 г., за емисари, които обхождали обширни български територии и наличието на голям брой единомишленици. За главен войвода бил назначен Панайот Хитов. Той дори отишъл в Сърбия, за да търси материална помощ. Крилов подчертава, че не може да гарантира за достоверността на тези информации. Много интересен е един доклад с биографични данни за Панайот Хитов, в който се изтъкват причините той да се посвети на революционна борба и се прави опит за характеристика на войводата (№ 63).

В публикуваните извори има информация за поведението на русенския митрополит Григорий, който убеждавал българите да бъдат мирни и верни на своето правителство. Според българите обаче той бил главен турски шпионин. Негативни са оценките и за х. Иванчо Пенчович, съобщава Крилов в своите донесения. Българското надигане през 1875 г. било в зависимост от другите балкански събития, сред които са решенията на Сръбската скупщина и Херцеговинското въстание. След неуспешния опит за въстание следват арести и репресии. В докладите на Крилов от 1875 г. могат да се намерят сведения за арестувани в Шумен, Търново, Русе, сред тях за Тома Кърджиев, Михаил Греков, Панайот Волов и др., както и за тяхното убеждение, че българите не са отчаяни, че цяла България чака само благоприятен момент, за да се повдигнат всички българи и пр.

Известията за подготовката и развоя на Априлското въстание са по-малобройни, въпреки че данни за арестувани и репресии не липсват. След въстанието Русия оказва помощ на пострадалите българи по различни пътища и канали. В сборника са публикувани няколко доклада във връзка с това. Ал. Елисицин е изпратен да достави на място помощите, като в същото време е натоварен да събере сведения за последствията от репресиите след въстанието. Той обикаля редица селища в Търновско и Габровско, където е посрещнат радушно от българите. Освен че раздава пари на

пострадалите, той изготвя описание за състоянието на посетените селища след въстанието, за убитите и нанесените поражения – в Ново село, Батошево, Кръвеник и др. Този изключително богат на сведения документ (№ 80) е изпратен от генералния консул в Русе Василий Кожевников на заместник-министъра на външните работи и управляващ Азиатския департамент Н. Гирс.

В сборника са поместени и няколко петиции от български общини, в които описват тежкото си положение след Априлското въстание и искат подобряване на своята участ и пълно освобождение. Част от докладите в тома отразяват подготовката на Русия за предстояща война с Османската империя.

Общият брой на документалните материали е 101, но тематичното им разнообразие е голямо. Тук е редно да се отбележи, че публикуваните извори надхвърлят хронологичния обхват, отбелязан в заглавието. Има няколко документа преди откриването на консулството през 1865 г., както и такива от 1878 и 1879 г. Явно възприетият хронологичен период (1865-1877) сочи годините само на съществуването и дейността на консулството през Възраждането, макар да не отразява твърде коректно съдържанието на сборника.

Към изданието могат да бъдат отправени и други бележки и препоръки. Спазени са установени от практиката археографски правила при публикация на документи. Всеки от тях има подробно заглавие и пореден номер, те са подредени хронологично по стар стил. Посочени са авторът и получателят на доклада или донесението. Исковите данни са пълни, но в тях не е отразено сведение за автентичността на документа. При някои случаи в заглавието е посочено, че то е копие, чернова, препис или резюме. Това би трябвало да означава, че документите, при които не е специално посочено, са оригинали. При публикувани преди извори това е указано с точно местонахождение на предишната публикация. За вида и особеностите на някои от документите има допълнителни сведения в бележки под линия. При историческите справки за личности или събития се забелязва известна неравномерност. Някъде те са много, на други места почти липсват. Някои от информациите са прекомерно изчерпателни, макар на места да са твърде разнопосочни и малко разхвърляни (вж. напр. бел. 68 на с. 44), за други явно сведенията са били недостатъчни, което е породило еднотипни описания за няколко личности (например на с. 17), има и някои фактологични грешки (Ал. М. Горчаков не е командващ армия по време на Кримската война, той е външен министър на Русия от 1856 г., а не от 1852 г., както е посочено на с. 20; през 1875 г. Н. Гирс е назначен за управляващ Азиатския департамент и заместник-министър на външните работи и др.). Понякога сведения за някоя личност са дадени след като вече тя е била споменавана в предишни документи. Номерата на коментарните бележки са от едно към безкрайност, но трябва да се посочи, че по-лесно се борави с отделна номерация за всеки документ. Както с основание отчита съставителят, липсата на именен и географски показалец е сериозен недостатък за такъв тип издание. Неприятни са техническите грешки – слято изписване на поредица от думи се среща по няколко пъти на страница, което създава затруднения при работата със сборника.

Като оставим настрани тези бележки, касаещи предимно оформлението на тома, трябва да припомним отново неговото съществено значение за историческата наука с привеждане в обръщение на ценен масив от документи за историята на руското генерално консулство в Русе през Възраждането.

Антоанета Кирилова

НАВЛИЗАНЕ В ИДЕЙНАТА ИСТОРИЯ НА МЕЖДУВОЕННИЯ ПЕРИОД

НИНА ДИМИТРОВА. ЧАСЪТ НА БЪЛГАРСКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ. БЪЛГАРСКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ В МЕЖДУВОЕННИЯ ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ. С., Парадигма, 2010. 205 с.

ИВАН ХРИСТОВ. КРЪГЪТ „СТРЕЛЕЦ“ И ИДЕЯТА ЗА РОДНОТО. С., „Карина – Мариана Тодорова“, 2009. 267 с.

Текстове, разглеждащи развитието на идеи и концепции от областта на историята на идеите обикновено не се радват на вниманието на историците, освен ако не се отнасят до личности и процеси от епохата на Възраждането. Същата съдба имат и публикациите на литератори, отнасящи се до теми, свързани със сферата на идеите. Съществуващото безразличие обаче не е полезно – нито за историческата наука, нито за направленията, към които принадлежат авторите на пренебрегваните текстове, лишени от възможността да узнаят становището на историка.

Разглежданите тук две книги са важни с оглед изясняването на интелектуалната, идейната и културна история на страната в периода от 20-те до средата на 40-те години на XX в. Те възстановяват картината на идейни търсения, позволяват да се получи пригледна представа за отношението към важни аспекти на тогавашния идеен и политически живот, поставят в центъра на вниманието няколко кръга въпроси като: за ролята на интелигенцията, нейните задачи, изискванията към нея; за характера на националната култура, наличието на оформени, ясно обособени и изразени представи за културното развитие; за дебата върху „родното“ и размислите за съотношението „родно–чуждо“, Изток–Запад, традиция и модерност, национално и интернационално, безплодно и жизнено; за визиите за бъдещото национално развитие – пътища, стъпки и мерки, които трябва да се изберат.

Двете работи са написани на основа на обикновено пренебрегван в историческите изследвания материал. Те се вписват в очертаната от Иван Еленков тенденция за интерпретиране на теми от историята на идеите/идейния живот[1].

Първата работа, на Нина Димитрова, разглежда един значителен и изпълващ определен, обособен исторически период проблем, а именно дебата за ролята и мястото на интелигенцията. Този дебат е от огромно значение както за идетифициране на различни схващания за значението и функциите на интелигенцията, така и за оформянето на обществена представа за нея. Той се вписва в интензивната обмяна на становища за основни фактори в българския публичен живот и за формирането на концепции за бъдещото развитие на страната. С оглед на това изследването е важно за реконструиране картината на идейното развитие на България между двете световни войни, време, силно политически натоварено и характерно с усилено разработване на различни идейни постановки и идеологически обяснения.

Втората работа – на Иван Христов – третира един, на пръв поглед частен проблем: за дебата на обединените в кръга „Стрелец“ дейци на изкуството (главно ли-

[1] *Еленков, И.* Родно и дясно. Принос към културната история на несбъднатия „десен проект“ в България от времето между двете световни войни. С., 1998. Вж. и съответната рецензия в: ИПр, 2000, № 3–4, 247–252.

тератори) за „родното“. Тясната на пръв поглед тема обаче допира до общата тенденция за осмисляне на въпроса за родното, изразена през 20-те и през 30-те години на века. При това участниците в кръга вземат, в контекста на конкретната тема, становища по проблеми на българското културно развитие, културна политика и бъдещо развитие, а така също и по въпроси, свързани с политическите тенденции, специфични за страната. Разгледана в такъв контекст работата е полезна за всеки изследовател, интересуващ се от начина на мислене по актуални за българските интелектуални среди въпроси, още повече, че „стрелците“ изразяват една съществена, далеч не маргинална и затворена само в рамките на техния кръг позиция.

* * *

Нина Димитрова уверено изгражда своето изложение. Тя показва много добро познаване както на литературата, свързана с темата, така и на самите източници, умело интерпретира. Изложението е добре структурирано. То започва с встъпителна глава „Няколко предварителни бележки“, в която се поставя акцент върху социокултурния контекст на дневния ред на обществото в разглеждания период. Първата глава – „Българската хуманитарна периодика от междувоенния период“, акцентира на различните издания, в които основно се интерпретира темата за интелигенцията. Следващите глави: „Що е интелигенция според българската интелигенция“, „Портрети и самопортрети“ и „Дилемите пред българската интелигенция“, засягат, освен фиксираните в заглавията акценти, преди всичко въпросите за прочит на темата за интелигенцията съобразно идейния и политическия хоризонт на епохата, както и за възприемането (и отношението) към чужди влияния и образци. Те съдържат многопланова картина на различните характеристики на интелигенцията, както и на отделните представи за нея. Сред основните приноси на книгата е открояването на изключително важен изследователски ракурс – за проучване на дихотомията представа и самопредстава. Последната глава, без феминистки патос, е посветена на „Женското присъствие“, т.е. на участието на жени интелектуалки в дебата и на отношението към жените интелектуалки. Тук е намерил място (една от находките на авторката) напълно забравеният спор между Александър Минчев и Мария Желязкова.

Текстът на Димитрова представя основни позиции на широк кръг различни по политическа нагласа, идейна ориентираност, лични предпочитания и поколенчески отлики автори. От книгата проличава, че темата за ролята на интелигенцията е важна за интелектуалния елит, че на интелигенцията се вменява водеща (ако не и ръководна) роля в обществено-политическото развитие, че тя е силно критикувана и обвинявана в пасивност, пренебрегване на обществения ѝ дълг и историческа ѝ мисия и пр., при това от лица, които принадлежат към нея (и имат самопредставата, че изразяват нейните позиции).

Друга страна от изследването, която заслужава внимание, е акцентирането (включването в обръщение) на текстове, съответно становища (в голямата си част пренебрегвани или частично познати на малцина специалисти), които дават синтезиран израз на популярни за междувоенния период схващания или представляват самостойни концепции – от Н. Агънски, М. Геновски, П. Джидров, Ат. Илиев, Ст. Йовев, А. Кантарджиев, Н. П. Николаев, Л. Цветаров. Бих искал да посоча и интелектуалната честност на авторката, която например отбелязва пристрастията на Фани Попова-Мутафова към някои типични за хитлеровия нов ред схващания, нещо, което преднамерено след 1989 г. се пропуска в повечето от интерпретациите върху делото на бележитата писателка.

Работата се отличава и с критичното използване на социологически и културложки изследователски текстове, както и исторически по характер проучвания. Най-съществената ѝ отлика, в сравнение с подобни проучвания е успешното „потапяне" във времето, пренасяне на интерпретацията от фактите към изводите, а не, както в преобладаващите случаи – тя да служи само за потвърждение на предварително избрана (и най-често съобразена с обществени нагласи или очаквания) теза. За общото отлично впечатление от работата допринася и ясния изказ, овладяната фраза, логичната подредба на отделните смислови единици.

Това, което бих отправил като препоръка (и което отсъства от работата) е допълнително фиксиране върху някои текстове и интерпретационни полета. От първите бих посочил работи на литератори като Симеон Андреев, Петко Росен, Георги Томалевски, от вторите – масиви на автори, идейно свързани с БЗНС, както и например за цялостната представа (дори на моменти само контекстуално изразена) за интелигенцията, която предлагат издания като „Отец Паисий", и „Завети". Струва ми се също, че заслужава внимание и въпросът за динамиката на представите (респективно за характера на обговарянето на темата) във времето.

* * *

Първото впечатление от работата на Иван Христов е, че той свежда темата за родното към сферите на литературната история и към митологическата проблематика, с което изоставя възможността тя да се интерпретира в по-широк контекст, например на разглеждане на „родното" и в други плоскости (на дебата при изобразителните изкуства, от обществено-политически позиции и пр.). Неговата изходна позиция може да се изведе като следствие от факта, че „Стрелец" е интелектуален кръг предимно на литератори.

Не бива да се забравя обаче, че идеите на кръга се създават в обществен контекст, че са плод на различни влияния и въздействия, включително идейно-политически, както и такива, породени от наблюдения, преживявания в чужбина (например от Германия: К. Гълъбов, Ч. Мутафов и пр.).

Независимо от литературо-центризма на автора, темата фактически не само допира, но и влиза в пряка връзка с мегатемата за българското културно развитие и за динамиката на идеите през 20-те години. Това определя значението на разглежданата работа като принос в изясняването на един аспект от идейната/културната история на страната.

Христов започва изследването си с митологичния ракурс, което ме кара да смятам, че той поставя корените на проблематиката при корените на мита, което естествено го довежда до аргументации, опиращи се на Мелетински. Това поредно вече за българското литературознание акцентиране върху митологическата проблематика е изключително важно, защото допринася за оформяне на определена типологическа представа у българската хуманитаристика, според която митовият аспект е пълноправен изследователски обект и тогава, когато се излиза извън тематичните рамки на фолклора.

Изложението е обособено в пет глави с добре изведени като отделни параграфи акценти. Първата глава – „Въведение в проблема за родното", откроява два основни аспекта от тематиката (които са съответно и основни елементи от схемата на автора, в която той разполага въпроса за „родното") – за релациите митология, фолклор и „родно" и за „родното" и националната идентичност. Във втората глава се разглеж-

да осмислянето на традицията, което кръгът „Стрелец“ прави. С оглед националната идейна история и за реконструиране на основни идейни и идеологически постановки от периода между двете световни войни тук с най-голямо значение е параграфът, който представя отношението на „стрелците“ към Българското възраждане (с. 104–117). Параграфът е от значение и с оглед изясняване политическото митологизиране на темата за Възраждането, както и използването ѝ за политическо легитимиране в периода на 30-те години и преди всичко от безпартийния авторитарен режим от май 1934 г. насетне.

Със сходно значение е и глава трета, в която са разгледани основните „параметри на родното“ според представителите на „Стрелец“ като дихотомните двойки: Изток–Запад, град–село, бъдеще–минало и пр. Пак там е маркирана и рецепцията на Шпенглер от литературния кръг.

Следващата (четвърта) глава отразява опит да се открои мястото на кръга в художествения и културния контекст на 20-те години. Това е направено чрез отделни, добре подбрани примери като отношението към Н. Лилиев и към символизма, както и към Елисавета Багряна и Никола Фурнаджиев. Постигнатото е обаче съвсем скромно, тъй като културният контекст е само маркиран, а и, по всичко личи, не е материята, овладяна от автора.

Сходна оценка може да се даде и за заключителната пета глава – „Приносът на стрелците в осмислянето на проблема за родното“, където акцентите (във вид на четири параграфа) са много прегледно и логически правилно изведени (какво съдържание в понятието „родно“ влагат „стрелците“ , с какво го равнопоставят и в какви визии го полагат). Ограничаването на явлението само в рамките на литературни прояви и анализа до литературоведски интерпретации съответно ограничава силно значението на изводите. Същевременно, ред положения от изследването пораждат несъгласие, стремеж за прецизиране или предоставят възможност да бъдат отнесени и към други подобни феномени. Такава позволяваща самостоятелно осмисляне постановка е дефинирането от Христов на мисията на кръга „Стрелец“ като „*постигането на една умерена визия за родното, която може да уравновеси сблъсъка на противостоящите си екстремно-екстатични мирогледи*“ (с. 108, подчертаното в оригинала). Без съмнение, и при “Стрелец“, и при други интелектуални общности не само в 20-те, но и през 30-те години визията за родното е нюансирана и балансирана. От друга страна, доколкото дебата за „родното“ има и актуален обществено-политически нюанс, остава да се гадае за какви „екскремно-екстатични мирогледи“ става дума.

Че проблемът за родното, дори на страниците на „Стрелец“, който в интерпретацията на Христов изглежда сякаш е езотеричен литераторски кръг, е не толкова литературен, не толкова дебат на „посветени“, а преди всичко – обществен, има достатъчно изявени доказателства, за да се налага да се аргументира такава теза (само един пример: участието на Ч. Мутафов в „Българска орда“).

За работата на Христов трябва да се отбележи подчертаната нагласа да съотнася към родната ситуация (като пример) теоретични конструкции и обобщения на чужди изследователи като Е. Мелетински, М. Илиаде, Пол Зюмтор и Антъни Смит. Изследването е придружено от именен показалец – речник, по същество много добър, макар и на моменти неравностойно представящ отделни лица, биографичен индекс.

Работата на Христов, макар че се движи повече в полето на литературоведски ракурси и интерпретации, има определено значение за разбирането не само на деба-

та за родното, но и на процесите на формиране на междувоенната редакция на националната идентичност, на представата за национално културно наследство и актуална национална култура, както и за водещата аргументация при определяне представите за бъдещо развитие („визии за родното“).

Като препоръка бих посочил възможността да се проследят по-обстойно следите на българското шпенглерианство, както и да се направят сравнения с някои паралелни във времето тези за „родното“. Работата само би спечелила, ако се съотнесат разбиранията на „стрелците“ към критиките, които им упражнява Вл. Василев.

Лично за мен в книгата отсъства аргументирането защо родното е толкова актуално, подценени са измеренията му в рамките на други, почти паралелни с проявата на „стрелците“ изложения, включително – спадащи не към литературните/литераторските, а към обществено-политическите среди. За илюстрация на последното ще приведа напосоки случайно избран цитат от множеството възможни:

„Идем да посочим мисионерската роля на България в света. [В тази роля България е] Вратата, през която ще нахлуят нови, свежи културни вълни от **Изтока**, за да заместят културата на разлагащия се и залязващ **Запад**.“ (подчертаното в оригинала)[2].

Основен недостатък на работата е словесно неовладяното изложение, при което основните елементи на дебатите и като цяло – на интерпретираните тенденции се размиват. При това текстът се чете трудно, не „грабва“. Преекспонирани според мен са „митологическата линия“, паралелът между възгледите на Пенчо Славейков и „стрелците“. Също преекспонирани са анотациите-цитати (от колеги, рецензенти!?) на гърба на задната корица, един от които обявява изследването за „интердисциплинарен синтез между фолклористика и философия, културна антропология, социология“. Работата има своите достойнства и приноси, за да е нужно подобно рекламно послание.

* * *

Двете работи открояват силната обвързаност между литература/есеистика и дебат за националната идентичност. Показват многообразието на подходи към темата за родното сред българската интелигенция. Същевременно те са добър пример, че към силно емоционално натоварени теми може да се подходи извън концепциите за „национална гордост“, „изконни ценности“, „съзидателен патос“ и пр., а да се направят на моменти дори стерилни от оценки изследвания.

Разгледаните книги, струва ми се, независимо от критиките ми към работата на Христов, са две важни, с оглед разбирането на идейните тенденции и интелектуалния климат на междувоенната епоха, изследвания. Тяхното значение за опознаване на светогледните специфики на изключително динамичните за българското развитие в XX в. години е вън от съмнение. Специално за историческата колегия те дават възможност да се види един нов, при Христов дори напълно страничен подход и поглед. Във всички случаи – това са разработки, които поставят нови въпроси и нови предизвикателства пред изследователите.

Николай Поппетров

---

[2] Ний идем. – Единство, I, № 1, 25.10.33. Същото и в: Социално наляво, национализмът – напред. [Антология] С., 2009, 643—644.

MARKUS WIEN. MARKT UND MODERNISIERUNG. DEUTSCH-BULGARISCHE WIRTSCHAFTSBEZIEHUNGEN 1918–1944 IN IHREN KONZEPTUELLEN GRUNDLAGEN (*МАРКУС ВИЙН.* ПАЗАР И МОДЕРНИЗАЦИЯ. ГЕРМАНО-БЪЛГАРСКИТЕ СТОПАНСКИ ВРЪЗКИ 1918–1944 В ТЕХНИТЕ КОНЦЕПТУАЛНИ ОСНОВИ). Muenchen, R. Oldenbourg Verlag, 2007. 356 S. (=Suedosteuropaeische Arbeiten, No. 128)

Работата на Маркус Вийн е посветена на германско-българските икономически връзки между 1918 и 1944 г., интерпретирани фактологически чрез дейността/активността на създадената в 1925 г. във Виена институция Mitteleuropaische Wirtschaftstag [Средноевропейска стопанска конференция] – (MWT). Тази призма му служи да представи обобщена картина на германо-българските икономически връзки, анализирани с оглед германската роля в българската стопанска модернизация. Темпоралният обхват на изследването е разположен в широките рамки на времето от 1918 до 1944 г., като основната тежест пада върху периода на 30-те и началото на 40-те години. Работата откроява германските инициативи, интерес, планове за участие в българския стопански живот.

Избраната тема е крайно неравномерно и превратно тълкувана от българска страна. Тя е силно политизирана от комунистическата историография (тезата за ограбването на българското стопанство от хитлеристка Германия) и като цяло е пренебрегвана в следващия период. В този смисъл авторът запълва определена празнина. Той поставя акценти върху основни компоненти на германското участие в българската икономика като MWT, дейността на смесени предприятия като „Гранитоид“, на представителства на концерни като „Сименс“, както и на осъществяване на различни дългосрочни проекти. Вторият приносен момент е въвеждането на фактора *модернизация* като един от белезите, характеризиращи резултатите от стопанските взаимоотношения.

Работата е изградена върху добра изворова основа – непубликувани (ЦДА – София, Федерален архив – Берлин, архива на концерна „Сименс“ – Мюнхен) и публикувани източници на български и немски език.

Изложението е структурирано в 5 глави (номерирани с арабски индекси от 2 до 6) и съответните въведение, обобщение, заключение, резюме на английски език, списък на съкращенията, на ползваните източници и литература, предметен указател.

Първата глава има въвеждащ характер. В нея се разглежда българското стопанство от гледна точка на потенциала, с който участва в световната стопанска система, както и тенденциите в страната към стопанска модернизация преди и след Първата световна война. Втората глава поставя акцент върху разбирането за Средна Европа като стопанско пространство и представя формацията MWT , която се интерпретира като концептуална основа на германската политика към Европейския югоизток и съответно като агент на германската стопанска политика към региона. Следващата глава разглежда развитието на българското стопанство под знака на икономическата криза от началото на 30-те години и преди всичко оформянето на мнения, оценки и концепции за развитие на селското стопанство, индустрията и външнотърговските отношения. Предпоследната, най-голяма по обем глава (125 страници), анализира основните германски партньори на българската икономика и техните стратегии в България. Тук акцентът пада върху представите, проектите и дейността на MWT спря-

мо България, както и на германските фирми в страната. Последната (с индекс 6) глава поставя риторичния въпрос: стопански сателит на Третия райх ли е България.

Прегледът на съдържанието показва, че значителна част от изложението служи като преглед на общото състояние на българското стопанство в условията на следвоенната, санкционирана от мирните договори ситуация. Очертани са основни характеристики на следвоенната българска икономика, както и спецификите на германското финансово и стопанско положение, определящи мотивите на Берлин за икономически прояви в Югоизтока. Показана е и еволюцията на MWT, отразена в трансформацията от стопански форум в координиращ (след 1931 г.) стратегията на германската икономика орган. Изведени са промените в условията, при които се осъществяват стопанските връзки между двете държави. Отделено е място на различни разбирания, идеи и визии за стопанското развитие на България, изразявани от българските стопански среди и специалисти. Ясно е очертана българската дилема за по-тясно партньорство с Германия, но при запазване на стопанско-политическа свобода на действие. Откроени са някои от парадоксите на германското участие в българската стопанска/социална модернизация.

Изходните тези на Вийн (не винаги изразени директно, а по-често – контекстуално) могат да се резюмират така:

– Германо-българските стопански връзки се вписват в процеса на българската стопанска модернизация; те самите играят значителна (на моменти водеща/определяща) роля в този процес;

– България има нужда от ноу-хау, от позитивен пример, не само като идеал за следване, а преди всичко като конкретен подтик, опит, като позитивни практики, които могат да се внедрят в българската икономика. Поради различни обстоятелства в разглеждания период Германия се оказва страната, която може да осигури това;

– При създадените след Първата световна война условия, когато върху европейското икономическо развитие влияние оказват и различни парастопански фактори (например разпределение на ангажиментите и интересите по сила на мирните договори и различни мултилатерални междувоенни съглашения) германската ориентация към пазарите, респективно икономиките на Югоизточна Европа няма алтернатива;

– Бедна на девизи, Германия се стреми към търговия, в която те не участват. В тази насока клиринговата търговия се оказва удачна форма за осъществяване на търговски взаимоотношения в полза на Берлин;

– Търговското партньорство с Берлин е от значение за България по две причини – с възможността да получава фабрични произведения от Германия, и обратно – да намери пазар на своята селскостопанска продукция.

Авторът обръща внимание и на проявата на други, не стопански фактори, като например, че значителна част от българския стопански елит е получил образованието си или е специализирал в Германия; че съществува политическо недоверие към СССР, което оказва влияние и върху развитието на стопанските връзки между София и Москва и др.

Работата представлява крачка напред към изясняването на мястото на България в германските стопанско-политически концепции от второто до четвъртото десетлиетие на XX в., като тази, най-ясно изразена от Фридрих Науман – за Mitteleuropa [Средна, Централна Европа] и водещата идея на националсоциалистическите стопановеди и политици – за Grosswirtschaftsraum [голямото стопанско пространство].

В изследването са поставени и някои акценти, които имат значение за бъдещите проучвания по темата от страна на български автори:

• Наличието на постоянно действащ стремеж към модернизация (която бихме могли да обозначим като междувоенна модернизационна парадигма), характерен за определени стопански и други среди в България;

• Въпросът доколко в България до средата на 30-те години са наясно за това каква роля на страната отреждат германските стопански служби и среди, и съответно – за адекватността на представите за отношението на другите към нас;

• За значението на договора за търговия и корабоплаване от 24 юни 1932 г. и на клиринговата спогодба между Райхсбанк и БНБ от 22 август същата година за активизиране на стопанските връзки между двете страни и оттук – за необходимата оценка на подобни актове.

Изследването може да бъде разгледано и като база за дискусии по темата за българската стопанска модернизация през първата половина на XX в. – например, в каква посока да се търси модернизационният вектор на германско-българските стопански връзки – в областта на селското стопанство, в сферата на стопанската мисъл, като фактор за иновационни изменения в бит, образование, както и в организацията на мероприятията в областта на селското стопанство и др. То има пряко отношение към оформящата се модернизационна гледна точка в българските социални и хуманитарни науки, която, между прочем се проявява още слабо в историческите проучвания (по-изразено при Румен Аврамов, Румен Даскалов, както и при Димитър Луджев).

Без да предлага авангардни тези и фундаментални обяснителни конструкции, работата предоставя интересни тези, дава добра основа за концептуално осмисляне на стопанските връзки между България и Германия. Въведеният фактологически материал още веднъж потвърждава тезата, че германската роля и място в развитието на българската икономика са изключително важни – Германия е страна с огромен стопански потенциал, с определена роля в политическите процеси в Югоизтока, която е в състояние да диктува (както и го прави от края на 30-те години) тенденциите в партньорските отношения. Същевременно проучването извежда и изключително важния въпрос за модернизационния потенциал на билатералните връзки, особено, в конкретния случай – когато има изключително развит и с подчертани модернизационни приоритети и развити социални концепции партньор.

Николай Поппетров

НИКОЛАЙ ПОППЕТРОВ. В СЛУЖБА НА НАУЧНАТА ОБЩНОСТ. 65 ГОДИНИ СУБ. СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ. С., 2009. 88 с.

Науката върви по своя път от миналото към настоящето с вътрешноприсъщите си характеристики като система, която произвежда нови знания за обществото и природата, със следващата си социална функция – да транслира научните знания към образованието и средствата за масова информация. Историците на масовите комуникации изследват транслиращата дейност на науката. Нейната генерираща роля и резултати са обект на историците на науката, науковедите, наукометриците, с предметната насоченост към това, което се произвежда, и към институализацията на тези, които правят науката. Безспорно обективността на близките и далечните прогнози за развитието на науката е зависима от интердисциплинарния подход, включващ всички „разрези" на научното развитие.

В българската книжнина по-подчертано е вниманието към резултатите, които е постигала науката със съответния за времето кадрови потенциал. Проблемът за организационните форми, особено за институализацията извън академии и висши учебни заведения е доста бегло засяган. През 2004 г. по повод 20-годишнината на Съюза на учените в България (като приемник на Съюза на научните работници в България) Поппетров обнародва първата професионална история на Съюза. Авторът разкрива предисторията, неговото развитие като научна стратегия по времето на сталинизма и след това – до края на 1989 г., показва множенето на структурата със секции в различните области на познанието, богато илюстрира с документи и снимков материал[1], но последените 20 години са твърде слабо осветлени. В новото изследване „В служба на научната общност" Н. Поппетров запълва тази празнота.

„Съюзът на учените в България (СУБ) е национална организация" подчертава в предговора председателят на СУБ чл.-кор. Д. Дамянов. „Като наследник на Съюза на научните работници в България, създаден в смутно време – след 9 септември 1944 г., не можеше да не преживее идеологическата пренастройка, но на създателите му – поклон" – отбелязва авторът. В уводните си бележки Н. Поппетров също подчертава, че историята на СУБ е умалена илюстрация на развитието на българското общество, наука, вътрешна и външна политика, с характерните противоречиви, но и резултатни периоди.

Авторът поднася науковедска характеристика на двата периода в развитието на СУБ – от 30 октомври 1944 г. до април 1990 г. и след промените, настъпили от края на 80-те години. Съществува известна приемственост на традицията, поставена от Съюза на българските учени, писатели и художници (1918–1921 г.) и Съюза на умствените работници (1923 г.), Българското инженерноархитектурно дружество (1893–1949 г.), но доразвита, разширена по отношение на научните и социалните функции. СУБ няма аналог в България, но е любопитен фактът, че и в европейски план съюзът има вътрешноприсъщи белези, които определят неговата специфичност.

Историко-научният поглед на Н. Поппетров е в два плана, които дават възможност за съпоставяне на историята на СУБ в различните години на неговото съществуване и реализация, зависима от социалната атмосфера на времето. Анализът върху

[1] *Поппетров, Н.* История на Съюза на учените в България. С., 2004, 362 с.

първия период разкрива динамиката на съюзното развитие, в чийто „релеф“ има спадове и върхове. Периодът до края на 50-те години е белязан от душната социална атмосфера, създадена от „диктатурата на пролетариата“. В следващите години, особено в края на 60-те, организацията вече има актуален дневен ред, превръща се в активна творческа общност, приела ролята на посредник в сферата на научните комуникации. Календарът на съюзната дейност се обогатява. През 1971 г. се провежда и първият конгрес, който жалонира пътя на по-нататъшното развитие, което естествено за времето е подчинено на идеологическата стратегия на управляващата БКП. Независимо от това съюзът работи, от съюзните секции и клонове излизат различни иновативни предложения, създава се творчески фонд, започва редовно връчване на награди и пр. Динамиката на кадровия потенциал също е доказателство за нарасналите социални функции на съюза. През 1945 г. членовете са 288, през 1955 г. – 1487, през 1960 г. – 2360, през 1980 г. – 5600, а през 1990 г. броят им е 12 319. Според автора независимо от идеологическата рамка, наложена над научната сфера като цяло, съответно и над съюзната дейност, организацията провежда разнообразна научна стратегия и тактика, отговаряща на актуалните задачи. Любопитен факт, чиято оценка може да бъде положителна, е, че (за разлика от други организации) до 1990 г. в съюза не се забелязват нито изразени догматични ексцесии, нито дисидентски прояви.

С промените, извършени на 10 ноември 1989 г. започва втори период от живота на СУБ – не по-малко динамичен, не по-малко търсещ своята идентичност, която вече е радикално променена отново в условията на преход. Както пише авторът, прогласява се скъсване с миналото, подменя се ръководството, открива се дебат за бъдещето на организацията. В условията на пазарна икономика обаче СУБ е разкрепостен от политическата опека на БКП, но пък се лишава от съдействие и подпомагане от страна на държавата. През втората половина на 90-те години съюзът губи в материално отношение (например свои домове на науката, съюзни клонови седалища), членската маса намалява, липсват финансови възможности за организиране на научни форуми.

Да, членовете на СУБ са освободени от диктата на комунистическата идеология, но не и от прекалено пъстрия политически плурализъм, настъпил във всички сфери на обществения живот. Политизиране се усеща в съюзния дневен ред – отбелязва Н. Поппетров – силно изразен антикомунистически дух през 1992–1993) и 1997 г., моментно безкритично възприемане на лансирани в социалното пространство идеологически постановки и лозунги и пр.

Струва ми се, че един извод на автора за различията, характерни за хронологичните отрязъци, може да се отнесе и към други елементи на българската социална система, които също променят форма и съдържание в годините на преход – след 1944 г. и след 1989 г. Според Н. Поппетров двата исторически обособени периода в живота на СУБ – 1944–1989 г. и от 1990 г. насетне, се различават един от друг, отделени са с почти рязка смислова и психологическа граница, но това не ги прави коренно противоположни. Въпреки промените в устава и названието от Съюз на научните работници в България в Съюз на учените в България, това е една и съща организация, която съхранява не само своята символна приемственост, но и традиции.

В развитието си научната стратегия на СУБ е била и е ориентирана към перманентен отговор на социалните поръчки, обусловени от: развитието на икономиката и стопанската политика; приоритетите на държавната политика към науката, научната дейност и научните институции; развитието на отношението към науката както на

управляващите, така и на обществото като цяло, включително на общественото отношение и средствата за масови комуникации; водещите тенденции в научната сфера и научната общност; световното измерение на науката въобще; ролята на човешкия фактор. Дневният ред на българската наука, съответно и на нейната институализация е пряко свързан с дневния ред на страната, отбелязва авторът. И това проличава във всички историко-научни разрези, които Н. Поппетров поднася: профилирането на съюзния дневен ред, мобилността и адаптивността – като форма и съдържание, към промените, на лекционната, издателската,рекреационната съюзна дейност, неговата система за награди и поощрения, научните комуникации.

СУБ понася всички негативи, обусловени от промените след 1989 г., като абдикирането на държавата от науката, намаленото търсене на интелектуалните продукти от различните сфери на науката, „изтичането на мозъци" в резултат на емиграцията на българските учени, застаряването, нарушаването на академичния дух и порядки поради криво разбрания плурализъм и пр. СУБ обаче запазва добрите си качества – маневрен потенциал и адаптивни способности, макар че това е изключително трудно в съвременните условия, характерни дори с демонстративно неглижиране от страна на управляващите към общественополезни научни мнения и разработки на съюза, особено що се отнася до проектозаконите за развитието на българската наука и висшето образование.

Въпреки трудностите СУБ следва дневния ред на обществото ни, оптимизирайки съюзната работа и функции, следвайки своя Етичен кодекс (приет 2005 г.). Дейността е насочена към изработване на становища по проектозакони; инициативи за обсъждане на моментното състояние на образователната и научната сфера; разработване на концепции за развитие и реформиране на науката; подготовка на проектозакони; организиране на форуми за обсъждане на различните проблеми на висшето образование и науката.

Организираните от СУБ дискусии (1998 г. – по проблемите на финансирането на науката и за научните степени и звания; 1999 г. – за високите технологии; 2000 г. – „Младите в науката"; 2001 г. – „Проблеми и перспективи на науката в Югоизточна Европа" и др.), създаването на Обществен дискусионен клуб по проблемите на науката и висшето образование през октомври 2008 г.; двата представителни форума през 2005 и 2009 г., посветени на актуалното състояние на българската наука, и публикуването на два меморандума (2006 и 2007 г.) по същество са национални дебати за изход от кризата в науката, породена от кризата в държавата.

За подчертаване е, че в инициираните от СУБ обществени дискусии поведението е с ясно изразено критично, а не политикантско или критикарско отношение към действителността в посткомунистическа България; отправените послания съдържат разбирането, че научната общност и неправителствените организации са основен елемент от гражданското общество, че са призвани и могат да играят ролята на източник на нови идеи, на критичен глас, на жизненоважната за всяко демократично общество обратна връзка.

Според един от цитираните документи „Съюзът на учените в България е напълно убеден във възможността да се осъществява културен и конструктивен диалог между управляващи, бизнес, научни и неправителствени организации, да се разгръща полемика, основаваща се на факти, анализи и изследвания, на прозрачност в отношенията и на взаимно зачитане". Тази характеристика се допълва от тактиката на непрекъснато търсене на условия, в които да се утвърди естественото право на науч-

ната общност на инициативи и собствени становища, да се разшири кръгът от партньори. Авторът подчертава и безрезервната подкрепа на БАН, която съюзът декларира на своя VI конгрес (1994 г.) и отстоява последователно след това.

Документално потвърденият историко-научен анализ на Н. Поппетров дава основание за умерено оптимистична прогноза за социалната рефлективност на СУБ. И още – че общността отговаря и ще отговаря на зададените обществени поръчки. А те, според проведената през 1993 г. анкета „Българските учени в СУБ и науката", са: 1 . Защита на професионалните интереси (77,6%); 2. Формиране държавна политика спрямо науката (65,4%); 3. Международни научни връзки (62,9%); 4. Стимулиране на научните изследвания (60,2%); 5. Социално и морално подпомагане (49,8%) и др.

Умерен оптимизъм се усеща и в заключението на Н. Поппетров. Според него трудности е имало и има, допускани са грешки, за които може да се мисли с горчивина, но превес имат приносите в развитието на националния научен живот и на международни връзки. Хилядите успешно осъществени научни форуми, формирането на концепции за стратегията и тактиката на отечествената наука, критичният дух, диалогичността характеризират дейността на съюза. С цялата си разнообразна и полифункционална изява „СУБ се превръща във феномен за българския научен и обществен живот".

Историко-научната фотография на този феномен, поднесена в книгата „В служба на научната общност. 65 години СУБ. Съюз на учените в България" ще представлява интерес както за историците на културното развитие на България, така и за специалистите, които изследват историята на науката и нейните институции, за историците на образованието, за краеведите, които проучват културната история на регионално равнище, за широк кръг читатели. Евристична информация за всички съдържат приложенията: функционална схема на СУБ, научни секции, карта на клоновете в страната, библиография от съюзни периодични издания след 1989 г., ежегодни традиционни съюзни прояви.

Антоанета Запрянова

УНИКАЛНО ПОСТИЖЕНИЕ НА РУСКАТА ИСТОРИЧЕСКА И ВОЕННОИСТОРИЧЕСКА НАУКА. Ч. III.

Пред вас е третата част* от заглавията, публикувани в руската „Военно-историческая библиотека". Този път сме подбрали и предлагаме на Вашето внимание 25 книги, които несъмнено ще повишат равнището на историческите, политическите и дипломатическите изследвания не само във Русия и България, но и в целия свят. При представянето на изданията е възприет тематичният принцип с оглед акцентиране върху конкретна проблематика

---

* *Котев, Н., А. Ташева.* Уникално постижение на руската историческа и военноисторическа наука. Ч. I. – ИПр, 2005, № 3-4, 271-278; *Котев, Н., Ян Лангенбергер (Швейцария).* Уникално постижение на руската историческа и военноисторическа наука. Ч. II. – ИПр, 2008, № 1-2, 331-338;

И. И. СЕРЕБРЕННИКОВ. „Гражданската война в Русия: Великото изтегляне“.[1]

Това е сборник, който се състои от три, публикувани преди това в Китай, извънредно редки книги на руския обществен деец, писател и публицист Иван Инокентиевич Серебренников – „Великото изтегляне: Разпръсването по Азия на белите руски армии, 1919–1923“ (Харбин, 1936), двутомника „Моите възпоминания“. (Т. 1. „В революцията“ (1917–1919), Тяньцзин, 1937; Т. 2. „В емиграция (1920–1924)“, Тяньцзин, 1940), а така също и от приложението „С чехите от Иркутск до Харбин: пътни записки“. Като бивш министър в Омското сибирско правителство, което провъзгласява адмирал А.В.Колчак за „Върховен държавен глава на Руската държава“, Иван Серебренников има възможността отблизо да се запознае с политическите и военните процеси, довели до разпадането на Руската империя. В книгите му се разказва за Гражданската война в Сибир и в Далечния Изток, за борбата на белогвардейските и чехословашките войски с частите на Червената Армия и с партизаните, за бягството на остатъците на бялата гвардия зад Байкал, а така също и за трудните пътища на руската емиграция в Китай. Десет години по-късно, вече в емиграция, характеризирайки този период от сибирската история, И.И. Серебренников пише: „Сибирското правителство живееше и работеше в тежка обстановка, отбранявайки се едновременно от въоръжените атаки на болшевиките, сегашни властелини на Русия, и от натиска на социалреволюционерите, бивши нейни господари, опитващи се сега да си върнат загубеното положение. То е било принудено да прекрати своето съществуване под твърдия натиск на революционната обстановка. Не е било възможно да се води борба със съветската власт, като се отбягват общоруските задачи и лозунги. Борбата започна в общоруски мащаб, тя се разпали на Изток и на Запад, в Севера и в Юга на Русия. В общоруски мащаб тя трябвало и да завърши“.

А. И. ЕГОРОВ, А. И. ДЕНИКИН. „Гражданската война в Русия: Разгромът на Деникин“.[2]

Сборникът е посветен на един от най-драматичните периоди на Гражданската война в Русия – настъплението на Доброволческата армия към Москва, нейното неочаквано поражение при Орел и по-нататъшното ѝ отстъпление към Новоросия, което поставя точка на надеждите на Бялото движение да победи. Гражданската война продължава още две години, но именно разгромът на Бялото движение през 1919 г. предопределя нейния окончателен резултат.

В сборника са включени две изследвания. Първото („Разгромът на Деникин, 1919 г.“) е чисто историческо проучване на видния съветски военачалник Александър Илич Егоров, публикувано през 1931 г., което показва бойните действия на Южния фронт през 1919 г. от гледна точка на съветското командване. Второто („Походът към Москва“) носи в значителна степен мемоарен характер и е написано от командващия Доброволческата армия генерал-лейтенант Антон Иванович Деникин. В качеството си на Приложения към сборника са публикувани редица статии и материали, посветени на бойните действия в заключителния етап на кампанията – за боевете в Донбас през декември 1919 г., а така също и за насрещното Батайско-Манъчско сражение през януари 1920 г.

---

[1] *Серебренников, И. И.* Гражданская война в России: Великий отход. М., ООО „Издательство АСТ“; ЗАО НПП „Ермак“, 2003, 695 [9] с.

[2] *Егоров, А. И., А. И. Деникин.* Гражданская война в России: Разгром Деникина. М., ООО „Издательство АСТ“; Санкт Петербург, „Terra Fantastica“; 2003, 640 с.

Н. А. КОРНАТОВСКИЙ. „Борбата за червения Петроград“.[3]

Историческото изследване е отпечатено през 1929 г. и като че ли е най-пълното до днес описание на петроградските събития от 1919 г. То принадлежи на все още младия тогава (роден през 1902 г.) съветски историк Николай Арсениевич Корнатовски. Ценността на монографията се състои в това, че авторът обективно е анализирал и показал общия ход на бойните действия и основните причини за неуспехите на червените войски. Голямо внимание съветският историк отделя и на вътрешния живот в Петроград от това време. Тогава той е „крайъгълният камък“ в системата фронтове на Червената армия и последната база на червения Балтийски флот – единственият флот на Републиката. Не по-малко е значението на Петроград като политически център и доставчик на кадри за болшевишката партия. Както в днешно време посочва издателят от особено значение е и един друг фактор – времето на написването на книгата. Както се отбелязва в предисловието, „авторът е работил над нея по пресните следи на събитията, в период, когато е било възможно свободно да се излагат своите мисли, без страх от последствията. Ако този ръкопис бе написан през 30-те години, то нито една цензура просто нямаше да я допусне“.

Я. А. СЛАЩЕВ-КРЪМСКИЙ, П.Н. ВРАНГЕЛ. „Гражданската война в Русия: Отбраната на Крим“.[4]

Като цяло Кримската кампания от 1920 г. се отличава от другите кампании на Гражданската война в Русия с по-голямото влияние на отделните личности върху събитията в Русия, с влиянието на техните таланти, на личните им и професионалните им качества. Това е характерно преди всичко за действията на „бялото“ движение.

Поради тази причина в съдържанието на сборника са включени две книги и материали, които отразяват официалните възгледи за събитията в Крим през 1920 г. от „бялата“ страна. Мемоарите на героя на отбраната на Крим генерал-лейтенант Яков А. Слащев („Крим, 1920 г.“), написани след завръщането му на територията на СССР от емиграция, са посветени на действията на фронта в първия период на Кримската кампания (в периода на пролетта и лятото на 1920 г.), т.е. до отстраняването му от ръководството на „белите“ войски, по заповед на П. Врангел. Спомените на генерал-лейтенант барон Пьотр Н. Врангел („Отбраната на Крим през 1920 г.“) са публикувани по берлинското издание на неговите „Записки“, отпечатени през 1928 г. В тях, заедно с общото описание на хода на бойните действия, преди всичко се разглеждат мероприятията на вътрешната и външната политика на ръководеното от него Кримско правителство до разгрома му. В съдържанието на книгата са включени и редица приложения – текстове на различни заповеди, интервюта пред кореспонденти на вестници и писма от и до главнокомандващия въоръжените сили на Юга на Русия. Книгата е онагледена и с много схеми и карти.

Г. П. ГИБСОН „Отпред е вражеският бряг“.[5]

В тази книга са представени спомените на един от въздушните асове на Втората световна война, английския пилот полковник от авиацията (group captain) Гай Пенроуз

---

[3] *Корнатовский, Н. А.* Борьба за красный Петроград. М., ООО „Издательство АСТ“, 2004, 602 [6] с.

[4] *Слащев-Крымский, Я. А., П.Н. Врангель.* Гражданская война в России: Оборона Крыма. М., ООО „Издательство АСТ“; Санкт Петербург, „Terra Fantastica“; 2003, 534 [10] с.

[5] *Гибсон, Г. П.* Впереди вражеский берег (превод от англ. ез. А. Больных). М., ООО „Издательство Аст“: ЗАО НПП „Ермак“; 2002, 398 [2] с.

Гибсън. Това е летецът, който така да се каже „потопи под водата" Германия. Той е командир на знаменитата 617-а ескадрила на летците-снайперисти от британското Бомбардировъчно командване, преминал цялата война и награден с най-високото английско отличие за воинска храброст – Кръста на Виктория. От книгата могат да се научат много интересни подробности за живота на пилотите от Кралските ВВС, за това как са действували екипажите на британските тежки бомбардировачи „Ланкастър-дамбастери" през месеците на „Странната война", включително до разгрома и капитулацията на Франция. Все пак тук е уместно да се отбележи, че на места книгата няма документална точност, което ни позволява да допуснем, че това по-скоро не е документално описание на бойния път на 617-а ескадрила на Кралските ВВС, а е разказ на събитията, преминали през очите на очевидец.

К. М. БИЙР „Кораби-капани срещу подводните лодки: Секретният проект на Америка".[6]

За да се противопоставят на „блицкрига" на германските подводни лодки около източното крайбрежие на Америка през 1942 г., с който те подриват жизненоважните морски съобщителни пътища около САЩ, командването на ВМС на САЩ взема решение да оборудва и пусне в действие кораби-капани, които трябвало да се използват в качеството си на примамки за неприятелските субмарини. Корабите-капани „Етик" и „Естерион" са били добре въоръжени бойни кораби, камуфлирани като търговски съдове. По замисъла на ръководството на американското ВМС тези кораби трябвало да привлекат вниманието на германските подводни съдове и след изплаването на повърхността те да бъдат унищожени. Книгата е точно описание преди всичко на трагичната съдба на кораба-капан „Етик", потънал заедно с целия си личен състав на борда буквално няколко дни след излизането му в първи поход. На основата на много документи и интервюта с очевидци, включително и с такива от състава на германските подводни съдове, авторът Кенет Бийр, който служил преди това като офицер-интендант на кораба-капан „Естерион" успява да възстанови с документална точност подробностите около последните часове на плаването на „Етик".

„Битката за Нормандия. Възгледът на победените" (Съставител Д. К. ИСБИ).[7]

Сборникът на известния американски историк Дейвид К. Исби е посветена на десанта на съюзниците в Нормандия от 6 юни 1944 г. и обхваща материали, които отразяват възгледите на немските офицери и генерали по отношение на събитията преди и непосредствено след денят „Д". Той е структуриран в четири части (Подготовката към отразяването на нахлуването; Подготовка към отразяването на нахлуването – организация и разположение на войските; Нахлуването; „Денят „Д". Германското контранастъпление) и две приложения. Свои спомени и анализи по подготовката на отбраната на френския бряг дават над 30 германски генерали и старши офицери – непосредствени участници в събитията. Главните изводи, които се получават от книгата са, че още преди началото на нахлуването два от видовете въоръжени сили на Германия, които са били разположени във Франция, са били предварител-

---

[6] *Бийр, К. М.* Суда-ловушки против подводных лодок: Секретный проект Америки (превод от англ. ез.), М., ООО „Издательство Аст"; ООО „Издательство Астрель"; ООО „Транзиткнига", 2003, 286 [2] с.

[7] Битва за Нормандию. Взгляд побежденных (превод от англ. ез. В. Беленький), М., ООО „Издательство АСТ"; Санкт Петербург, „Terra Fantastica", 2005, 508 [4] с.

но унищожени. По думите на участника в тези събития генерал Гюнтер Блументрит, „Германия започнала най-тежката битка на тази война само със силите на един вид въоръжени сили – сухопътните войски".

А. ПЕРВУШИН „Битка за звездите: Ракетните системи от докосмическата ера".[8]

Това е книга, която разказва за едно от най-големите и главни достижения на XX век – космонавтиката и астронавтиката, която по неизвестни за нас причини целият свят смята за символ на миналото столетие. Космонавтиката и астронавтиката обаче са не само област на най-съвременните изследвания на науката и на достиженията на техниката, но и поле на битката за космическото пространство между двете световни свръхдържави – СССР и САЩ. Надпреварата във въоръженията, въоръжаването и превъоръжаването, „студената война" подтикват учените от противоборстващите системи да създават все по-нови фантастични проекти, изпреварващи реалността. Книгата се състои от пет глави („Космическите кораби на докосмическата ера"; „Третият космически райх"; „Ракетите и ракетопланите на Съветска Русия"; „Надпреварата на лидера"; „Към въпроса за първенството") и дава отговор на много въпросите, както и възможност да погледнем върху историята на космонавтиката от друга гледна точка. Това ѝ придава по-завършен и обективен вид.

У. УИНСЛОУ, А. КРОЗЕ „Потопени и забравени".[9]

Сборникът съдържа две книги – тази на У.Уинслоу „Забравеният от бога флот" и тази на А.Крозе „Холандският флот във Втората световна война". Тя разказва за събитията от началния период на войната в Тихия океан. Двете изследвания описват морската кампания в Югоизточна Азия от гледната точка на нейните основни участници – американците и холандците. Изследването на У.Уинслоу е посветено на действията на Азиатския флот на САЩ – борбата за Филипините, отстъплението в Холандска Ост-Индия и последващата му гибел по време на завземането на остров Ява от японците. Книгата на А.Крозе разказва за бойния път на холандския флот по време на цялата Втора световна война, за неговите операции, както и за последвалото освобождение на холандските територии.

А. ЛАКТИОНОВ „Руско-японската война. Обсадата и падането на Порт-Артур".[10]

Изданието е превод на христоматийната официална японска версия на Руско-японската война от 1904-1905 г., известна като „Описание на военните действия по море в 37–38 г. от Мейдзи (1904–1905 г.)". До днес книгата е била отпечатана само през 1909–1910 г. и е имала многобройни неточности не само в направения превод от японски на руски език, но и в изложените факти. Сега томът, който е посветен на действията и съдбата на руската 1-ва Тихоокеанска ескадра, на обсадата и капитулацията на Порт-Артур, е изчистен от многобройните грешки и допълнен с коментари и спомени на участниците във войната.

---

[8] *Первушин, А.* Битва за звезды: Ракетные системы докосмической эры. М., ООО „Издательство АСТ", 2003, 448 с.

[9] *Уинслоу У., А. Крозе.* Потоплены и забыты (Содерж.: Забытый богами флот/У.Уинслоу; превод от англ. ез. В Федоров. Голландский флот во Второй мировой войне/ А.Крозе; превод от англ. ез. А. Больных), М., ООО „Издательство АСТ", ЗАО НПП „Ермак", 2005, 622 с.

[10] *Лактионов, А.* Русско-японская война. Осада и падение Порт-Артура. М., ООО „Издательство АСТ", 2004, 733 с.

П. ЛУНД „PQ-17 – конвоят към ада“.[11]

Военният моряк Пол Лунд е служил на един от малките кораби, съпровождащи и охраняващи злополучния съюзнически океански конвой „PQ-17“. Той се опитва да опише своите усещания в онзи момент, в който военните кораби от флотата на САЩ изоставят на произвола на съдбата тежко натоварените морски съдове от конвоя (за охраната му остават само слабо въоръжените корвети и траулери) и се скриват зад хоризонта. Военните моряци били убедени, че им предстои безнадеждна битка с германския линеен кораб „Тирпиц“. Намиращият се в състава на 36-те „търговци“, корабът „Лорд Остин“ обаче имал късмет, той успял да достигне до Архангелск, макар че повече от 20 съюзнически кораба били потопени безнаказано от германските субмарини и пикиращи самолети. Резултати са известни – от общото количество транспортни съдове, от които е съставен конвоят (35 кораба и 1 танкер) оцеляват само 11. От общото количество товари (156 492 тона) потеглили от американския бряг, до целта достигат 57 176 тона. На дъното на морето отиват 430 танка, 210 самолета и 3350 автомобила.

С. Е. МОРИСОН „Американският ВМФ във Втората световна война. Битката за Гуадалканал. Август 1942-февруари 1943“.[12]

Това е най-пълното изследване на действията на военноморските сили на САЩ по време на Втората световна война. Неговият автор – Самуел Елиът Морисон е известен американски историк, професор от Харвардския университет. След като получава поддръжката на президента на САЩ Франклин Д. Рузвелт, имайки достъп до всякаква информация от периода на Втората световна война, той успява да събере уникален материал, въз основа на който създава своя фундаментален петнадесеттомен военноисторически труд.

Представяният том е посветен на битката за остров Гуадалканал – един от ключевите във войната срещу японците на Тихия океан. Наред със сраженията при Сталинград и Ел-Аламейн, морската кампания при Гуадалканал (август 1942 – февруари 1943 г.) може да бъде разглеждана също така като един от възловите и преломни моменти на Втората световна война, т.е. своеобразен „Вердюн на Тихия океан“.

С. Е. МОРИСОН „Американският ВМФ във Втората световна война. Битката за Атлантика“.[13]

Томът обхваща всички операции на ВМФ на САЩ в театъра на бойните действия от Северния до Южния полюс, а така също в Карибско и Баренцово море и в акваторията на Мексиканския залив от 1939 г. до средата на 1942 г.

С. Е. МОРИСОН „Американският ВМФ във Втората световна война. Войната в Микронезия“.[14]

---

[11] *Лунд, П.* PQ – конвой в ад. М., ООО „Издательство АСТ“, 2005, 317 с.

[12] *Морисон, С. Э.* Американский ВМФ во Второй мировой войне. Борьба за Гуадалканал. Август 1942 – февраль 1943 (превод от англ. ез.). М., ООО „Издательство АСТ“; Санкт Петербург, „Terra Fantastica“, 2002, 544 с.

[13] *Морисон, С. Э.* Американский ВМФ во Второй мировой войне. Битва за Атлантику (превод от англ. ез.). М., ООО „Издательство АСТ“; Санкт Петербург, „Terra Fantastica“, 2002, 512 с.

[14] *Морисон, С. Э.* Американский ВМФ во Второй мировой войне. Война в Микронезии (превод от англ. ез.). М., ООО „Издательство АСТ“; ООО „Транзиткнига“; Санкт Петербург, „Terra Fantastica“, 2004, 475 с.

Поредният том е посветен на бойните действия за овладяването на Маршаловите и Марианските острови. Като неин завършек се явява едно от най-интересните морски сражения на Втората световна война – битката във Филипинско море. Именно в Микронезия за първи път напълно се проявява онзи американски стил на планиране и водене на бойните действия, който действува и до днес.

С. Е. МОРИСОН „Американският ВМФ във Втората световна война. Битката за Атлантика. Юли 1942 – май 1943“.[15]

Предлаганият на читателя том е т.нар. втора половина на книгата „Битката за Атлантика“. Той съдържа описание на бойните действия по комуникациите в Атлантика, а така също и на съобщенията, минаващи през вливащите се в Атлантическия океан морета през 1942-1943 г. Именно в този период на съюзниците се наложило да мобилизират всичките си сили, за да пречупят хода на борбата за Атлантика в своя полза. Тук също така могат да бъдат намерени много подробности за подводната война в Атлантика и различни справочни данни за американския спомагателен флот. Не е отминат и въпросът за операцията по унищожаването на германския линеен кораб „Бисмарк“.

С. Е. МОРИСОН „Американският ВМФ във Втората световна война. Нахлуването във Франция и в Германия. Юни 1944-май 1945“.[16]

Този том е посветен на бойните действия на съюзниците от антихитлеристката коалиция в Западна Европа през 1944-1945 г. и преди всичко на участието на въоръжените сили на САЩ в откриването на Втория фронт в Европа – десантът в Нормандия на 6 юни 1944 г. Тази операция на съюзниците, известна под кодовото си название „Овърлорд“, става най-голямата десантна операция във военноморската история на света.

С. Е. МОРИСОН „Американският ВМФ във Втората световна война. Битката за Атлантика е спечелена. Май 1943-май 1945“[17]

Това е том, който е посветен на окончателния етап на борбата за доминиращо влияние върху океанските комуникации, на окончателната катастрофа на немската подводна война и на установяването на господство на американския и британския флот в Атлантическия океан и прилежащите към него морета. И все пак може да се каже, че този труд не е всеобхватен. Морисон се интересува преди всичко от бойната дейност на американския флот, поради което той не отразява всички аспекти на морската война на Западния фронт на военните действия.

Н. ШЕФОВ „Битките на Русия“.[18]

Това е уникална енциклопедия, в която могат да се намерят статии за военната история на Русия от княз Игор до маршал Георги К. Жуков (от А – Августовската

---

[15] *Морисон, С. Э.* Американский ВМФ во Второй мировой войне. Битва за Атлантику. Июль 1942 – май 1943 (превод от англ. ез. Р. Хорощанская и Г.Гельфанд), М., ООО „Издательство АСТ“; Санкт Петербург, „Terra Fantastica“, 2002, 528, [4] с.

[16] *Морисон, С. Э.* Американский ВМФ во Второй мировой войне. Вторжение во Францию и Германию. Июнь 1944 – май 1945 (превод от англ. ез. Я. Берлин и В.Мартенс), М., ООО „Издательство АСТ“; Санкт Петербург, „Terra Fantastica“, 2003, 512 с.

[17] *Морисон, С. Э.* Американский ВМФ во Второй мировой войне. Битва за Атлантику выиграна. Май 1943 – май 1945 (превод от англ. ез. В.Башмаков, Н.Кузнецова и Н.Шуткин), М., ООО „Издательство АСТ“; Санкт Петербург, „Terra Fantastica“, 2002, 608 с.

[18] *Шефов, Н.* Битвы России. М., ООО „Издательство АСТ“, 2004, 704 с.

операция в Първата световна война, до Я – Яш-Кишиневскака операция през Великата отечествена война на СССР). За първи път се прави опит да се систематизират всички основни сражения, битки и военни операции, в които са участвували воините от Древна Рус, Русия и СССР. Общо са включени повече от 700 статии, могат да бъдат намерени много подробни приложения и е снабдена с карти на най-големите битки и операции.

А. СИДОРОВИЧ, В. ГОНЧАРОВ, КОНКЕ, Г. ИССЕРСОН „Катастрофите на Първата световна война".[19]

В книгата са включени три отделни изследвания – на Г. Иссерсон „Каните на Световната война (Гибелта на армията на Самсонов)"; на Конке – „Сражението при Капоретто" и на Тило фон Бозе – „Катастрофата от 8 август 1918 г. Предлаганият на читателя сборник е посветен на трите големи военни катастрофи от периода на Първата световна война – на гибелта на армията на генерал Самсонов в Източна Прусия през август 1914 г., на разгрома на Италианския експедиционен корпус в сражението при Капоретто през 1917 г. и на пробива на германския фронт от войските на Антантата при Амиен на 8 август 1918 г. Всяко едно от тези големи сражения е предизвикало кардиналното изменяне на ситуацията на дадения театър на военните действия и е оказало огромно влияние върху по-нататъшния ход на Първата световна война.

К. МЕРЕЦКОВ „На служба на народа".[20]

Името на Героя на Съветския съюз, кавалера на ордена „Победа" Маршал на Съветския съюз Кирил А. Мерецков е добре известно. Той влиза в историята като участник в пет войни, като виден командващ армии и фронтове, показал своя пълководчески талант в операциите срещу германските и японските войски по време на Втората световна война. В своите спомени К.А.Мерецков разказва за най-важните събития на XX век, в които той взема лично участие – Гражданската война в Русия, борбата срещу франкизма и фашизма в Испания, Съветско-финландската война, Великата отечествена война на СССР и войната срещу Япония. В книгата са публикувани редица неизвестни фотографии от семейния албум на К.А. Мерецков, а така също са включени и карти на по-големите сражения и военни операции.

Д.В. РОМАНЬКО „Мюсюлманските легиони по време на Втората световна война".[21]

В историческата литература мюсюлманските легиони в Третия райх практически не са били предмет на изследване. Мюсюлманските „източни" формирования, са били пълноценни бойни подразделения и са представлявали специална категория сред чуждите легиони. Преди всичко това е свързано с политически, религиозни и идеологически факти и причини за създаването им. От съдържанието на книгата може да се научат много подробности за това как в германските въоръжени сили преминават службата си различни арабски, индийски и балкански доброволци, а съ-

---

[19] *Сидорович, А., В. Гончаров, Конкэ, Г. Иссерсон.* Катастрофы Первой мировой войны. М., ООО „Издательство АСТ"; ООО „Транзиткнига"; Минск, „Издательство Харвест", 2005, 765 с.

[20] *Мерецков, К.* На службе народу. М., ООО „Издательство АСТ", 2003, 480 с.

[21] *Романько, Д. В.* Мусульманские легионы во Второй мировой войне. М., ООО „Издательство Аст"; ООО „Транзиткнига", 2004, 312 [8] с.

що така и мюсюлмани – бивши граждани на СССР. Сред последните най-много са доброволците от Средна Азия и Казахстан, кавказките републики, Поволжието и Крим. Независимо че битува мнението, че участието на тези подразделения в бойните действия е незначително, трябва да се отбележи, че преди те да се сблъскат с войските на Съветската армия, присъствието им на Балканите позволява на Третия райх да контролира значителна част от този регион и да освободи други бойни подразделения от държавите на Оста за използването им на Източния фронт. Книгата съдържа богат илюстративен материал и ще е интересна както за специалистите така и за любителите на военната история.

А. Н. КУРОПАТКИН „Руската армия“.[22]

Генерал Алексей Н.Куропаткин е известна в историята личност. Имайки организаторски способности и заемайки в периода 1898-1904 г. поста военен министър на Русия, той има значителен принос за развитието на руската армия. Но като главнокомандващ руската армия в Манджурия той се проваля като пълководец във войната с Япония (1904–1905), поради което е подложен на критика от своите съвременници и последващите изследователи на това велико противопоставяне в Далечния изток. По-късно се отчита, че в този момент на главнокомандващия е липсвало творчеството, величието на духа, майсторството бързо да оценява обстановката, смелостта в решенията, непреклонността в постигането на поставената цел. В същото време са изключително интересни възгледите на самия Куропаткин за миналото и бъдещето на руската армия, които той описва в своя труд, издаден през 1910 г. Книгата има 9 глави („Вътрешното положение на Русия в края на XIX век“, „Последствията от отслабването на руското племе“, „Външното положение на Русия в края на XIX век“, „Военното положение на Русия в края на XIX век“, „Чуждите влияния в Русия през XVIII и XIX столетия“, „Югозападните чужди влияния“, „Изводите от дейността на руската армия през XIX столетие“, „Мерки по усилването на външното положение на Русия“, „Мерки по усилването на военното положение на Русия“) и заключение.

В. А. ЗОЛОТАРЕВ „Вторият фронт срещу Третия райх“.[23]

Книгата на проф. В. А. Золотарев е посветена на един от най-актуалните научни проблеми – историята на Втория фронт в годините на Втората световна война. Върху богат фактологически материал авторът анализира събитията, свързани с дейността на антихитлеристката коалиция, позволява на читателя да проследи цялата история на възникването и решението на проблема за Втория фронт на западните съюзници от антихитлеристката коалиция, показва ролята му и значението му за завършването на Втората световна война. Огромна заслуга на автора е фактът, че книгата е написана върху анализа на огромен брой документи, съветски и чужди публикации от последните десетилетия на XX в.

П. БРИНКХИЛЛ „Безкракият ас“.[24]

Това е биографична книга за английския пилот-ас Дъглас Р.С. Бадер. Загубвайки по време на армейско учение единия си крак, той намира в себе си сили да се върне

---

[22] *Куропаткин, А. Н.* Русская армия. Санкт Петербург, ООО „Издательство Полигон“; 2003, 590 [2] с.

[23] *Золотарев, В.А.* Второй фронт против Третьего рейха. Москва – Санкт-Петербург, ООО „Издательство „АСТ“, ООО „Издательство „Полигон“, 2005, 541 [3] с.

[24] *Бинкхилл, П.* Безногий ас (превод от англ. ез. А. Больных). М., ООО „Издательство „АСТ“, 2003, 416 с.

в авиацията в началото на Втората световна война. Бадер става не само отличен пилот, но и командир на изтребително авиокрило, а също така и разработва тактиката на масираното използване на изтребителната авиация. От книгата могат да се научат и редица подробности за престоя му в германски концлагер след попадането му в плен, а така също и за съдбата му след края на Втората световна война.

П. К. КЕМП, Д. ЕВЕРИТ: „Британските подводни лодки“.[25]

Изследването включва две изследвания на П. К. Кемп – „Подводните лодки на Негово Величество“ и на Д. Еверит – „Подводните лодки от типа К“. П. К. Кемп посвещава своята книга на историята на подводното корабостроене във Великобритания, като специално място отделя на британския подводен флот в годините на Първата и Втората световна война. Другият автор – Д. Еверит, описва подводните лодки от типа К. Създадени през 1915 г., те са били най-бързоходните за своето време, като ги наричали още и „подводни изтребители“. Независимо обаче от напредничавите за своето време технически проекти, подлодките от типа К били постоянно преследвани от различни неуспехи и катастрофи. Книгата има много схеми и приложения, което я прави интересна както за специалистите, така и за учените историци.

Д. ПАТОН „Войната, такава каквато я знаех“.[26]

Военните мемоари на генерала от въоръжените сили на САЩ Джордж Патон разказват за участието на САЩ във Втората световна война. Командвайки Трета американска армия в Европа, Д.Патон е активен участник в описваните събития. В книгата подробно и ярко се разказва за сраженията, които се водели на африканския и европейския театър на военните действия. Голямо внимание генерал Д. Патон отделя на драматичните събития от 1944–1945 г. (контранастъплението на германците в Ардените), а така също и на събитията по окончателния разгром на нацизма и фашизма в Европа. Книгата е направена под формата на дневник. Читателят може да намери наред с описанието на бойните действия и много неизвестни факти от историята на Мароко, Тунис, Италия, Франция и Германия. Значително място е отделено и на анализа на въпросите на тактиката на американските подразделения в сраженията им с противника.

* * *

В заключение трябва да се подчертае, че представените книги са ярък пример за това как руската историческа наука се обръща към забравените във времето източници, което несъмнено ще ѝ помогне да преосмисли през следващото десетилетие хода на събитията довели до създаването на СССР, а впоследствие и до разпадането му като държавно формирование.

Николай Г. Котев

---

[25] *Кемп, П.К., Д.Эверит.* Британские подводные лодки (превод от англ. ез. А. Больных), М., ООО „Издательство АСТ – Транзит“, 2003, 640 с.

[26] *Паттон, Д.* Война, какой я ее знал (превод от англ. ез. А.З. Колин). М., ООО „Издательство „АСТ“, 2002, 152 с.

Преглед

НАЦИОНАЛНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ „ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ. ЛИЧНОСТИТЕ НА ГИМНАЗИЯТА И БЪЛГАРИЯ“ – Благоевград, 29–30 април 2010 г.

На 29 и 30 април 2010 г. Регионалният исторически музей – Благоевград, съвместно с Община Благоевград, Института по история при БАН, Македонския научен институт – София и Националната хуманитарна гимназия (бивша Солунска) организираха национална научна конференция на тема: „Гласовете ви чувам. Личностите на Гимназията и България“, по повод 130 години от основаването на Българската солунска мъжка гимназия.Темата даде възможност за изследване на широк кръг проблеми, свързани с изграждането, развитието и дейността на едно от най-старите училища в България.

Конференцията се проведе в конферентната зала на Регионалния исторически музей – Благоевград. Тя бе съпътствана от изложба „130 години от основаването на Солунската гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“, подготвена и организирана от Регионалния исторически музей – Благоевград и художествена изложба на ученици от паралелка „Изобразително изкуство“ при НХГ „Св. Св. Кирил и Методий“ (бивша Солунска). В края на първият работен ден на конференцията на участниците и гостите бе представен документален филм, посветен на бележити книжовници от Македония.

Научният форум събра 55 участници, учени-историци от Института по история при БАН, Института по балканистика към БАН, Кирило-Методиевския научен център към БАН, Македонския научен институт – София, Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий“, Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Шуменския университет „Константин Преславски“, Военната академия „Георги Стойков Раковски“ – София, Югозападния университет „Неофит Рилски“, специалисти от Регионалния исторически музей – Благоевград, Регионалния исторически музей – Ловеч, Регионалния исторически музей – Стара Загора, Регионалния исторически музей – Плевен, Историческия музей – Казанлък, Историческия музей – Разлог, Историческия музей – Петрич, Историческия музей – Гоце Делчев, Централния държавен архив – София, Научния архив на БАН, Териториалния архив – Благоевград, Регионалната дирекция „Архиви“ – Пловдив, Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ – София. В конференцията взеха участие и наследници на бележити възрожденски фамилии от Македония – проф. Василка Тъпкова-Заимова, н.с. д-р Олга Пърличева, Христо Миланов Матов, Елисавета Миладинова, Василка Емануилова-Снегарова, Иванка Снегарова, Димитър Яранов, Райна Дрангова, Георги Карандужолов.

Тържествено откриване на конференцията направи кметът на Община Благоевград **Костадин Паскалев**, който високо оцени изключителния принос на Солунската гимназия за културното и духовно развитие на България. Гимназията е пример за всички превратности в българската история, за духовното израстване и националното съзнание, подчерта той.

Председателят на научният форум **акад., д.и.н. Георги Марков**, директор на Института по история при БАН, сравни Солунската гимназия с Априловската в Габрово, тъй като за 33 години тя е дала над 6000 възпитаници. Акад. Марков изтъкна, че конференцията ще изследва историята на учебното заведение, ще напомни на поколенията за непреходните завети и ценности и пожела успех на всички участници.

В пленарното заседание **ст.н.с., д.и.н. Светлозар Елдъров** от Института по балканистика при БАН представи „Кирило-Методиевата символика и празничност сред българите в Македония (1878–1912 г.)", която „пронизва всеки аспект на просветно-религиозното дело на Българската екзархия, прониква дълбоко в съзнанието и бита на македонските българи и оставя отпечатък дори върху революционното движение и националноосвободителната борба."

Доц., д-р Стоян Германов от Македонския научен институт – София разгледа делата на Солунската гимназия, свързани с българската историческа наука в два аспекта: като източник на събития и личности в спомените на директори, учители и ученици, разкриващи важни страни от живота ѝ и започналото научно преосмисляне на просветната и културната дейност на гимназията на двете конференции през 1970 г. и 1980 г.

Много обстойно бе разгледана културно-просветната роля на Кузман Шапкарев за основаването на гимназията, като инициатор за изграждането ѝ и неин пръв главен учител от **ст.н.с., д-р Александър Гребенаров** от Института по история при БАН в доклада „Словата на Кузман Шапкарев".

Доклад за първия директор на Солунската гимназия Божил Райнов представи **Снежана Радоева** от Военната академия „Г. С. Раковски" – София. Благодарение на усилията и всеотдайността на Райнов и последвалите го директори и учители гимназията се утвърждава и изиграва изключителна роля за възраждането на учебното дело в Македония.

Ст.н.с., д.и.н. Тодор Петров от Военната академия „Г. С. Раковски" – София запозна аудиторията с живота и военното дело на полковник Петър Дървингов – щабен офицер, командир, организатор и задълбочен изследовател на Македоно-Одринското опълчение, отличен военен теоретик, „един от хилядите възпитаници на най-авторитетното българско средно учебно заведение в Османската империя в края на XIX и началото на XX в. – Солунската мъжка гимназия".

Особено място в научният форум заеха спомените на наследници на възрожденски фамилии от Македония, свързани със Солунската гимназия.

Проф., д-р Василка Тъпкова-Заимова в доклада си „Историята на едно учителско семейство в Македония" разкри на базата на документи, запазени в семейния архив дейността на семейство Тъпкови като учители в Солун, Лерин, Битоля, Сяр от 70-те години на XIX в. до 1912–1913 г.

Мястото и ролята на Солунската екзархийска гимназия в историята на българското просветно движение в Солун, като средище на най-големия духовен потенциал отбеляза **н.с., д-р Олга Пърличева** от Кирило-Методиевския център към БАН – София. Авторката на доклада „Кирило-Методиевските традиции. Григор Пърличев и Солун" отчете безспорните преподавателски способности на Гр. Пърличев. Тя изнесе редица нови, непубликувани спомени на Пърличеви ученици и колеги, характеризиращи Солунския период от живота и дейността му.

Райна Драгова запозна аудиторията с лични спомени за рода на нейната баба Мария Станишева от Кукуш и нейните брат и сестра, завършили Солунските български гимназии, както и за брата

на дядо й Георги Занешев, също възпитаник на Солунската мъжка гимназия, в последствие – лекар.

В доклада си „Кирил Терзиев и юбилеите на Солунската българска гимназия" **Елисавета Миладинова** акцентира върху идеята на К. Терзиев и някои именити български учени като професорите Ив. Дуйчев, П. Динеков, В. Трайков да издадат Албум-алманах „Солун" – споменик с кратки биографични данни за учители. За жалост обаче тази идея не се осъществява.

Спомени за „богатата на духовни традиции" фамилия Яранови представи **Димитър Яранов**. Той проследи генеалогията на рода Яранови и акцентира върху просветителската дейност на Атанас Яранов, учител в Солунската гимназия и университетски преподавател в София след Балканската война.

Георги Радев Каранджулов запозна аудиторията с ученическите години на дядо си Георги Каранджулов в Солун, с връзките му с Борис Сарафов и Гоце Делчев и с квалифицирания учителски персонал в Солунската мъжка гимназия в края на 80-те – началото на 90-те години на XIX в. Проследи и учителското битие на Каранджулов след 1911 г.

Христо Миланов Матов разгледа Солун като национално средище на просвета и бунт и ролята на Солунската мъжка гимназия за израстването на неговия чичо Христо Матов като идеолог на националноосвободителното движение на българите в Македония. Представени бяха и учителските години на Хр. Матов в Серес, Скопие и Солунската гимназия, както и революционната му дейност.

В научния форум не липсваха доклади и научни съобщения, базирани на спомени на възпитаници на гимназията и нейни учители. **Елена Бугарчева** от Централния държавен архив – София представи „Солунската гимназия в спомените на нейните възпитаници". **Елена Александрова** от Регионалния исторически музей – Благоевград акцентира върху развитието на „прославената Българска солунска мъжка гимназия" през 1880–1925 г. в мемоарите на учителя Борис Янишлиев. **Елена Чалгънова** също от Регионалния исторически музей – Благоевград запозна с ученическите и учителските години в Солун на Сребрен Спопетров. **Владимир Балчев** от Регионалната дирекция „Архиви" – Пловдив представи „Последните дни на Солунската българска гимназия. По непубликувани спомени на Петър Колищърков, съхранявани в Пловдивския държавен архив".

Преобладаваща част от участниците обърнаха внимание на просветни и революционни дейци, свързали имената си със Солунската гимназия като учители и възпитаници. Тук се откроиваха имената на директорите Васил Кънчов в темата на **Георги Радославов** от Перник „Васил Кънчов – учител в Солунската гимназия и главен екзархийски училищен инспектор в Македония" и на Михаил Сарафов в доклада на **Цветана Величкова** от Научния архив на БАН „Михаил Сарафов – директорът с европейски дух (по документи от личния му архив в Научния архив на БАН)", на Иван Захариев от изложението на **гл. ас. Иван Хаджийски** – краевед – изследовател от Дупница „Дупничанинът Иван Захариев – директор на Горноджумайската смесена гимназия, бивша Солунска (1940–1944 г.)", както и на училищния инспектор Евтим Спространов в съобщението на **Елена Дяконова** от Научния архив на БАН „Дейността на Евтим Спространов като инспектор на Солунските български училища".

Сред учителите обект на изследване станаха Андрей Тошев, представен от **Марио Цветков** от Регионалния исторически музей – Стара Загора: „Андрей Тошев – един живот, посветен на науката, дипломацията и Македония"; Иван Гарванов в доклада на **н.с., д-р Слави Славов**

от Института по история при БАН „Иван Гарванов – между учителството и революционната борба за освобождение на Македония“; Трайко Китанчев в изложението на **доц., д-р Лъчезар Стоянов** от Новия български университет – София „Трайко Китанчев и Солунската гимназия“; Антон Попстоилов и Иван Караджов в съобщението на краеведа **Стефан Роячки** „Антон Попстоилов и Иван Караджов от с. Лешко, Горноджумайско (Благоевградско) и Солунската гимназия“; Иван Бележков, представен от **Христина Манова** от Историческия музей – Разлог: „Солунската мъжка гимназия в живота и делото на учителя Иван Бележков“. Към проблема за учителите фолклористи се отнесе **проф., д.ф.н. Костадин Динчев** от Югозападния университет „Н. Рилски“ – Благоевград. Към музикалното обучение в Солунската гимназия се върна **проф., д-р етномузиколог Илия Манолов** от Югозападния университет „Н. Рилски“ – Благоевград, като изтъкна, че първите български народни песни, записани с ноти, са записани от солунските учители.

Сред възпитаниците на гимназията се откроиха имената на Борис Сарафов в доклада на **ст.н.с., д-р Милкана Бошнакова** от Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ – София „Борис Сарафов и Солун“; на Петър Попарсов – деец на две поприща, в темата на **н.с., д-р Володя Милачков** от Института по история при БАН; на Димитър Думбалаков, представен от **н.с., д-р Георги Георгиев** от Института по история при БАН в темата „От Солун до Дурацо: албанската следа в живота на майор Димитър Атанасов Думбалаков“; на капитан Константин Настев – български военен разузнавач в Солун през 1914 г. в изложението на **доц., д-р Николай Проданов** от Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“. За възпитаници на Солунската мъжка гимназия от Неврокоп и региона чете **Спаска Паскова** от Историческия музей – Гоце Делчев. **Д-р Георги Тренчев** от Македонския научен институт представи на аудиторията възпитаниците на педагогическото отделение на Солунската гимназия (1887–1896 г.) и тяхната роля за развитие на учебното дело в Македония и Одринска Тракия.

Наред с мъжката гимназия, и българската девическа гимназия в Солун предизвика научните интереси на някои участници в конференцията. **Снежана Захариева** от Регионалния исторически музей – Благоевград разгледа Солунските български гимназии като „огнища, сгряващи сърцата на жадните за просвета младежи и девойки от всички кътчета на Македония“. Сравнителен анализ между Ловешката езикова гимназия и Солунската девическа гимназия направи **Волен Василев** от Ловеч. Езиковото обучение в Солунските гимназии (1880–1913 г.) проследиха **проф., д.п.н. Йордан Колев** и **гл. ас., д-р Райка Чингова** от Югозападния университет „Н. Рилски“ – Благоевград. С униформите в Солунските български гимназии запозна **Румяна Хаджиева** от Регионалния исторически музей – Благоевград. **Михаела Василева** показа гимназията „Св. Св. Кирил и Методий“ в снимки и документи от фонда на раздел „Нова история“ при Регионалния исторически музей – Благоевград.

Даниела Стоичкова от Научния архив на БАН разгледа „Приносът на Евлоги Георгиев и Иван Ев. Гешов за развитието на българското образование в Солун“. Обект на изследването на **ст.н.с., д-р Елена Хаджиниколова** от Института по история при БАН бе интересът на Огюст Дозон към българите в Южна Македония и неговата съпричастност към идеите на „Веда Словена“ (1862–1874 г.).

Развитието на Солунската гимназия след преместването ѝ в Горна Джумая през 1920 г. също бе обект на научни търсения сред участници в конференцията.

Екатерина Донина от Регионалния исторически музей – Благоевград запозна аудиторията с училищното здравеопазване в Горноджумайската гимназия (бивша Солунска) и д-р Проевски. Темата за изграждането на новата сграда на Солунската гимназия в Горна Джумая бе изследвано от **гл. ас., д-р Райка Чингова** – Югозападен университет „Н. Рилски“ – Благоевград в доклада ѝ „Интересни моменти от отчуждителните процедури за строежа на новата сграда на Горноджумайската смесена гимназия“ и от **Любима Петрова** от Териториалния архив – Благоевград: „Документи за строителството на сградата на Горноджумайската смесена гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ (бивша Солунска)“. **Димитър Сотиров** от Благоевград представи „Българската гимназия „Кирил и Методий“ и дарителството“.

След края на втория работен ден на научната сесия **проф., д.и.н. Трендафил Митев**, председател на Македонския научен институт – София, подчерта, че се проведе една „фундаментална научна конференция. В нови мащаби видяхме това, което е дала Солунската гимназия. Тя впечатлява с уникалните дейности, които съвместява.“ Проф. Митев заключи, че духът на Солунската гимназия живее в новите поколения изследователи и сърдечно благодари на организаторите на научния форум.

Директорката на Регионалния исторически музей – Благоевград г-жа **Галина Миленкова**, като домакин, от своя страна също изказа благодарност на съорганизаторите Община Благоевград, Института по история при БАН, Македонския научен институт – София и Националната хуманитарна гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ (бивша Солунска), че подкрепиха идеята на музея за осъществяването на този научен форум. Благодари на наследниците на възрожденските фамилии и на всички участници.

Елена Александрова

„ОТ ТУКА ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ“. Втора национална конференция по археология, история и културен туризъм – Шумен, 14–16 май 2010 г.

Темата на Втората национална конференция по археология, история и културен туризъм, проведена в Шумен от 14 до 16 май 2010 г., бе „От тука започва България“ – гордите начални слова от химна на града по текст на поета Антонин Горчев. Сред организаторите по традиция бе и председателят на БАН акад. Никола Съботинов, а в програмния комитет личат имената на двама наши колеги – ст.н.с. I ст., д.и.н. Лиляна Симеонова от Института по балканистика и ст.н.с. II ст., д.и.н. Илия Илиев от Института по история при БАН. Безспорно обаче добрата организация и високото научно ниво на международната конференция дължим на проф., д.и.н. Иван Йорданов от филиала на Националния археологически институт с музей в Шумен и директор на Центъра по византинистика към Шуменския университет.

Не по-малко значение за редовното провеждане на научния форум (втори по ред след първата конференция на тема „Пътуване към България“, състояла се пак тук през 2008 г.) има и подкрепата на

шуменската общественост, общинските власти и областната управа, независимо от променящата се периодично партийна принадлежност на техните ръководители. Тези съвместни усилия на учени, политици, икономисти и експерти по културен туризъм бяха забелязани и удостоени с присъствието и на държавния глава на Република България г-н Георги Първанов, който – освен че е почетен патрон на конференцията – лично участва и в нейното откриване. В словото си г-н президентът каза не малко добри думи на подкрепа към българската историческа наука и основополагащите институции, които днес я развиват и съхраняват за поколенията – институтите на Българската академия на науките (Институтът по история, Институтът по балканистика, НАИМ, КМНЦ), българските университети, подкрепили проявата (СУ „Св. Климент Охридски", ШУ „Еп. Константин Преславски", ВТУ „Св. св. Кирил и Методий", ПУ „Паисий Хилендарски", Тракийският университет – Стара Загора, Нов български университет, СВУБИТ – София) и регионалните исторически музеи в Шумен, Варна, Велико Търново, Стара Загора, Силистра, Добрич и др.

„От тука започва България" са не само поетични, но и добре защитени с исторически аргументи слова. Нека накратко илюстрираме това твърдение с откъси от преамбюла към официалната програма на научната среща, публикувана в навечерието на откриването на конференцията:

Днешният град Шумен е разположен между първите две български столици – Плиска и Преславq и свързания с тях култов център „Мадара", тук се поставят основите на процесите, които предопределят съществуването на българската държава и нация повече от 1330 години.

От тук започва държавността – след създаването на Дунавска България в 681 г. именно тук – в Плиска и покъсно в Преслав – се формират основните държавни институции.

От тук започва приобщаването на българския народ в лоното на християнството и вливането му в световното християнско семейство.

От тук започва и разпространението на славянската писменост, която днес се използва от над 500 милиона жители на планетата.

В годините на османското владичество Шумен ... има своя достоен принос както в борбите за национално освобождение, така и в Българското духовно възраждане.

През 1813 г. е организирано първото гражданско честване на празника на Св. св. Кирил и Методий, на който е представено и първото в българските земи „театро", а през 1856 г. е поставена комедията на Сава Доброплодни „Михал", която историците на българския театър все още смятат за негово начало. В Шумен е проведено първото по българските земи „училищно изпитание" (1846 г.), изработени са учебни програми по европейски образец и е открито първото класно девическо училище (1856 г.). Приет е устав за селските училища и е въведено задължителното начално образование за децата от Варненско-Преславската епархия. През 1850 г. е създаден първият български оркестър за „европейска" музика, а малко след това и първите ученически хор и оркестър. През 1856 г. е открито едно от първите читалища – „Архангел Михаил". Шуменец е авторът на първата оригинална българска драма (Д. Войников, „Стоян войвода") и на първата българска повест (В. Друмев, „Нещастна фамилия")...

* * *

Работата на конференцията протече в пет секции: „Праистория и антич-

ност“, „Археология на Първото българско царство“, „История на Първото българско царство“, „Шумен и Шуменско през XV–XX век“ и „Културният туризъм в Шумен и Шуменска област – реалности, тенденции и възможности за развитие“.

В областта на средновековната история интересна дискусия се разви около личността на хан Омуртаг. Повод за това стана докладът на проф. И. Йорданов „Златните медальони на хан Омуртаг“ и авангардното за нашата наука изследване на инж. Пл. Бонев от НАИМ – София на тема „Радио-флуоресцентен анализ на медальона на кан Омуртаг и византийски солиди от първата половина на IX в.“ Подробно анализираните и обсъждани данни от този анализ дават сериозен повод за размисли: химичният състав на медальона се отличава от този на много от известните ателиета на византийската столица; иконографията на изображението на българския владетел се характеризира с известна провинциалност; ханът е с християнските символи на византийския василевс, но не държи в ръка земното кълбо (държавата) и т.н. Близки до тази проблематика научни съобщения направиха ст.н.с. II ст., д-р П. Георгиев от НАИМ при БАН – филиал Шумен, „Великият хан Омуртаг (814–831)“ и д-р Ф. Филипу от Атина, „По въпроса за гоненията на християните по времето на кан Омуртаг“. Съобщението на гръцкия колега за подготвяна от него книга, посветена на късния езически период от българската история, която книга се очаква да излезе от печат не след дълго, предизвика оправдан интерес.

В секция „Шумен и Шуменско през XV–XX век“ като цяло обстановката беше спокойна, нямаше много разгорещени дискусии. Тематиката на докладите беше много разнообразна – като се започне от византийската историопис от XV в. (н.с. II ст., д-р Вл. Ангелов от Института по история при БАН) и се стигне до обучението по религия в Шумен (Зл. Антова от РИМ – Варна). Сред най-интересните доклади бяха тези на ст.н.с. II ст., д-р К. Венедикова от Института по история при БАН, „За Шумен и шуменци през османско време“, на гл. ас., д-р Ст. Минков от Шуменския университет, „Североизточните български земи в руските военни планове (XVIII–XIX в.) и на Г. Георгиева от Института по балканистика при БАН, „Темеуттат дефтерите като извор за историята на град Шумен“. Не може да не направи впечатление, че наред с домакините от Шуменския университет, филиала на НАИМ в града и РИМ – Шумен най-масово бяха представени историците от Института по история при БАН. Наред със споменатите вече К. Венедикова, И. Илиев („От манастира Полихрон до столицата Плиска – 30-годишното пътуване на славянската писменост към средновековна България“) и Вл. Ангелов, в работата на конференцията участваха и ст.н.с. II ст., д-р Б. Николова с доклад на тема „Цар и анахорет. Пътуване към святост“; ст.н.с. II ст., д-р Л. Любенова с доклад на тема „Варненски и преславски митрополит Йосиф и шуменци“ и н.с. I ст., д-р С. Георгиева с доклад на тема „Християнската религия за любовта и брака“.

Научната програма на археолозите, бе разделена в две секции – „Праистория и античност“ и „Археология на Първото българско царство“. Впечатление направи докладът, посветен на монетната циркулация в нашите земи през Древността като важен извор за разширяване на различни аспекти от нашето познание за тази отдалечена епоха (проф. И. Карайотов от Шуменския университет). Н.с. Ж. Жекова от РИМ – Шумен представи нови аргументи в полза на хипотезата за наличието на имитативно златно и медно монетосечене в епохата на Първото българско царство, от времето на царете Симеон и Петър.

Интересен поглед върху историята и фундаменталните ценности на християнството в средновековна България представиха ст.н.с. Д. Аладжова от НАИМ, н.с. С. Георгиева от Института по история – БАН и отец Иеротей, игумен на манастира „Св. Георги“ в Поморие.

Специално внимание беше отделено на „преславската“ тематика. Ст.н.с. Г. Атанасов от РИМ-Силистра изнесе доклад за нови печати открити в средновековния Дръстър. Интерес предизвика моливдовулът на цар Петър I от непознат досега тип и изработеният от мед и посребрен княжески печат на Симеон. В доклада на ст.н.с. II ст., д-р Ж. Аладжов (НАИМ при БАН) бе представена новооткрита колективна находка от началото на XI в. от предмети, свързани с християнския култ. Г. Майсторски (директор на РИМ – Шумен) анализира възможността за по-точно възстановяване на преславската икона на св. Теодор Стратилат във връзка с намерени през последните години във фонда на Преславския музей рисувани плочки, част от които са били част от нея. М. Минкова от РИМ – Стара Загора изясни значението на някои термини от Преславския военно-инвентарен надпис.

Не бе отмината и първата българска столица – Плиска. Н.с., д-р Я. Димитров и Ст. Иванов (НАИМ при БАН – филиал Шумен) изнесоха доклад за дървеното строителство в Плиска, показвайки, че въз основа на добитите през последните години нови археологически данни предстои сериозна работа за интерпретация на проблема. Г. Илиева (НАИМ при БАН – филиал Шумен) представи серия от 36 находки на бронзови нагръдни кръстове (X–XI в.) от разкопки и терени обхождания в Плиска.

Интересни доклади чухме и по проблемите на селищната мрежа на Първото българско царство. Доц., д-р Т. Овчаров (Великотърновски университет) изнесе нови археологически данни от теренни обхождания, които обогатяват възможностите за характеристика на селищната структура в земите на Централна Северна България през периода IX–XI в. Доц., д-р Б. Борисов от същото висше училище прочете доклад на тема „До тук стига България (Бележки по хронологията и развитието на селищната мрежа в Южна България по време на Първото българско царство)“, в който бе направен опит да се докаже, че трайното усвояване на тези земи от българската държава е станало след сключването на „дълбокия мир“ при Борис, т. е. чак след средата на IX в.

* * *

Работата в секция „Културният туризъм в Шумен и Шуменска област – реалности, тенденции и възможности за развитие“ беше ръководена от председателя на Съюза на учените в България чл.-кор. Дамян Дамянов и от зам.-кмета на община Шумен Живка Тонева. Като се добави и фактът, че в ролята на екскурзовод за участниците в конференцията при посещението им в прочутия център за елитни породи коне и други животни „Кабиюк“ (както и в Музея на коня) се появи не друг, а областният управител на Шуменска област г-н Димитър Александров, става ясно, че историческото минало и културните традиции на този край са не само въпрос на престиж, но и здраво заложена в манталитета на неговите жители ценност.

Значението на културния туризъм за развитието на българската икономика като цяло бе маркирано в докладите на Хр. Христов от Министерството на икономиката, енергетиката и туризма и на доц., д-р Д. Тадаръков от УНСС. Проблемите на културния туризъм в Шумен и областта бяха очертани в няколко взаимосвързани направления. От доклада на Ж. Тонева стана ясно, че най-посещавани са ис-

торико-археологическите комплекси от национално значение „Мадара“, „Плиска“ и „Шуменска крепост“. Наред с тях чуждестранните туристи обръщат особено внимание и на най-голямата джамия в българските земи – Томбул джамия. Не се радват на такъв интерес обаче къщите музеи на такива велики българи като П. Волов, Д. Войников и П. Владигеров.

Затова всички участници в работата на тази секция се съгласиха, че културният туризъм у нас, въпреки отбелязаните известни успехи, все още е във фазата на своя прощъпалник и за това не липсват и обективни, и субективни причини. Сред най-очевидните са нивото на рекламните материали, произвеждани у нас (анализирани в доклада на доц., д-р М. Матеев от ПУ „Паисий Хилендарски“), лошата инфраструктура и качество на консервационна и експозиционна работа на туристическите обекти (докладът на модератора на секцията И. Кючукова от БалкаНОВА ООД), липсата на достатъчно масирана и качествена реклама в чужбина на българските културнотуристически дестинации.

За преодоляването на тези негативни тенденции бяха направени много конструктивни предложения. Обърнато бе справедливо внимание на състоянието на учебните заведения и специализирани институции, които обучават кадрите на българския културен туризъм (в доклада на гл. ас. д-р Бл. Стойкова от ТУ – Стара Загора). Предложени бяха редица конкретни възможности, свързани с развитието на религиозен туризъм в Шуменска област (в доклада на д-р С. Василева и Д. Пенерлиев). Във връзка с интересните материални открития на готски поселения в Шуменско А. Хараламбиева от РИМ – Варна предложи да се направят маршрути за културен туризъм, насочени към германци, датчани, шведи и норвежци.

* * *

Втората национална конференция по археология, история и културен туризъм на тема „От тука започва България“ щастливо съвпадна с Международния ден на музеите, когато градове с богата културна традиция като Шумен се превръщат в истински средища за свободен духовен обмен между големи творци като Минчо Минчев, Цветана Манева и Васил Михайлов и когато многобройният народ, излязъл по улиците във Възрожденския квартал можа да си припомни за творчеството на Панчо Владигеров, за традициите на шуменските духови оркестри, за това, че тук се е родил българският театър. Но божествените мигове на единение с изкуството отлитат като сън и градът отново се връща към ритъма на своето всекидневие в очакване на поредния том с материали от научната конференция, но и с надежда, че набелязаните на нея перспективи за развитие и добри идеи в областта на културния туризъм няма да останат само между кориците на поредното престижно издание.

Илия Г. Илиев

Авторите в броя

Сашка Георгиева – н.с. I ст., д-р – Институт по история при БАН

Бистра Николова – ст.н.с. II ст., д-р – Институт по история при БАН

Йорданка Гешева – ст.н.с. II ст., д-р – Институт по история при БАН

Антоанета Кирилова – ст.н.с. II ст., д-р – Институт по история при БАН

Мартин Иванов – ст.н.с. II ст., д-р – Институт по история при БАН

Пламен Митев – доц. д-р – СУ „Св. Климент Охридски“

Асен Кожухаров – доц. д-р – ВВМУ „Н. Й. Вапцаров“, Варна

Алексей Емелин (Русия) – д-р по история – Руски държавен архив на ВМФ, Санкт Петербург

Мария Колева – н.с. I ст., д-р – Институт по история при БАН

Николай Котев – ст.н.с. II ст., д-р по история

Сергей Лагода (Украйна) – ветеран от войната в Афганистан, служил в 350 ПДП (1984–1985 г.)

Румяна Чукова – ст.н.с. II ст., д-р – Институт по история при БАН

Мариана Димитрова – н.с. I ст., д-р – Институт по история при БАН

ISSN 0323 – 9748